Vladimir Koščak

Josip Juraj Strossmayer

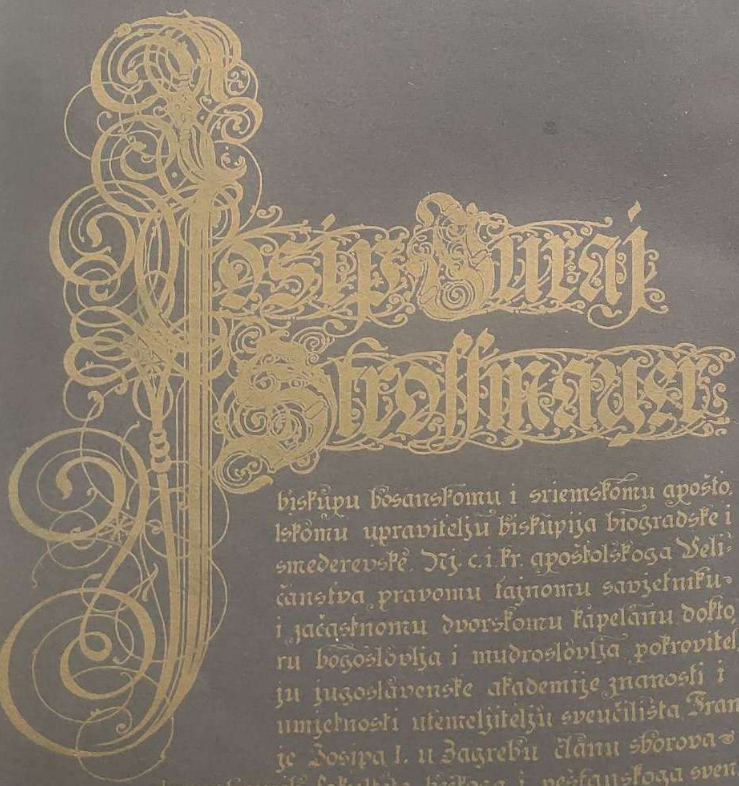
političar i mecena

Djelo je vrlo bogato građom; politička, kulturno-prosvjetna i mecenatska djelatnost široko i znalački je prikazana. Strossmayer je više čovjek kulture nego političar, više mecena nego državnik, a na tijek narodne sudbine utjecao je više nego i jedan drugi političar 19. stoljeća. Mora se naglasiti i pohvaliti napose na važnost temata »Sporazum sa strankom prava«, jer ta dimenzija Strossmayerova do danas je zanemarivana ili neprimjećivana. Prof. dr Košćak ju je već prije uočio i zastupao, ovaj puta pokazao je pravo lice Strossmayerove političke [illegible]

(Iz recenzije)

Josip Juraj
Strossmayer
biskupu bosanskomu i sriemskomu aposto.
lskomu upravitelju biskupija biogradske i
smederevske. Nj. c. i kr. apostolskoga Veli-
čanstva pravomu tajnomu savjetniku-
i začastnomu dvorskomu kapelanu dokto.
ru bogoslovlja i mudroslovlja pokrovitel.
ju jugoslavenske akademije znanosti i
umjetnosti utemeljitelju sveučilišta Fran.
je Josipa I. u Zagrebu članu sborova
bogoslovnih fakulteta bečkoga i peštanskoga sven.
čilišta i t. d. i t. d.

MAPPA DIOECESIUM BOSNENSIS seu DIAKOVARIENSIS et SYRMIENSIS

cura et impensis
ILLUSTRISSIMI ac REVERENDISSIMI DOMINI
EMERICI CAROLI RAFFAY
earundem Dioecesium Episcopi
procusa.

EXPLICATIO SIGNORUM

Libera Regia Civitas	Diversorium	Via Postalis
Oppidum Majus	Veterinum	Via Provincialis
Oppidum Minus	Sylva	Limes Regni
Mater Ecclesia	Vineae	Comitatuum
Filialis cum Ecclesia	Graeci non Uniti Ritus	Dioecesis
... sine Ecclesia	... Uniti Ritus	Archi-Diaconatuum
Praedium	Oratorium August. Confess.	District. Vice Archi Diac.
Claustrum Religiosorum	Oratorium Helvet. Confess.	Nexus Eccl. Matris ad Fil.
Claustrum Calugerorum	Synagoga Judaeorum	I Archi-Diaconatus Cathedralis
Arx	Germanica Lingua	II Archi-Diaconatus Brodensis
Monumentum	Illyrica Lingua	III Archi-Diaconatus Sup. Syrmii
Trajectus	Clementinica Lingua	IV Archi-Diaconatus Inf. Syrmii
Mola	Hungarica Lingua	1 2 &c. 9 Vice Archi-Diaconalis

Explicatio Colorum

1. District. V.A.D. Diakovar.
2. Esekinens.
3. Kopanicensis
4. Brodensis
5. Vinkovcensis
6. Tovarnikensis
7. Mitrovicensis
8. Posavanus
9. Petrovaradinensis

CONSPECTUS

Dioecesium harum per Comitatum Syrmiensem et in parte Verőczensem, tum Confiniaria Regimina Brodense, Petrovaradinense, et in parte Gradiscanum diffusarum, ac in IV. Archi-Diaconatus divisarum

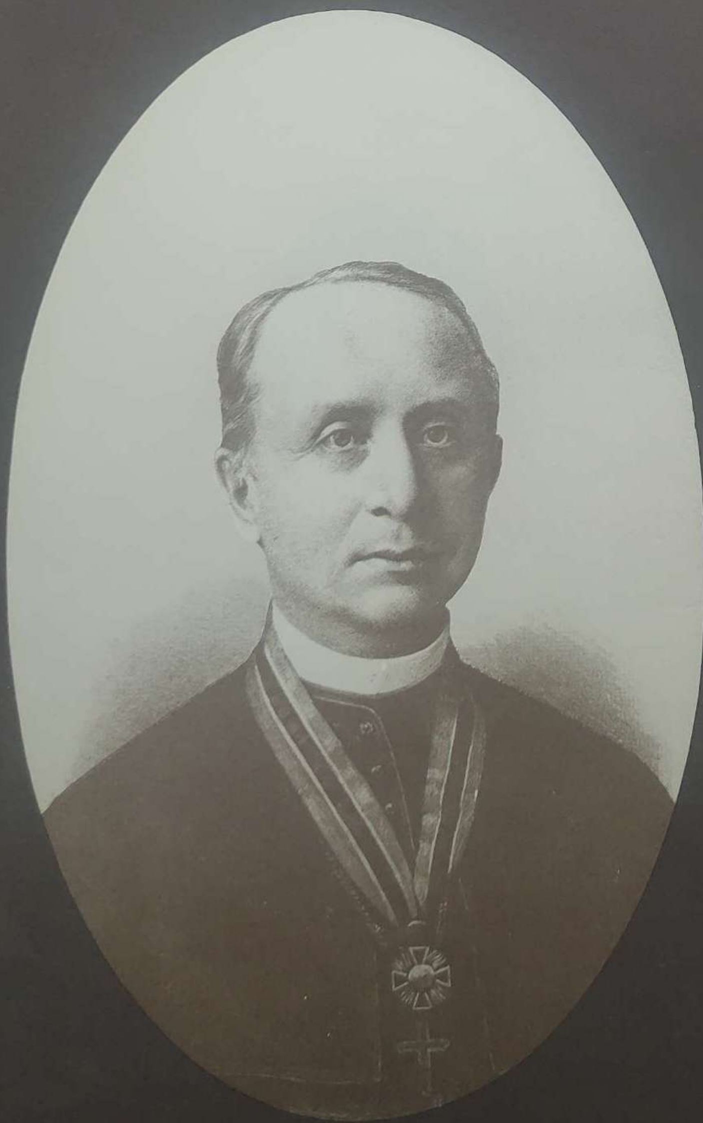
Scilicet:

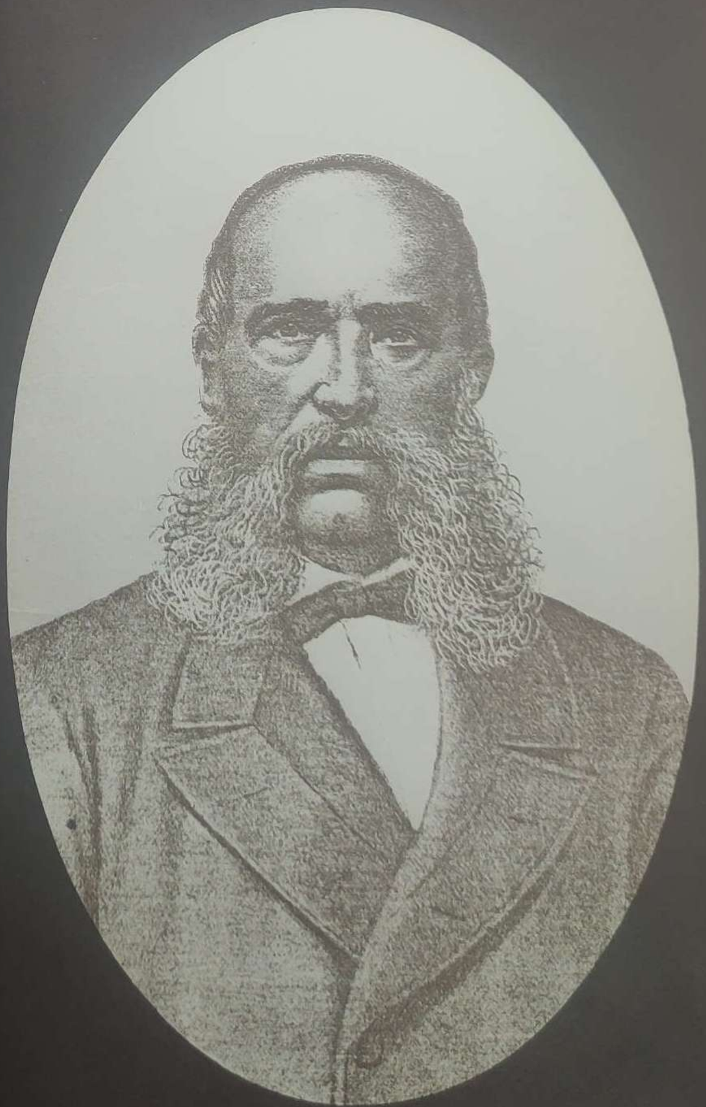
	Numero							
I. Archi-Diaconatum Cathedralem								
In quo sunt V. A. D. 1 Diakovariensis			21075	6	4779			
2 Eszekinensis	3.	22.	12072	16	11707	[illegible]		
3 Kopanicensis			18059		358			
II. Archi-Diaconatum Brodensem								
In quo est V. A. D. 4 Brodensis	1.	12.	19504		178			
III. Archi-Diaconatum Sup. Syrmii								
In quo sunt V. A. D. 5 Vinkovcensis			27910	6	7073	207	1717	
6 Tovarnikensis	2.	25.	18390	271	21718	56	24	[illegible]
IV. Archi-Diaconatum Inf. Syrmii								
In quo sunt V. A. D. 7 Mitrovicensis			15740	3	7177	3013		4094
8 Posavanus	3.	22.	9699		6060		3	
9 Petrovaradinensis			7487	22	20912	109	9	
Universe in tota Dioecesi Diakovariensi numerat.	9.	81.	147738	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

SUVREMENICI

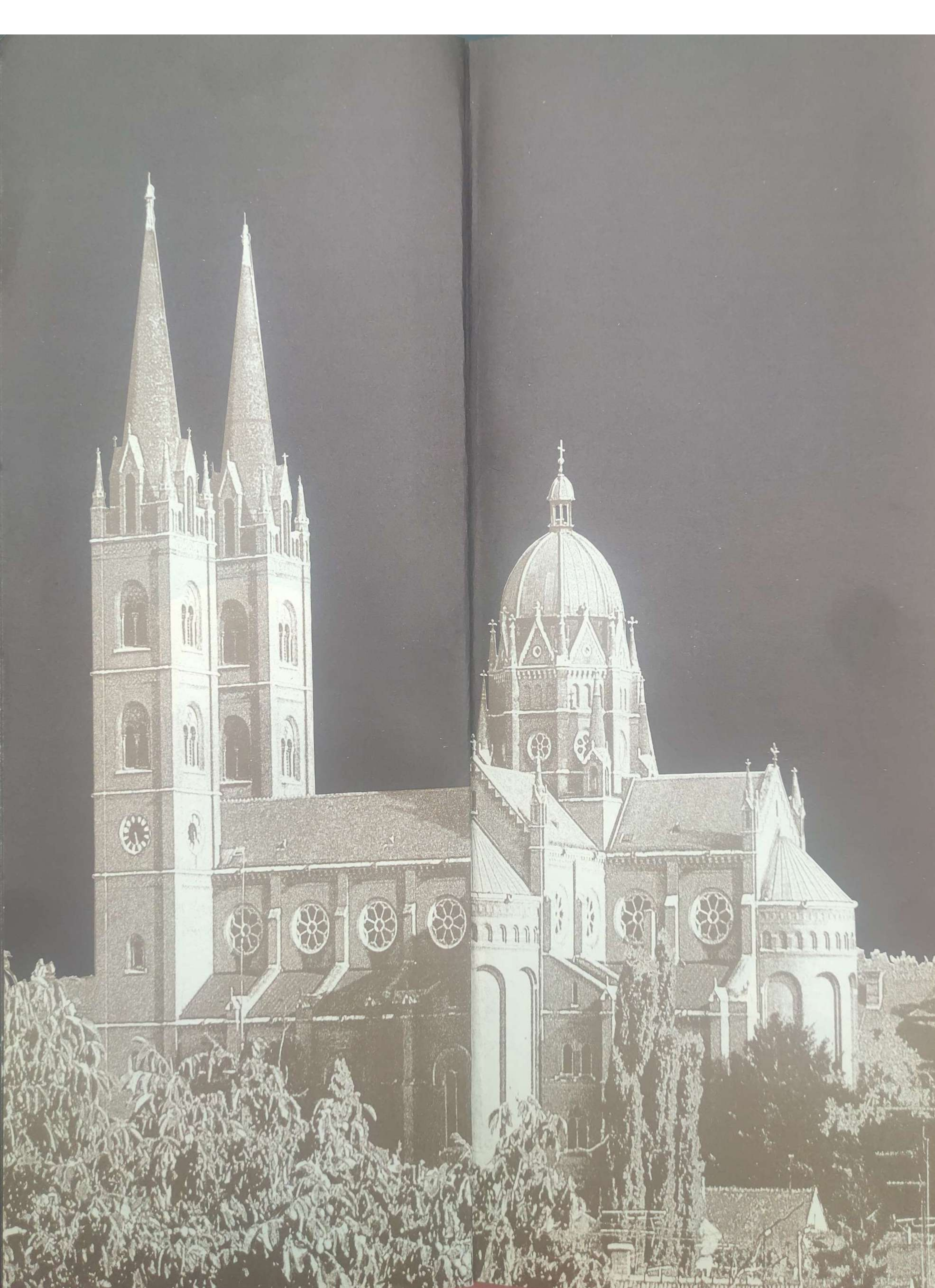

STROSSMAYER I NJEGOVO DOBA

Britanski povjesničar i publicist Seton-Watson u knjizi »Južnoslavensko pitanje u Habsburškoj monarhiji, koja je uzbudila evropsku javnost prije prvog svjetskog rata upozorivši na eksplozivnost neriješenih nacionalnih problema na jugu Monarhije, dao je riječ i talijanskom državniku Marku Minghettiju, koji je imao prilike upoznati najistaknutije ličnosti svojega vremena. »Postoje samo dvojica« – kazao je Minghetti – »pred kojima sam imao dojam da pripadaju nekoj drugoj vrsti, nego mi ostali.« Ta dvojica bili su Bismarck i Strossmayer.

Danas je gotovo nemoguće predočiti sebi s kakvom je snagom Strossmayer djelovao na svoje suvremenike, premda o tome postoje mnoga svjedočanstva. Treba se samo sjetiti na onaj potresni opis Laze Lazarevića susreta u Rogaškoj Slatini sa Strossmayerom, već starcem, ali iz kojega je izbijala neodoljiva sila historijske vizije, ili pročitati neko od mnogih tisuća pisama što ih je primao iz svih društvenih slojeva i iz gotovo svih evropskih krajeva. No isto je tako zapanjujuća činjenica da danas malo tko zna nešto više i iscrpnije o toj najmarkantnijoj pojavi naše novovjekovne povijesti.

Razlog da o Josipu Jurju Strossmayeru nije još napisana ni cjelovita, ni znanstveno fundirana biografija, a kamoli dana sintetička ocjena historijske uloge koju je odigrao, treba tražiti ne samo u izvanrednom bogatstvu i raznolikosti njegove ličnosti, pogleda i djelovanja nego još više u činjenici da je povijesna dokumentacija o njemu – jednako toliko raznolika – ostala do danas teško pristu-

pačna, razasuta po arhivima i starim publikacijama, dobrim dijelom nesređena i neobjavljena. Monumentalno djelo, koje je započeo Ferdo Šišić objavivši korespondenciju Strossmayer — Rački u četiri sveska, a zatim prvu knjigu ostalih dokumenata (a trebalo bi ih najmanje deset), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti nije dalje nastavila. A upravo sabiranje i objavljivanje cjelokupne povijesne građe o Strossmayeru omogućila bi širokom krugu historičara i kulturnih radnika da se upoznaju s nezamjenjivim povijesnim vrelom, koje je danas dostupno tek rijetkom istraživaču.

Pristupiti prikazivanju Strossmayerove povijesne uloge znači već na samom početku jednim pogledom obuhvatiti njegov životni put. I ne samo to. Jer jedan život, kao i jedno historijsko razdoblje, shvatiti dovoljno jasno znači uočiti etape koje su mu u određenom trenutku davale određeni povijesni smisao. U tome pogledu povijest o Strossmayeru, koja bi ujedno bila njegova biografija i povijest njegova vremena, mora poći s triju različitih aspekata: kronološkog, tematskog i budućeg značenja.

Strossmayerova djelatnost u tijeku njegova duga života uzimala je, prema danim okolnostima, različite pravce. Još kao student bio je pristaša ilirskog pokreta, da bi zatim započeo svoju nevjerojatnu karijeru kao kapelan na carskom dvoru u Beču, odakle je utjecao na razvoj događaja naše 1848. Prvo desetljeće biskupovanja (1850 — 1860) za vrijeme apsolutizma, posvećeno je gotovo isključivo crkvenim pitanjima (organizacija biskupije, veze s Rimom, bečka nuncijatura, patronat nad bosanskim franjevcima, vikarijat u Srbiji) i vezama s prijateljima, ali i stvaranju temelja čitavoga kasnijeg djelovanja.

Drugo desetljeće (1860 — 1870) najvažnije je razdoblje Strossmayerova života, kada on, kao prvak Narodne stranke, razvija veliku političku djelatnost u Carevinskom vijeću, banskim konferencijama, Hrvatskim saborima, regnikolarnim deputacijama i u tisku, a neko vrijeme i kao veliki župan Virovitičke županije. Na kulturnom planu on tada osniva Jugoslavensku akademiju, sabire umjetnine, počinje graditi katedralu i sve više stječe glas mecene. U crkvenom pogledu nastavlja svoju djelatnost iz prethodnog razdoblja i dovodi je do vrhunca svojim najimpresivnijim pothvatom — istupanjem na Vatikanskome koncilu. U tom razdoblju razvija on svoju misao pomirenja Zapada i Istoka, misao unije pravoslavnog Slavenstva s Rimom.

Treće desetljeće (1870 — 1880) znači povlačenje iz prvih redova političkog života (koje je bilo prekidano pojedinim istupima, kao npr. sudjelovanjem pri reviziji Nagodbe 1873, memorandumom ruskoj vladi 1876), ali ne i gubitak interesa za politiku, koji je Strossmayer zadržao do kraja života. Glavna domena opet postaje Crkva (npr. Zavod sv. Jeronima u Rimu, pitanje redovite katoličke hijerarhije u Bosni nakon okupacije), kultura i prosvjeta; on osniva Sveučilište i niz škola, daje na tisuće stipendija i pruža stalnu pomoć ne samo Jugoslavenskoj akademiji već mnogim društvima i ustanovama. Međutim, ono po čemu je to desetljeće karakteristično jesu veze s inozemstvom, koje ga nakon Koncila upoznaje, zadivljeno njegovom odlučnošću i širinom pogleda.

Posljednjih dvadeset i pet godina Strossmayer je nastavljao s djelatnošću iz prijašnjih razdoblja, ali se ona vidljivo smanjivala. I unatoč nekim važnijim istupima (dovršenje katedrale, bosanska hijerarhija, konkordat s Crnom Gorom, Bjelovarska afera, krapinski sastanak sa Starčevićem), on se sve više povlači u mir svoje đakovačke rezidencije. Ipak, budno prati zbivanja u domovini i u svijetu, i ne samo da želi biti o njima obaviješten, nego ih i komentira, a u danim prilikama i utječe na njih.

Ako se ima pred očima takva periodizacija Strossmayerova javna života, može se vidjeti da su postojala tri velika područja, mogli bismo reći četiri bojna polja, na kojima je on vodio bitku gotovo istodobno kroz cijelu drugu polovicu prošloga stoljeća. Gledajući, dakle, s tematskoga aspekta Strossmayerovu biografiju, ova četiri područja, od kojih se svaki grana na daljnje odsjeke, čine politika, kultura, Crkva i društvene veze. Svako pojedino od tih područja po onome što je Strossmayer na njima učinio, moglo bi mu osigurati mjesto u povijesti, a uzeti zajedno, oni stavljaju historičara pred delikatan problem odabira, vrednovanja i komponiranja tako kompleksne materije.

Najvažnije i, sigurno, najzanimljivije područje Strossmayerove djelatnosti bio je i ostao njegov politički rad. On nije bio državnik po zvanju, a na službenoj državnoj ljestvici zauzimao je samo položaj velikog župana, i to tek nešto više od godinu dana, ali je zato njegov utjecaj na politička zbivanja bio golem. O Strossmayerovoj ulozi u političkoj povijesti hrvatskoga naroda izrečeni su do danas najrazličitiji i najoprečniji sudovi. To je i razumljivo, jer je on, s jedne strane, bio tako kompleksna ličnost, a s druge, tako impulzivan u izricanju svojega mišljenja da se na temelju jednostrano odabranih citata može prikazati u zaista različitu svjetlu. Prema tome, pred Strossmayerova biografa postavlja se zadatak da predoči sliku koja će biti dovoljno široka da bi bila objektivna.

Međutim, koliko god ta slika bila široka, ona se ne smije rasplinuti u detalje, u faktografski historizam, koji od drveća ne vidi šumu, nego mora dati jasan i određen profil povijesne ličnosti. Stoga će se i prikaz o Strossmayerovoj političkoj ulozi ograničiti na nekoliko važnih skupina političkih problema, kao što su godina 1848, doba apsolutizma, prednagodbeno doba, sklapanje i revizija Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868, istočno pitanje i Bosna, narodni preporod u Dalmaciji i zatim u Istri i borba za njihovo sjedinjenje s ostalom Hrvatskom, borba protiv Khuena, Bjelovarska afera.

Kultura i prosvjeta drugo je veliko područje, na kojem je došla do izražaja Strossmayerova djelatnost. Njegova uloga u kulturnom preporodu Hrvatske golema je i raznovrsna. Kao osnivač Akademije i Sveučilišta, kao utemeljitelj i darivatelj mnogih škola i ustanova, kao graditelj đakovačke katedrale, kao mecena književnosti, znanosti i umjetnosti i kao sakupljač umjetnina, on je sebi podigao spomenik zaista trajniji od mjedi. Moglo bi se, sigurno, ne s previše pretjerivanja reći, da je on bio središte i rukovodilac cjelokupnog kulturno-prosvjetnog rada u nas. U Hrvatskoj, naime, nije bilo gotovo istaknutijeg čovjeka od pera koji nije stajao u bližem ili daljem kontaktu sa Strossmayerom, koji mu nije trebao biti zahvalan bar za moralnu, ake ne mnogo češće i za materijalnu pomoć.

Treće veliko polje Strossmayerove aktivnosti bilo je crkveno, na kojemu je djelovao ne samo kao starješina svoje biskupije nego kao jedan od najistaknutijih predstavnika Katoličke crkve u svoje vrijeme, zahvaljujući ne položaju u hijerarhiji, koji nije bio osobito visok, i koji je ostao kroz punih pet desetljeća do kraja nepromijenjen, nego svojemu izvanrednomu moralnom ugledu.

Ipak valja priznati da je Đakovačka biskupija bila ona osnovica, koja je omogućila njegovu povijesnu ulogu, koja mu je davala siguran oslonac u političkome istupanju i, za naše prilike, upravo golema sredstva za kulturne potrebe. Đakovačko biskupsko vlastelinstvo sa svojim vinogradima, njivama i stočarstvom i, nadasve, šumama, bilo je jedno od najbogatijih u zemlji. S te bi točke gledišta đakovačka biskupija ekonomskom historiku pružala zanimljivo područje istraživanja, uz uvjet da se usta-

novi odakle su i na koji način pritjecala sredstva u biskupsku blagajnu, i još više, kuda su sve i kako otjecala. Crkveni krugovi, pa i katoličko novinstvo u Francuskoj (»L' Univers«) i u drugim zemljama, zamjerali su mu da crkveni novac troši u svjetovne svrhe, ali je on takve optužbe energično odbijao, uvjeren da vraća narodu ono što je narodno.

Strossmayer je inače podržavao široke veze s naprednim liberalnim krilom katoličkog klera, kakvom je i sam pripadao. Poznati su njegovi prijateljski odnosi s pravoslavnim svećenstvom ne samo u Monarhiji nego i u Srbiji. Na toj liniji on je upravo fanatično gajio kult slavenskih apostola Ćirila i Metoda, zauzimao se za obnovu glagolice, ljubomorno bdio nad Zavodom sv. Jeronima u Rimu, a taj duh bio je i pravi pokretač njegova istupanja na Vatikanskom koncilu.

Posljednje od četiriju područja obuhvaća društvene veze, obuhvaća Strossmayera – kao što bi kazao Smičiklas – kao svjetskog čovjeka. Bio je charmeur rijetke društvene privlačnosti, s urođenim darom da se svidi i osvoji okolinu, i premda je potekao iz skromnih prilika, njegove alure grandseigneura otvorile su mu vrata i u vrhove evropskoga društva. Izvanredna rječitost, ne samo na hrvatskom nego i na latinskom, njemačkom i francuskom jeziku, nadahnuta velikom kulturom i ljepota duhovitosti, upotpunjavali su čar njegove ličnosti, tako da su se pojedinci i nakon mnogo godina s ushitom sjećali susreta s njime.

O tim vezama i Strossmayerovu položaju u društvenom životu vlastita vremena uopće najplastičniju sliku daje njegova do danas dobrim dijelom sačuvana korespondencija. Znatan dio autora te korespondencije (gotovo 14%) čine žene, kojih ima više od dvije stotine. To potvrđuje veliku popularnost i povjerenje, što ga je Strossmayer uživao u mnogim društvenim krugovima. Postoji niz zanimljivih i vrlo poznatih ženskih likova, kojih je pisma ostavština sačuvala pretežno u velikom broju i kojih je odnos prema Strossmayeru vrijedan posebne pažnje.

S aspekta historijskog značaja tj. s obzirom na povijesnu perspektivu koju je on iz svojega vremena projicirao u budućnost, Strossmayer je zanimljiv i važan ne samo u okviru hrvatske i južnoslavenske nego i svjetske povijesti. Tu treba istaknuti tri momenta koji ga čine pretečom velikih povijesnih zbivanja u našem stoljeću.

To je u prvome redu njegov rad na ujedinjavanju Južnih Slavena. U suradnji sa svojim dugogodišnjim prijateljem zagrebačkim kanonikom Franjom Račkim, prvim predsjednikom Jugoslavenske akademije, koji je do danas ostao nenadmašen kao historičar, on je utemeljio jugoslavensku orijentaciju dobrog dijela hrvatske inteligencije. U duhu tradicije koja se razvijala preko dalmatinskih humanista, kao što su bili Pribojević i Orbini, koji su se prvi zainteresirali za slavenski svijet, preko pankroatista Vitezovića do Gajeva ilirizma, Strossmayer je od samog početka svojega javnog djelovanja dao pod jugoslavenskim imenom moderan ideološki sadržaj dotad nejasnom osjećaju južnoslavenskog zajedništva, kojemu će zatim Supilo i Trumbić uoči i u tijeku prvoga svjetskog rata dati i konkretan politički oblik. Prema tome, Strossmayer se pojavljuje kao središnja figura u dugotrajnom procesu zbližavanja jugoslavenskih naroda, kao ličnost bez koje se teško može zamisliti kasniji tijek povijesnih zbivanja.

Drugi vatikanski koncil po svojemu reformatorskom duhu unutrašnje crkvene demokracije, a tolerancije prema van, imao je prethodnika u Strossmayeru, koji je ta ista načela zastupao i energično branio gotovo stotinu

godina prije na Prvom vatikanskom koncilu. Protiv apsolutne i nepogrešive vlasti pape on je isticao vlast biskupa skupljenih na Koncilu; protiv osude protestantizma, kojemu je shema upisivala u grijeh i sva kasnija protuvjerska učenja on je isticao duh pomirljivosti i univerzalnosti; protiv konzervativne većine on je zastupao prava opozicije i tražio da se po uzoru na Tridentinski koncil ne donose sporni zaključci, nego samo oni koji imaju pristanak svih biskupa. Zahvaljujući tim i takvim stavovima, koji su anticipirali čitavo jedno stoljeće, Strossmayer u vrijeme Koncila nije silazio s prvih stranica evropskog i američkog tiska, a ostao je i kasnije u središtu zanimanja i protivnika i pristaša.

Treći moment koji Strossmayera čini i danas aktualnim u svjetskopovijesnom omjeru jest njegovo uporno djelovanje na razumijevanju i suradnji između Istoka i Zapada. Manje hude sudbine nego njegov zemljak Juraj Križanić, koji je također kao rimski svećenik bio šampion sveslavenske ideje, platívši svoje nastojanje oko zbližavanja Rusije i Rima dugogodišnjim zatočenjem u Sibiru, i Strossmayer je nailazio na nerazumijevanje i sumnjičenja sa svih strana. Ali u vrijeme kada suradnja među svim narodima svijeta postaje jedina alternativa, neki njegovi stavovi, koje će biti vrijedno citirati, zadivljuju lucidnošću historijske perspektive.

U okviru ovih velikih historijskih linija postaju manje važne neke druge Strossmayerove osobine, njegova konzervativnost u socijalnom pogledu, njegov staromodni kriterij u umjetnosti, kada su impresionisti već uvelike razvili nove vrijednosti, njegovi propusti u političkom pogledu – što sve povjesničar, naravno, ne smije ispustiti iz vida. Bit će i onih koji mu zamjeraju oportunizam, ali takvi treba da se sjete dvaju događaja koji pokazuju čvrstinu s kojom se on suprotstavio dvama najvišim autoritetima: caru Franji Josipu I. u takozvanoj »bjelovarskoj aferi«, koji mu je oštro predbacio zbog brzojava poslana rektoru Kijevskog sveučilišta i papi Piju IX. na Koncilu, boreći se protiv dogme o papinoj nepogrešivosti.

POČECI JAVNA DJELOVANJA

Nakon dva desetljeća neprekidnih ratova Evropa je napokon odahnula. Napoleonu, kojemu je čitav jedan kontinent bio pretijesan, dodijeljen je s velikodušnom ironijom kao nezavisnom suverenu otok Elba. Dok je on tu pripremao svojih stotinu dana, koji će završiti konačnom katastrofom kod Watrelooa, u Beču je preporođenom snagom planuo već napola ugašeni sjaj staroga režima. Na kongresu, koji je okupio gotovo sve evropske vladare, nije se samo zabavljalo i plesalo u taktu menueta punih nekadanje neizrecive delicije nego se i krojila karta Evrope i utemeljivala alijansa koja će čitavu jednu generaciju sapeti u obruč najmračnije reakcije.

Hrvatska je tada bila malo poznata zemlja na turskoj granici, daleko od glavnih tokova. Premda su krajevi južno od Save bili u sklopu Ilirskih provincija priključeni francuskom carstvu, kratkotrajna francuska okupacija ostavila je malo traga na život i običaje naroda, kojemu je ostala tuđa i koji se s veseljem vratio opet u tradicionalne povijesne okvire. Tek je poneki zaostali Francuz, koji se kod nas udomio, ili Krajišnik, koji se vratio iz Velike Armade razbijene u Rusiji, bio svjedok one oluje koja je upravo prohujala. Činilo se kao da se nije ništa promijenilo. A ipak u to gluho doba, te iste godine 1815, Antun Mihanović, budući pjesnik »Lijepe naše«, pali prvi signal nove nade. Bila je to glasovita »Reč Domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku«.

Te iste godine, 4. veljače rodila je u Osijeku Ana Erdeljac, supruga nepismenog trgovca konjima Ivana Strossmayera, dva muška blizanca, od kojih je jedan isti dan odmah nakon krštenja umro. Budući da roditelji nisu znali koji je zapravo umro, ostavili su preostalom djetetu oba imena: Josip Juraj. Šišić je to pokušao osporiti tvrdeći da je priča o blizancima kasnijeg podrijetla kako bi se opravdala dva Strossmayerova krsna imena. Međutim, sam Strossmayer u jednom pismu Utješenoviću kaže: »I ja sam od dvojaka. Brat mi je poslije nekoliko mjeseci umro, pa valjda dobri Bog i njegov blagoslov na me ostavšega izasuo.« Doduše, tu se ne kaže da je brat umro na dan rođenja, kao što uzimaju njegovi biografi, ali je vjerojatnije da se Strossmayer prevario u vremenu nego u samoj činjenici.

Strossmayerova obitelj potjecala je od Paula Strossmayera, koji je sredinom 18. stoljeća došao iz Linza kao vojnik u Osijek i tu se oženio domaćom djevojkom i tako postao rodonačelnik porodice, koja se kasnije jako razgranala i sasvim pohrvatila. U kući se njegovala narodna pjesma, a osobito je popularan bio Reljkovićev »Satir«. Taj krepki narodni duh, koji je dječak upijao na samom izvoru, bit će presudan za cijeli njegov životni put.

Nakon franjevačke gimnazije u Osijeku i sjemeništa u Đakovu pošao je s osamnaest godina u Peštu na studij teologije. To je već godina 1833, vrijeme kada Gaj sa svojom mladom grupom u Zagrebu utemeljuje narodni preporod. Godinu dana ranije grof Janko Drašković izdao je u Karlovcu svoju »Disertaciju iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših«. To je vrijeme nagla nacionalna buđenja u evropskim narodima, koji juriša na legitimni poredak u srpanjskoj revoluciji u Parizu, u poljskom ustanku, u Mazzinijevoj »Mladoj Italiji« i njemačkom pokretu za ujedinjenje.

I mladog klerika u Pešti nosi taj isti val. Zajedno s osta-

lim hrvatskim studentima on posjećuje Jana Kollara, pjesnika »Slavy dcera« i propovjednika slavenske uzajamnosti, koji je ranije utjecao i na Gaja. Tu je Strossmayer upoznao i sprijateljio se i s Franom Kurelcem, filologom, koji će kasnije pred progonima režima naći sklonište u Đakovu. Bili su tu i Ilijašević i Topalović, dva Strossmayerova prijatelja kroz dugi niz godina, također oduševljeni ilirci.

Nakon četiri godine vratio se iz Pešte kao doktor filozofije. Đakovački biskup Kuković poslao ga je kao kapelana u Petrovaradin. U toj povijesnoj tvrđi na obali Dunava Strossmayer je proveo dvije lijepe mladenačke godine (1838 — 1840). Iz Petrovaradina pošao je na izlet i u Beograd, koji je tada posjetio prvi put.

Međutim, njegova molba da nastavi studij u bečkom Augustineumu bila je odobrena i tako se našao u Beču, gdje je postigao drugi doktorat, ovaj put iz teologije. Naravno da su boravak i studij u dvama najvećim središtima dunavske Monarhije, u kojima je društveni i politički život postajao sve bujniji i gdje su se već spremali burni događaji, koji će za nekoliko godina potresati Evropu, izvanredno koristili mladu čovjeku, koji se također spremao za velike pothvate.

Iz Beča se ponovo vratio u Đakovo i tu nekoliko godina (1842 — 1847) bio profesor u biskupskom sjemeništu zajedno sa svojim peštanskim drugom Matom Topalovićem. Kao i u cijeloj Hrvatskoj, i đakovačko svećenstvo pridružilo se u velikoj većini narodnome preporodu i živo sudjelovalo u ilirskom pokretu. Upravo od Topalovića potječe opširno pismo Gaju, koji je na povratku iz Srbije u svibnju 1846. nenadano banuo u Đakovo, iz kojeg su bili svi odsutni, osim Strossmayera, tako da Gaju nije bio priređen doček kao u drugim mjestima. Za taj propust Topalović je krivio i crkvene starješine.

»Moj drug Strossmayer« — piše Topalović — »ne može mi dosta napripovijedati. Hvala Bogu da je bar on joškod kuće se desio, drukčije bi još gore biti moralo. On Vas iskreno pozdravlja i za oproštaj moli, ako je išta propustio, što bi Vam bavljenje ovdje omiliti moglo. Ne pomanjkanje ljubavi i poštovanja prema Vama, nego pravedan gnjev tomu bi uzrok bio, kog lako iz srca nam nestati ne će, a zašto, ne treba ni spominjati. Opazio je on na Vama, da ste mu htjeli nešto kazati, ali po nesreći ne mogaše na posljetku sam s Vama biti. Nepoznat pak još s Vama bojaše se da Vam ne dosadi duže u gostionici s Vama ostavši, a još manje za pratioca Vam se nametnuti.«

Dok je on tako predavao u đakovačkom sjemeništu i s prijateljem Matom obilazio narodne slave i proštenja, u Pešti i Beču nastavili su se zanimati za izvanredno darovita klerika koji je sve ispite polagao s odličnim uspjehom. Bili su već poduzeti koraci da dođe na katedru iz dogmatike na peštanskom sveučilištu, ali je onda pozvan u Beč, gdje mu je njegov bivši direktor u Augustineumu Feigerle, tada dvorski župnik, izradio mjesto dvorskog kapelana i jednog od direktora spomenutog zavoda.

Tako je u rujnu 1847. opet osvanuo u Beču. U dobar čas. Jer atmosfera je već bila puna elektriciteta koji je u svaki čas imao bljesnuti, osjećalo se u zraku da će ubrzo doći do pražnjenja klasnih i nacionalnih suprotnosti, koje su se nagomilavale u tijeku duge Metternichove strahovlade. Glasovita izreka cara Franca: »Mene i Metternicha će još izdržati« imala je uskoro biti demantirana, bar što se tiče posljednjega. U siječnju 1848, dakle još prije februarske revolucije u Parizu i martovskih događaja u Beču, Friedrich Engels piše u »Deutsche-Brüsseler Zeitung« članak pod naslovom: »Početak kraja u Austriji«, gdje između ostalog kaže:

»Tako je austrijska dinastija bila od početka predstavnik barbarstva, uporište reakcije u Evropi. Njezina je moć počivala na gluposti patrijarhalizma, koji se ušančio iza besputnih planina, na nepojmljivoj surovosti barbarstva. Jedan tucet naroda, čiji običaji, karakter i ustanove stoje u najoštrijoj suprotnosti, drže se zajedno zahvaljujući njihovu zajedničkom protivljenju civilizaciji.« Međutim, tome sada dolazi kraj, jer u Austriji već zapljuskuju prvi valovi revolucionarnog vrenja.

I doista, Austrija je bila pred revolucijom. Osobito napeta situacija vladala je u Madžarskoj, gdje je Lajoš Kossuth uspio organizirati niže plemstvo i građanstvo u čvrstu frontu protiv bečkog centralizma, ali je nasuprot Hrvatima i ostalim narodima isto tako energično branio integritet zemalja krune sv. Stjepana i madžarsku dominaciju. No ni slavenski narodi u Monarhiji nisu mirovali. Upravo u to vrijeme Beč je bio stjecište najistaknutijih predstavnika Čeha, Slovaka, Srba, Slovenaca, Hrvata, i Strossmayer, koji je pod sutanom dvorskog kapelana skrivao žarki slavenski patriotizam, stupio je tu u kontakt s Palackym, Riegerom, Šafarikom, Karadžićem, ličnostima već onda velikog imena i utjecaja.

Pod utjecajem Palackog i ostalih Čeha kod Hrvata je tada prevladala koncepcija austro-slavizma. Prema toj zamisli, Slaveni u Monarhiji, koji su sa zapada bili ugroženi od njemačkog germanizatorskog pritiska, a s istoka od carskog ruskog samodržavlja, treba da Austriju pretvore u konfederaciju ravnopravnih naroda, u kojoj će Slaveni imati odlučnu riječ. Tu koncepciju, koliko god se ona kasnije pokazala iluzorna, prihvatili su tada i Strossmayer i Gaj i Jelačić i gotovo svi istaknuti naši ljudi.

U međuvremenu Strossmayer, dotad nepoznati slavonski klerik, uspio se naglo afirmirati zahvaljujući svojemu položaju na carskome dvoru, gdje je imao pristup do najutjecajnijih vrhova. Osobito su mu koristile veze s kamarilom oko nadvojvotkinje Sofije, majke budućega cara Franje Josipa, energične i ambiciozne Bavarke, koja se isticala liberalnim pogledima i prisilila Meternicha na odstupanje nakon ožujskih nemira u Beču, ali je kasnije energično branila interese dinastije.

Zahvaljujući tim vezama, ali i svojoj učenosti i političkim sklonostima, on je već na samom početku četrdesetosmaških događaja došao u središte političkih kombinacija. Tako iz pisma Andrije Torkvata Brlića, pisana početkom svibnja Gaju, saznajemo, da je Brlić razgovarao s bečkim nuncijem o crkvenim prilikama u Hrvatskoj. Tom prilikom Brlić je iznio da je pogibeljno za Zagrebačku biskupiju što je ostala bez starješine, jar je biskup Haulik (kojeg Strossmayer u pismima iz tog vremena naziva »Đuro Natražnjak«), kao omraženi madžaron, napustio Zagreb i pobjegao u Beč. Na to je nuncij obećao »da će govoriti, neka Strossmayera za administratora s potpunom biskupskom vlasti što prije u Zagreb pošalju«. Također je i Ambroz Vranicani još u ožujku pisao iz Beča Ivanu Kukuljeviću: »Hofkaplan (Strossmayer), Slavjan viteški, neka bude biskup zagrebački; svi Slavjani ovdi to žele.«

Događaji su se stali razvijati vrtoglavim tempom. Nakon što je kralj Bomba – kako su nazivali napuljskog Burbonca Ferdinanda II. – dao u siječnju 1848. kroz puna dva dana bombardirati Palermo, gdje je izbio ustanak u vezi s borbom za ustav, revolucija se proširila širom kontinenta i cijeloj toj godini dala izuzetnu važnost u evropskoj povijesti. Već 24. veljače revolucija je buknula u Parizu, bacila s prijestolja Louisa Philippea koji bježi u Englesku, i uspostavila republiku. Nekoliko dana kasnije revolucija je zahvatila i Njemačku, gdje se također ljuljaju prijestolja vladara Bunda i gdje se saziva parlament u Frankfurtu. Beč se digao na noge 13. ožujka i protjerao

Meternicha, koji bježi također u Englesku, utočište političkih emigranata svih boja kroz cijelo 19. stoljeće. Događaji u prijestolnici značili su alarm za prevrat i u ostalim nacionalnim središtima Monarhije: Pešti, Pragu, Zagrebu i Milanu. Revolucionarna bujica preplavila je stoljećima izgrađivane nasipe i brane i prijetila da sruši ne samo politički nego i društveni poredak. »Jedna avet kruži Evropom – avet komunizma.« Ali nakon prvog šoka »snage reda i poredka« ubrzo su se konsolidirale i prešle u protuofenzivu. Već u lipnju one su slavile prve značajne pobjede. Tada je u Parizu general Cavaignac kao predstavnik financijske aristokracije, krupne i sitne buržuazije, vojske, svećenstva i seljaštva ugušio u krvi lipanjski ustanak pariškog proletarijata pod parolom: »Vlasništvo, obitelj, vjera, red!« Toga istog mjeseca general Windischgräz na nalog dvora, koji je iz Beča pobjegao u Innsbruck, bombardirao je ustanički Prag i razjurio Slavenski kongras. U srpnju je general Radetzky prešao u ofenzivu protiv talijanskih ustanika i vojske kraljevine Sardinije, koju je potukao kod Vicenze i Custozze i početkom kolovoza slavodobitno ušao u Milano.

Kao i ostale evropske zemlje, i Hrvatska je u tim mjesecima pozornica dubokih revolucionarnih promjena. I u nas se raspisuju izbori za narodno predstavništvo, i Sabor koji se sastaje početkom lipnja u Zagrebu nije više feudalna dijeta, nego moderan parlament, u kojemu su okupljeni najliberalniji i najnapredniji predstavnici naroda. Svi oni u to vrijeme stoje listom uz bana Jelačića, kojeg dvor u Innsbrucku, kao previše izrazitog slavenofila, 10. VI. lišava banske časti.

Ali glavni problem Hrvatske bila je tada Madžarska. Jer legitimna Batthyanyjeva vlada, u kojoj sjedi i Kossuth, diže protiv ustaničkih slavenskih naroda svoju vojsku, propagandu i sva sredstva koja joj stoje na rspolaganju. Pozdravljajući ugušivanje češkog ustanka i bombardiranje Praga, madžarska vlada preko austrijskoga generala Hrabowskog ugušuje srpski ustanak u Vojvodini i bombardira Karlovce. U to vrijeme Kossuth nudi Beču gentlemen's agreement, prema kojemu će Madžari pomoći vođenje rata u Italiji, dok će im car dati odgovarajuću vojsku i slobodne ruke prema »ugarskim« narodima, osobito Hrvatima. U duhu takve suradnje carsko-madžarski komesar i general Hrabowski na čelu svoje vojničke ekspedicije obilazi Srijem i Slavoniju radi pacifikacije, dovodeći svuda do izražaja otvorene promadžarske elemente.

U kolovozu, kada je Austrija učvrstila svoj položaj pobjedama u Italiji, Madžari su spremni na koncesije i prema Hrvatskoj. Ali susret između madžarskog premijera Louisa Batthyanyja i Jelačića u Beču završen je razlazom uglavnom na pitanju Vojvodine. Nije još uvijek dovoljno poznato da je jedan od glavnih uzroka rata bila obaveza pomoći i osjećaj solidarnosti koji su Hrvati gajili prema srpskim ustanicima u Vojvodini, o čemu naš arhivski materijal pruža bogatu, ali još neobjelodanjenu građu.

Stvari su tako krenule nezaustavljivo prema svojemu tragičnom raspletu. Dvorska kamarila našla se na istoj liniji sa Jelačićem, iza kojeg su tih dana gotovo jednodušno stajali ne samo Hrvati nego i svi ostali slavenski narodi Monarhije, nasuprot Madžarima, koji su se najednom našli u škarama toga čudnog saveza između stoljetnoga habsburškog legitimizma i mladog revolucionarnog nacionalizma. Ugrožena s dviju strana, madžarska je vlada u posljednji čas pokušala još jednom pregovarati.

Barun Franjo Kulmer, koji je, povezan s vrhovima austrijske reakcije, igrao ulogu sive eminencije u hrvatskoj četrdesetosmaškoj politici, javlja Jelačiću potkraj kolovoza da su Batthyany i Deak stigli u Beč i da žele postići »da se hrvatskim vlastima izda odredba da ne marširaju,

jer da će doći do sporazuma mirnim putem. Oni žele učiniti Hrvatima sve koncesije, dapače i onu hrvatskog govora u ugarskom saboru. Slavonija neka ostane podvrgnuta banu i cijela granica, ali ubuduće da ban ima primati naloge od ugarske vlade. Ako se ne bi s naše strane pristalo na to, onda su spremni pristati na postupno otcjepljenje Hrvatske i Slavonije od Madžarske. Srpske stvari, međutim, žele odijeliti od naših.«

Samo dva dana kasnije Kulmer opet piše Jelačiću: »Ovdje se očekuje, nada i želi, da će Ugarska biti tek onda pacificirana, kada ti budeš u Pešti, i zato, dragi prijatelju, napreduj, svaki dan je gubitak, uzmi radije preko Drave za nekoliko dana čvrstu poziciju, dok te čete stignu, samo da se može reći da već marširaš... Molim te pošalji mi jednog povjerljivog časnika. Po njemu ću ti sasvim sigurno poslati 80.000 forinti. Kako sam došao do novca ne mogu povjeriti papiru i mora za vječnost ostati tajna.«

Međutim, dvorska kamarila iskorištava i sve druge veze da bi izvršila pritisak na hrvatskoga bana, kojemu su pred madžarskom opasnošću opet vraćena sva prava. Nadvojvoda Franjo Karlo i njegova žena Sofija upotrijebit će u tom smislu i mladog dvorskog kapelana. I zaista, 30. kolovoza piše Jelačiću i Strossmayer: »Svijetli bane! Dospio je čas, da Svjetlost Vaša na Madžare udari i junačkom desnicom svojom kralja, dom i rod naš od bijede oslobodi. Ja dobih danas od previšnjeg mjesta strogi nalog, odmah Vašoj Svjetlosti pisati, da bez ikakvog otezanja s vojskom u Madžarsku stupite. Put Vam je, koliko razumjeti mogoh, u Budim i Peštu raskrčit. Vi ćete svem bistrije mislećem narodu kano spasitelj osvanuti. Deset put mi ja kazano i ponavljano: 'Samo neka Ban nimalo stvar ne odvlači, jer je u odvlačenju velika pogibelj; sad je najsposobniji čas.' Bog Vas pratio! Ovdi su Batthyany i Deak. Podneli su caru neke zakone, koji ako se ne potvrde, vele, da će republika u Pešti proglašena bit.«

Dalji je slijed događaja poznat. Jelačić je 11. rujna prešao Dravu i na čelu hrvatske vojske stao prodirati kroz madžarsku ravnicu sve bliže prema Pešti. Ali uto je buknula revolucija u Beču i proglašena je republika, dok je carska obitelj pobjegla u Olomuc. Jelačić prekida svoju madžarsku kampanju i hita da skrši ustanak u Beču, što mu zajedno s Windischgräzom početkom studenoga i uspijeva. Tako se Jelačić od priznatog narodnog vođe, kojeg su »čekali slavenski narodi sve do Carigrada« – kao što kaže Neustädter u svojim memoarima – pretvorio u pretorijanca austrijske kamarile. Taj obrat ne odobrava nitko od Hrvata, pa ni sam reakcionarni barun Kulmer, koji mu piše: »Sve što mi pišeš i što čujem, pojačava me u mojem uvjerenju da moraš čim prije napustiti vojsku i vratiti se preko Beča u Hrvatsku. U Ugarskoj nema više pod tim prilikama za te područja djelatnosti. Čemu da tamo igraš podređenu ulogu na štetu svojeg položaja i svoje slave, dok možeš u ovo odlučno vrijeme u Hrvatskoj i Dalmaciji nezavisno djelovati!«

Ali Jelačićeva tvrda graničarska glava nije se dala skrenuti s puta lojalnosti. Njega su često u tim mjesecima spominjali u svojim člancima i Marx i Engels u listu »Neue Rheinische Zeitung«, koji su tada uređivali u Kölnu. Često se u tim člancima susreće Marxov sarkastični izraz: »Hrvatska sloboda i red«, a članak »Pobjeda kontrarevolucije u Beču« on započinje ovako: »Hrvatska sloboda i red su pobijedili i s ubistvima, paležom, silovanjem, pljačkom i s neopisivo okrutnim nedjelima proslavili svoju pobjedu.« (»Neue Rheinische Zeitung«)

U tom istom članku od 6. studenoga Marx se ipak nadao da će između bečke kamarile i njezinih slavenskih podanika doći do razdora. Zato on piše: »Saveznici su se već dohvatili za kose. To je prvi simptom rata, koji će započeti između slavenske stranke i njenog heroja Jelačića i stranke jednostavne, iznad svih nacionalnosti uzvišene

kamarile i njenog heroja Windischgrätza.« Ali, naravno, Marx nije mogao pretpostaviti svu dubinu »vjernosti« Jelačića, koji je kapitulirao i pred kamarilom i pred Windischgrätzom, kada je ovaj umjesto njega imenovan generalisimusom u Madžarskoj.

I Strossmayeru je postalo dosta brzo jasno da je Jelačić, a s njime i Hrvatska proigrala veliku povijesnu šansu. Zato on iz Beča piše prijatelju Brliću: »Ako Ban amo dođe, naravno da ću ga pohoditi, al neznam o čemu bi s njim govorio. On je mlogom kriv; on se baš nimalo nije umio poslužiti prilikom, koju mu Bog dade! Bit će dakle razgovor s njim de indifferentibus, ako me ne bude o čemu uspitao; al ako me uspita, čut će baš iskrenjejše, šta ja mislim i sudim.«

U međuvremenu Madžari su uspjeli prijeći u protuofenzivu i potisnuti carske trupe na svim frontama. Na saboru u Debrecinu Kossuth je proglasio zbacivanje habsburške dinastije. Ali duh Svete Alijanse još je bio na životu. Mladome austrijskom caru Franji Josipu I. pritekao je u kritičnom trenutku u pomoć njegov ruski kolega, car Nikolaj I, poslavši mu generala Paskijeviča s nekoliko desetaka tisuća kozaka, koji su pomogli ugušiti madžarsku revoluciju. Görgijeva vojska kapitulirala je kod Villagosa 13. kolovoza 1849.

Borbu Madžara čitava je napredna Evropa pratila sa suspregnutim dahom. Sve što je mislilo liberalno i progresivno stalo je na stranu Madžara. Staroj mržnji protiv ruskog carizma pridružila se sada i mržnja protiv austrijskih Slavena, osobito Hrvata i Čeha, koje je evropsko javno mišljenje smatralo glavnim braničima austrijskog carizma. Marx i Engels razvijaju u to vrijeme svoju teoriju o revolucionarnim i reakcionarnim narodima, koja se danas može činiti pretjerana, ali je vjerno odražavala mišljenje onih revolucionara na Zapadu, koji su s toliko

nade pozdravili početak revolucionarnih četrdesetosmaških gibanja.

Tako Engels u poznatom članku »Madžarska borba«, objavljenom u »Neue Rheinische Zeitung« 13. siječnja 1849, piše: »Između svih naroda i narodića Austrije samo su tri, koji su bili nosioci napretka, koji su aktivno zahvatili u povijest, koji su još sada sposobni za život – Nijemci, Poljaci, Madžari. Stoga su oni sada revolucionarni. Sva ostala velika i mala plemena i narodi imaju prije svega misiju da propadnu u svjetskoj revoluciji. Zbog toga su oni sada kontrarevolucionarni.«

U istome članku Engels dalje nadovezuje: »Ne postoji zemlja u Evropi, koja u bilo kojem uglu ne posjeduje jedan ili više narodića, zaostataka prijašnjeg stanovništva, koji su bili potisnuti i podjarmljeni od nacije, koja je kasnije postala nosilac historijskog razvoja. Ovi ostaci jedne od hoda historije, kao što kaže Hegel, nemilosrdno zgažene nacije, ovi otpaci naroda jesu svaki put i ostaju do svojeg potpunog pretapanja ili denacionaliziranja fanatični nosioci kontrarevolucije, kao što je i čitava njihova egzistencija uopće već jedan protest protiv jedne velike povijesne revolucije.

Tako u Škotskoj Gali, potporanj Stuarta od 1640. do 1745.

Tako u Francuskoj Bretonci, potporanj Burbona od 1792. do 1800.

Tako u Španjolskoj Baski, potporanj Don Carlosa.

Tako u Austriji panslavistički Južni Slaveni, koji više nisu nego otpadak naroda jednog krajnje zbrkanog tisućgodišnjeg razvoja. Da ovaj isto tako krajnje zbrkani otpadak naroda vidi svoj spas samo u preokretu cijele evropske povijesti, koja za njega ne bi trebala ići od Zapada prema Istoku, nego od Istoka prema Zapadu, da je za

njega oslobodilačko oružje, vez jedinstva ruska knuta – to je najprirodnije na svijetu.

Južni Slaveni su dakle svoj reakcionarni karakter prije 1848. jasno pokazali. Godina 1848. ga je otvoreno stavila na danje svjetlo.«

Članak Engels završava riječima: »Ali kod prvog pobjedonosnog ustanka francuskog proletarijata, koji Louis-Napoleon nastoji svim silama izazvati, austrijski Nijemci i Madžari bit će slobodni i krvavo će se osvetiti slavenskim barbarima. Sveopći rat, koji će tada izbiti, razbit će taj slavenski savez i sve te male tvrdoglave nacije uništiti sve do njihova imena.

Idući svjetski rat neće samo reakcionarne klase i dinastije, on će također i čitave reakcionarne narode zbrisati s lica zemljina. A to je također napredak.«

O godini 1848. napisano je već bezbroj knjiga i studija, a sigurno će se isto toliko još napisati, jer ta godina sadrži u jezgri sve političke i socijalne pokrete i fenomene koji su obilježili ne samo evropsku nego i svjetsku povijest kroz idućih stotinu godina. Osobito su komplicirane prilike bile u podunavskoj monarhiji, gdje su Nijemci i Madžari stoljećima ugnjetavali slavenske narode i tu i tamo jedni druge hvatali za guše, kada se radilo o međusobnu razgraničavanju njihove vlasti nad drugima.

Istraživanja niza povjesničara pokazala su da je četrdesetosmaške događaje nemoguće globalno shvatiti, nego ih treba raščlaniti na etape, a zatim unutar svakog naroda istražiti ulogu revolucionarnih i reakcionarnih snaga. Na taj je način postalo očito da su u prvoj fazi upravo slavenski narodi Monarhije bili nosioci revolucije, a da su napredni lijevi pokreti i u drugoj fazi ustrajali na revolucionarnim pozicijama. Zaista je točno da ni jedan narod u doba revolucije ne može trpiti Vandeje u svojoj državi, ali što se tiče Hrvatske, koju Kossuth nije mogao

naći na zemljopisnoj karti, radilo se upravo o tome da se izađe iz takve njegove države, i to je osnovni smisao hrvatskoga narodnog pokreta 1848.

Potkraj prve polovice 19. stoljeća u Madžarskoj se pojavio Kossuthov liberalizam kao napredan pokret, koji je okupio madžarsko plemstvo i građanstvo. Taj je pokret, za razliku od madžarske konzervativne stranke koju su činili aristokracija i visoko činovništvo odano Beču, i po svojoj dinamici i perspektivi historijskog razvitka bio dominantan u Madžarskoj. On je, prema tome, kao najjači madžarski pokret, preuzeo u to vrijeme ulogu nosioca madžarske hegemonije u zavisnim zemljama, premda se svim žarom borio protiv austrijske prevlasti, koja se u Madžarskoj povezala sa slabijim konzervativnim slojem.

Madžarski velikodržavni ekspanzionizam, vršeći pritisak na ostale zemlje Stjepanove krune, nalazi u njima ubrzo saveznika, i to u onim elementima koji su ovisili o njemu, a to je bilo u prvom redu činovništvo, a zatim svi oni koji su, ne mogavši naći dublje veze s vlastitim narodom, tražili podršku kod moćnijeg susjeda. Takvi elementi bili su u Hrvatskoj madžaroni, koje upravo predstavnici madžarskog liberalizma organiziraju u Hrvatsko-ugarsku stranku.

Na taj način habsburške zemlje čine u to vrijeme tročlani lanac, povezan kompliciranim unutrašnjim odnosom snaga i interesa. Tu u prvom redu postoji latentni austrijski germanizatorski pritisak, koji se od vremena Josipa II. nije ugasio, te će za Bachova apsolutizma buknuti obnovljenom snagom. Njegov je glavni neprijatelj druga po jakosti zemlja u habzburškom sklopu – Madžarska, i zato on u njoj podupire slabiju i »pristupačniju« stranku, a to je konzervativna, dok u ostalim zemljama ugarske krune pomaže nacionalne i separatističke tendencije, naravno, ako je to bilo u skladu s integritetom same države.

Drugi je član toga lanca Madžarska, koju tada predstavlja liberalna stranka, i koja se bori na dvijema frontama: protiv germanizacije Beča i protiv separatizma »pridruženih strana«.

Treći je član, u našem slučaju, bila Hrvatska, kojoj je glavni neprijatelj u njezinu nacionalnom razvitku Madžarska, koja je nastoji madžarizirati i tako prokrčiti sebi put na Sredozemlje i Balkan. Sve što je u Hrvatskoj bilo svjesno oduprlo se toj politici i našlo u tome za neko vrijeme saveznika u Beču, koji se također borio protiv sve veće madžarske sile. U Hrvatskoj su samo madžaroni poduprli težnje madžarske ekspanzije. Ti su se ljudi zanosili starim Verböczyjanskim vezama, ne videći da je madžarska ekonomija u prvoj polovici 19. stoljeća poskočila naprijed, da se kretala sve brže u kapitalizam, što se odrazilo i u sve većem liberalizmu mađarskog društva, dok je Hrvatska u usporedbi s njome zaostala. Oni su podržavali iluziju da je sve ostalo po starom i da mora tako ostati, ne želeći da shvate kako se tu više ne radi o feudalnoj solidarnosti otprije stotinu godina, nego o modernoj naciji koja hoće proširiti svoje tržište, ekonomske putove i nacionalni teritorij.

Nasuprot takvu razvoju događaja u Madžarskoj, u Hrvatskoj je došlo do narodnog preporoda, do ilirskog pokreta, koji je svoju snagu gledao u solidarnosti svih južnoslavenskih naroda. Bilo je očito da se ta dva nacionalizma, tj. madžarski i hrvatski, odnosno južnoslavenski, moraju prije ili kasnije sukobiti. Ali bilo je tragično što je od toga sukoba neposrednu korist imala samo austrijska reakcija. Još se više može žaliti zbog činjenice da je do oružanog sukoba došlo baš u epohi četrdesetosme, jer je madžarski liberalizam na kraju prerastao u istinski revolucionarni pokret koji je na svoj barjak istaknuo opća slobodarska i demokratska načela, ostavši posljednja tvrđava revolucije u Evropi. U toj novoj, posljednjoj fazi Kossuthov će pokret napustiti njegovi bivši pristaše u Hrvatskoj (osim rijetkih izuzetaka), ali će se zato s njime tada solidarizirati lijevo krilo Narodne stranke.

Hrvatskoj četrdesetosmaškoj ljevici pripadao je niz istaknutih naprednih intelektualaca i demokrata, kao što su Verbančić, Šulek, Brlić, Bogović, Utješenović, Vukotinović i osobito Dragojlo Kušlan, »crveni barun«, urednik »Slavenskog Juga«, koje Kulmer naziva »jugoslavenski federalisti i eksaltadosi« i kojima zamjera »komunističko-demagoška nastojanja«. Njima već od kraja 1848, a još više nakon oktroiranog francjozefinskog ustava u ožujku 1849, koji je bio prvi znak ponovne germanizacije, postaje jasno da Madžari nisu više glavna opasnost, to više što i Madžari uviđaju, doduše prekasno, da je ishod stvari mogao biti sasvim drukčiji da je njihova nacionalna politika bila širokogrudnija i dalekovidnija. Hrvatska je ljevica odlučno osuđivala i rusku intervenciju u Madžarskoj, jer je u njoj vidjela konačnu pobjedu apsolutizma.

Na zapadu Evrope obzor također nije bio nipošto svjetliji. Dok se u panonskim ravnicama sve više stezao obruč oko madžarskih ustanika, francuska je republika, pod predsjedništvom Louisa Bonapartea, koji se pripremao da sjedne na carsko prijestolje pod imenom Napoleon III, poslala u travnju 1849. ekspedicijski korpus u Italiju. Francuske trupe pod vodstvom generala Oudinota bombardirale su Rim, gdje je još u veljači bila proglašena Rimska republika, i odakle je papa Pio IX. još ranije bio pobjegao u Gaetu.

Intervencija je značila flagrantnu povredu francuskog ustava, koji je zabranjivao da se francuska oružana sila upotrijebi za gušenje slobode drugih naroda. Stoga se socijaldemokratska partija, koja je u to vrijeme ujedinjavala sitnu buržuaziju i proletarijat, digla protiv predsjednika republike Louisa Bonapartea i njegova predsjednika

vlade Odillona Barrota, koje je u parlamentu podržavao Thiers, »nakazni čovječuljak« – kako ga naziva Marx – koji će se nakon više od dva desetljeća »proslaviti« krvavim ugušivanjem Pariške komune. Socijaldemokracija je izvela mase na pariške ulice 13. lipnja, ali ih je vojska raspršila. Protiv njezinih predstavnika u parlamentu, takozvane montanje, i njenih listova poduzete su oštre represalije.

Strossmayer, koji je već tada budno pratio zbivanja u svijetu, reagira i na događaje u Parizu, i 23. lipnja piše prijatelju Brliću:

»Čujte samo što je vlada pariska uradila: ne samo da je nekoliko »crvenih« žurnala ugnjela, nego i »National«-u i drugim opozicionalne boje novinama izdade strogu zapovijed, da mnijenje i odluke većine sabora štuju i ništ protiv tim pisati se ne usuđuju. Šta velite na to? Šta bi reko Odilon Barrot i mali Thiers, da je Guizot pod Filipom takog šta učinio? To toliko znači, koliko skrajnji tiranizam većine prot osvjedočenju manjine, pa ipak je prirodno, pa po tom božanstveno, da se osvjedočenje i pojedinih štuje i ne ugnjetava, da i pojedinima isti kanali k javnosti glede svojih mnijenja pristoje, koji i većini.«

Strossmayer, kao svećenik, nije bio osobito liberalan, niti je pripadao hrvatskoj ljevici, ali osnovno demokratsko pravo čovjeka na njegovo vlastito uvjerenje, koje zastupa u citiranom pismu, on će nepokolebljivo braniti čitava života. Ne samo u političkom pogledu, kao jedan od vođa hrvatske opozicije u borbi protiv tuđinskih režima, nego, što je još karakterističnije, i u crkvenom pogledu, tražeći i na Vatikanskom koncilu legalna prava za malobrojnu opoziciju. Još jedna bitna Strossmayerova osobina došla je do izražaja u ovom ranom, ali važnom pismu: njegova sposobnost da uoči velika povijesna kretanja i da na neki način predvidi njihov razvoj. On piše:

»U Francuze dakle Madžari uzdati se nimalo ne mogu, barem za sad... Što se Engleza tiče, to su vam kramari; oni nekim načinom pomagat će i njima, ukoliko to jest njihov materijalni interes to iziskuje. Madžari, ako dobro plaćali budu, imat će od njih sva moguća, a ako austrijanska vlada dobro plati, i ona će sve što treba iz Engleske dobiti. U ostalom, u Engleza se ni toliko Madžari uzdati ne mogu, koliko u vrbov klin. Turčin pako na svaki način izdiše, a i po sudu božjem izdišući još po svoj prilici će Evropi strašni udarac dati, jerbo najljepši, najbogatiji i najvažniji Evrope predjel posjeduje.

Nije ni dvojiti da će onaj od evropejskih potentata, koji Evropom turskom zavlada, biti goso u cijeloj Evropi a i u Aziji. Nije ni dvojiti, da će to biti slavjanska moć, al će se zbog toga mlogo, mlogo krvi proliti, a možebit i državni evropejski sustavi iz korijena promijeniti. Ja ova sadašnja kretanja držim za malenkost pored onoga, što će uskoro slijediti. To što sad biva samo su priprave za strašne strijele, gromove, potrese, poplave, ognjeve etc. Naša je zasad najveća zadaća ćut narodnosti koliko je samo moguće probuđivati; ne dati narodu da u indiferentizam i apatiju strmoglavi se. Vi ste to dobro pojmili; radite koliko možete.

Austrija dok je ovaka, po mom mnijenju, makar kako pobijedila Madžare, nema nikakih garantija budućnosti. Samo gledajte, da svud žar ljubavi k narodnosti potičete. Dobro bi bilo također opominjati narod, da su Rusi naši sunarodnici, da je njihov jezik s malim promjenami naš jezik, da su njihovi običaji, da je njihov zakon s neznatnom razlikom naš zakon.«

U to kritično, četrdesetosmaško doba u Strossmayera su već sazrele i ostale ideje, koje će on zatim zastupati u tijeku svojega dugog javnog djelovanja. U članku koji su sredinom kolovoza objavile tada već reakcionarne i Beču

odane Gajeve »Narodne novine« i koji je Šulek napao u »Slavenskom jugu« Strossmayer osuđuje odbijanje Banskog vijeća da u Hrvatskoj proglasi oktroirani ustav. Naime, za vrijeme Jelačićeve odsutnosti Bansko je vijeće došlo pod utjecaj napredne ljevice i gotovo samostalno vladalo u Hrvatskoj na veliko ogorčenje centralističkih krugova u Beču. Strossmayer je taj članak možda napisao da bi digao svoje akcije na dvoru, gdje se upravo tada rješavalo pitanje njegova imenovanja za đakovačkog biskupa, što mu Šulek također predbacuje. Međutim, u tome članku došao je već tada do izražaja Strossmayerov odnos prema južnoslavenskom zajedništvu:

»Najglavnija zadaća Jugoslavjana jest družit se, složit se, sjedinit se. U slogi i jedinstvu Trojedne kraljevine (Dalmacija, Hrvatska i Slavonija) i Vojvodine svaki pravi domorodac jedinu nadu bolje i sretnije budućnosti Jugoslavjana postavlja. Svaki, koji iole bistrije naša odnošenja prosudi, vidit će, da nam sva naša samostalnost i neovisnost malo ili nimalo hasniti ne može, ako nam za rukom ne pođe jednim političkim tijelom postati, u kom jedno srce bije. Ta svrha je tako važna, da, za nju oživotvoriti, pripravni biti moramo mnoge i mnoge želje naše, barem za vrijeme, žrtvovati, sva pako koja bi nas u dostignuću iste svrhe priječila, kano pako mrziti i od nas odbijati.«

I Strossmayerov dalekovidni i opsežni rad na narodnom prosvjećivanju započeo je u to doba, kao što se vidi iz njegova pisma Brliću 20. VIII. 1849: »Ne znam, pisah li Vam, da mi Leo Thun (bivši carski namjesnik u Češkoj) po Zenneru poruči, da bi se želio sastati, uslijed čega ja bijah dva puta kod njega i nađoh, da nam je prijatelj i da ako dobro i ponešto umjereno postupali budemo, da ćemo neizmjerno za narod naš dobro djelovati moći i bolju mu barem budućnost pripraviti, kad je sadašnjost tako tamna. Ja sam s njim govorio o sveučilištu u Zagrebu podići imajućem se, a u Osiku o akademiji ~~(pravoslavna~~ PRAVOSLOVNU

akademija kakva je već postojala u Zagrebu). On se sasvim na to pripravan pokaza i upita me, jeda li će se dost ljudi za učenje sposobnih kod nas naći, tako da se odmah mogu svi predmeti u narodnom jeziku pretstavljati. Ja mu reče, da ako možebit to i ne bi bilo, da će bit dost braće Čeha, Moravaca, Kranjaca i t.d., koji će ako i ne odmah, a ono sigurno za kratko vrijeme tako jezik srodni ilirski naučiti, da u njem predavati budu mogli.

Toliko sam opazio, da mu je mnogo stalo do privrženosti naših strana. Dobro bi bilo, kad bi naša presa, i jedne i druge strane, njegove u domorodnom smislu učinjene korake uvažavala i narodu preporučivala. Ako on izbilja narodnom stazom pođe i sveučilište kod nas i akademiju onako ustroji, košto ju ja želim, onda bi doista zaslužio, da se podupire, jerbo škole su jedino bolje budućnosti naše ufanje. Vi bi mogli, Andrija, budući da ste sa Šulekom dobri, u svoje vrijeme tu zadaću u »Slavenskom Jugu« primiti, a »Narodne novine« valjda ne će faliti.«

Đakovački biskup Josip Kuković, inače Zagrepčanin, odrekao se zbog starosti i bolesti u travnju 1849. svojeg položaja. Kuković je bio veliki prijatelj i zaštitnik mladog Strossmayera. No teško je reći da li se on odrekao biskupije upravo sa željom da vidi Strossmayera kao svojeg nasljednika, jer bi to bio potez zaista rijetke duševne veličine i dalekovidnosti, ne samo zato što je to bio posljednji moment za Strossmayera, kojemu kasnije kao prononsiranom »panslavenu« Beč, sigurno, ne bi dao takav položaj, nego i stoga što nitko taj položaj ne bi iskoristio za takav historijski zadatak kao Strossmayer. U svakom slučaju, fizički razlozi za abdikaciju, koje je Kuković naveo, ne izgledaju sasvim uvjerljivo, jer on je umro tek 1861.

U tijeku cijelog ljeta i jeseni trajala je bitka za Strossmayerovo imenovanje. Konačno je car Franjo Josip na pre-

poruku Jelačića i Kulmera imenovao svojega dvorskog kapelana 18. studenoga 1849. za đakovačkog biskupa, što je papa, koji je još uvijek bio u Gaeti, potvrdio tek 20. svibnja iduće godine. Strossmayer je tada sa samouvjerenošću, koju će opravdati budućnost, mogao izjaviti: »Moje je imenovanje jedina dobit našega naroda za godinu 1948. Ja sam prvi narodni biskup.« Imao je tada tek 34 godine i čitava nova povijesna epoha stajala je pred njim.

PRVO DESETLJEĆE BISKUPOVANJA ILI DOBA APSOLUTIZMA

Nakon što je kod Villagosa slomljen madžarski ustanak, kapitulirala je ubrzo i Venecija, posljednja citadela talijanskog otpora. Stari je Beč opet odahnuo i zaplesao. Bijele odore austrijskih časnika ukrašene zlatom elegantno su harmonirale sa sve raskošnijim toaletama dama. Moda galantnog stoljeća i stil Pompadour kao da su se ponovno vratili u evropske salone i plesne dvorane. Umjesto laganih haljina, koje su se pojavile u doba velike francuske revolucije, kojih su ravne linije podsjećale na klasičnu jednostavnost grčkih tunika, sada su se stale ponovno uvoditi široke podsuknje, glasovite krinoline, koje nisu otkrivale prirodnu ljepotu struka, ali su zato inspirirale osjećaj majestetične gracije. Jer, i moda odražava duh vremena. Ipak u svečanim prigodama grudi su ostale široko dekoltirane, kao i uvijek.

Na takvom jednom svečanom dvorskom plesu mladi devetnaestogodišnji car Franjo Josip I. iznenada je čestitao svojem generalu i hrvatskom banu, barunu Jelačiću, kojemu je tada bilo već blizu pedeset, zaruke sa sedamnaestogodišnjom kontesom Sofijom Stockau. Okorjeli neženja našao se u čudnoj situaciji na taj izazov svojega obijesnog suverena. Daleko od toga da mu se lijepa šiparica, kojoj je on, sigurno, zdušno udvarao, nije sviđala, ali zaruke, i to uz tako frapantnu razliku u godinama, na to on vjerojatno nije pomišljao, a još manje mlada grofinja. Ipak, sve se na kraju aranžiralo, i svadba je održana 23. srpnja 1850. u dvorcu Napajedli blizu Olomuca u Morav-

skoj.« Vjenčanje je obavio olomucki nadbiskup Sommerau-Beckh, a uz ostale uzvanike svečanosti je prisustvovala i brojna delegacija Hrvata, među kojima su bili i ministar Kulmer, ministarski savjetnik Metél Ožegović i novoimenovani đakovački biskup Strossmayer, kao vođa deputacije. Strossmayer je tom prilikom održao nekoliko govora na njemačkom jeziku mladoj, njezinim roditeljima i mladencima pri svečanom ručku, a prenijeli su ih tadašnje novine. Poseban govor održao je biskup banu na hrvatskom jeziku, u kojem kao da je odjeknula prigušena tjeskoba nad iznevjerenim nadama i nad godinama koje dolaze. Taj govor morao je, sigurno, zazvučati kao opomena u ušima Jelačića, Kulmera i drugih naših legitimista i kao prava disonancija u tome radosnom trenutku.

»Baciš li oko k jugu ili sjeveru« – rekao je, među ostalim, Strossmayer – »suze će te obliti nad bijednim još sveudilj dosad i kukavnim stanjem Slavjanstva. Jedan od najpoglavitijih uzroka turobnoga tog prizora jest, da su se većinom oni ljudi narodu otuđili, koji bi po uzvišenom stanju i zvanju svome, koji bi po staroslavlju imena i naslova svojih, koji bi po blagostanju i bogatstvu svome, koji bi po ustavnom položaju svome, koji bi odvjetnici i branitelji, othranitelji i oci, dika i ponos, cvijet i ogledalo naroda biti imali; da, mnogo put se je – o tuge i nevolje – događalo, da su baš oni muževi, u kojih ruku sve poluge ljepšeg i sretnijeg javnog života nahođahu se, narod i sve što je narodno bilo, prezirali, krvi se svoje stidjeli, majki svojoj Slavi leđa okretali, tuđinstvo u narodu podupirali, narod u ono, što nit jest, nit će igda, ako Bog da i sreća junačka, biti, silom preliti hotjeli, jezik narodni, najskupocjenije to svakog naroda blago, kano stvar surovu, ropsku, mrsku i poznanja svoga nevrijednu smatrali, pak su se ti – skoro bih prije reko podlih svojih strasti i tuđinskih namjera robovi, nego ljudi – čudili i čude se, što u posljednje burno doba nikakve ljubavi i povjerenja kod puka uživali nisu.«

Ali reakcija i apsolutizam i dalje su rukom o ruku bezobzirno kročili naprijed. Za Hrvatsku, koja je na isti način nagrađena za pomoć kao i Madžarska za bunu, radilo se još samo o tome da se spasi što se spasiti dade. Ili, kao što je Strossmayer pisao Brliću: »Mi imamo posla sa krajnje lukavim protivnikom; i ako sada iz brodoloma, koji smo uglavnom sami skrivili, želimo bar nešto spasiti, moramo ga tući istim oružjem, i pored centralizacije, koju se više ne može spriječiti, ne smijemo zanemariti barem koncentraciju naših slavenskih snaga.«

I Strossmayer se dao na spasavanje svim svojim žarom, na materijalno pomaganje korisnih pothvata i ugroženih pojedinaca, na organizaciju karitativnih i prosvjetnih ustanova, na učvršćivanje nacionalnog osjećaja, što je jedino bilo i moguće kroz cijelo prvo desetljeće njegova biskupovanja. A on je s tim radom počeo odmah. Ni mjesec dana nakon što ga je car imenovao, a mnogo prije nego što ga je papa potvrdio i bečki nuncij posvetio za đakovačkog biskupa, Strossmayer već daje pozamašnu svotu u korist zavoda za vojne invalide iz Hrvatske i Vojvodine. Njegova velikodušna i grandseigneurska narav došla je prvom prilikom do izražaja: »Srcu mome osobito godi« – piše on Ožegoviću – »da se po providnosti božjoj u stanju nalazim na utjehu i potporu odnemogavših štogod doprinjeti moći, za koju svrhu za isti zavod dvije hiljade for. srebra potpisujem i zajedno obvezujem se, od 18. studenoga 1849. počemši godišnje kamate u sto dvadeset for. sr. tako dugo plaćati, dok se sva glavnica ne namiri.«

I Strossmayeru su se, vođeni nepogrešivim instinktom, odmah počeli obraćati ljudi iz naroda, književnici, umjetnici i drugi narodni prosvjetitelji. Tako već u svibnju

1850. bosanski fratar Ivan Frano Jukić iz Banjaluke posvećuje Strossmayeru, čija je titula bila »biskup bosansko-srijemski« prvi broj »Bosanskog Prijatelja«, što ga je izdao u Zagrebu. U toj posveti, koja tako jako podsjeća na stil dubrovačkih pisaca (recimo na posvetu Dinka Zlatarića jednog svojeg prijevoda Jurju Zrinskom s kraja 16. stoljeća), koji je u Bosni bio uopće mnogo življi nego što se obično misli, Jukić kaže: »Vi ćete oprostiti mome smionstvu, što sam se usudio bez Vašeg dopuštenja, a ne pitajući, trud ovi moj malahni Vama prikazati. Ne gledajte na moju mlohavost, koja nije vrijedna za Vaše trude i nastojanja dovoljno zahvaliti, već samo pogledajte na moju želju i hotjenje. Ako sam dakle Vašu čednost uvrijedio, nadam se od Vašeg bistroumlja biti pomilovan.«

I novine počinju budno pratiti njegovo kretanje, koje već od početka ima u sebi nešto od one sigurnosti i popularnosti kojom se odlikuju nastupi pravih političkih tribuna. Tako o njegovu kružnom izletu, koji ga je vodio iz Beča preko Zagreba, Senja i Rijeke u Trst i u Veneciju, a onda preko Ljubljane i Zagreba opet u Beč, izvještavaju »Narodne novine« dopisom iz Rijeke od 1. lipnja 1850.: »Jutros oko 7 sati ostavi ovaj grad Njeg. Presvijetlost novoimenovani biskup đakovački, g. Josip Strossmayer, otputovavši u Trst i Mletke. Došao je k nama 29. prošastog mjeseca oko 12 sati na podne iz Senja u društvu g. banskog povjerenika Josipa Bunjevca i poznatih domorodaca Jurja Vranicana i ovdje u službenom poslu desećega se upravitelja pošta g. Josipa Klempaya, i drugih, koji su visokom putniku bili pošli u susret do Bakra, gdje je bio otpočivao i prenoćio. Ovdje odsjede u upraviteljstvenom stanu pomenutog g. banskog povjerenika. Sva mjesna poglavarstva i mnoge uglednije osobe, a tako i školska mladež, pokloniše se uzvoišenomu gostu; i da mu pokažu što veće štovanje ovoga grada, kako na dan sretnoga mu dolaska, tako i uoči njegova odlaska, priređena mu je bila večernja muzika po ovdašnjoj gradskoj bandi, koju je Njeg. Presvijetlost ljubazno izvoljela primiti, poslušati i veledušno nadariti.«

Čitavo ljeto čekao je Strossmayer u Beču da bude posvećen za biskupa, što je napokon svečano u bečkoj crkvi sv. Augustina obavio 8. rujna 1850. papinski nuncij Viale Prelà. Taj događaj potanko je u zagrebačkim »Narodnim novinama« opisao prijatelj Mato Topalović. Ali danas će, sigurno, mnoge umjesto prastaroga crkvenog ceremonijala i propovijedi zainteresirat detalj koji pokazuje s kakvim je čuđenjem i oduševljenjem tadašnji svijet primio prvu primjenu električne energije. Radilo se o pozivu olomačkog biskupa da sudjeluje na svečanosti »putem čudnovato ushitrnog telegrafa«.

»Čitatelji naši sami znadu« – piše Topalović – »koja je daljina iz Beča do Olomuca. Pisac ovih redaka sam je dotični poziv od strane g. biskupa u bečkoj brzojavnici, i to 6. o.m. u pol dva sata po podne predao. Računajte sad, dok se je tamo javljalo, dok su se iste ove riječi, koje su odavle poslane, pisale, dok se dotičnom gospodinu dostavilo, dok je on odgovor pravio i tamošnjoj brzojavnici predao, dok je opet amo javljeno, ovdje opet odgovor pisan, zapečaćen i Presvijetlom našem mladom gospodinu biskupu u stan njegov poslan – za sve to projde ne više nego 3 sata. Tko se takvom iznašašću ne bi divio, tko ne bi korist njegovu uvidio, tko se ne bi radovao i veselio.«

Nakon što je primljen u audijenciju kod cara i nakon što se oprostio od brojnih prijatelja i znanaca, Strossmayer je 24. rujna napustio Beč, gdje je proveo tri tako značajne i uzbudljive godine. U domovinu je krenuo brodom niz Dunav zaustavivši se na jedan dan u Bratislavi i u Pešti. »Narodne Novine« objavile su i izvještaj o tom putu, također iz pera Mate Topalovića, koji je pratio biskupa, ali

se i Strossmayer osvrnuo na svoje putovanje u jednom pismu Metelu Ožegoviću, od kojeg se rastao u Beču:

»Onaj dan, kad sam se s Vama rastao, dospio sam sretno u Požun (Bratislava) i prenoćio kod Hanriha (državni odvjetnik po osjećaju Slovak), koji me je s velikom usrdnošću primio i meni za ljubav nekoliko gosti na večeru pozvao. Između ostalih bijaše i jedan Nijemac, urednik nemeckih požunskih novina, mladić pun vatre i revnosti, al malo hladnokrvnosti i bistroumlja, baš upravo živa slika i prilika našega Mate (Topalović), samo što je naš Mato u Slavjanstvu to, što je taj mladić u Njemštini. Počem se malo ponapismo vinca, počeše se piti zdravice. Poslije mnogih zdravica ustade i rečeni mladić ter napi baš upravo njemštini u zdravlje, mnijući da Austrija cjelokupna, ako misli biti Kulturstaat, mora kvasom njemštine sasvijem provrijeti. Ujedno se potužio na vladu, koja ga amo poslavši da načela njemačka zastupa, zanemaruje, budući da mu na godinu samo 16 stotina srebra u to ime plaća. Možete si, dragi moj prijatelju, misliti, kako me je ta zdravica dirnula. Ja sam mu na uljudni i umjereni način odgovorio, i on se činio s odgovorom mojim zadovoljan. Međutim iz toga vidit možete, da vlada svuda svojih ljudi ima, svojih ljudi plaća, svoja njemačka načela svuda rasprostire. Ja ne vjerujem, da će taj put dovesti Austriju i njene žitelje ožuđenoj cijeli, ožuđenoj sreći i zadovoljstvu.«

Bio je to početak francjozefinske germanizacije, koja će poput tamnog vala zapljusnuti sve krajeve i narode Monarhije. Nastupalo je desetljeće apsolutizma, deset gluhonijemih godina, kada su raspuštena sva predstavnička tijela od Ustavotvorne skupštine u Kromerižu do Sabora u Zagrebu, kada su bile tolerirane samo režimske novine, a svaki glas opozicije gušio se otpuštanjem, progonstvom i zatvorom. Nosilac političkog života jedino je birokracija, takozvani Bachovi husari, činovnici uglavnom iz austrijskih nasljednih zemalja, koji su, obučeni u njemačke uniforme, uredovali na njemačkom jeziku. O prilikama u Hrvatskoj iz početka apsolutizma, upravo iz studenoga 1850. potječe zanimljivo svjedočanstvo u pismu pustolovnoga francuskoga grofa Edgara Corberona, prijatelja Jelačićeva, koji je kupio dvorac Januševac blizu Zaprešića i ondje se nastanio. Corberon piše hanoveranskom kralju:

»Ministarstvo uvađa sustav kakvog ne bijaše nikada ni za vladanja omraženog Metternicha. Ti ljudi od pera, birokrati, ponajviše su neznalice, koji ne vide dalje od zidova svoje pisarne; oni su često uzrokom najvećih nepodopština, kojih ne znadu odstraniti, već samo stvari dotjerati do rasula. Za vrijeme nepogode nestane cijele te pasmine bez traga, nu kako se bura stiša, evo ih u tili čas, i tad se opet prihvate uzda i blagajna. Sad su obukli austrijsko činovništvo u vojničku odoru, natukli mu na glavu pikač, a opasali ga spokojnim mačem, a sve se lašti od zlata.« (Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske I., Zagreb 1936, 208.)

Grof Corberon, čije je ime vezano za najljepši klasicistički dvorac u Hrvatskoj, koji je navodno bio sagrađen za Mariju Luisu Habsburšku nakon što se razvela od Napoleona, ne samo da je dobro naučio hrvatski, nego su i njegove osmrtnice u Francuskoj prema njegovoj posljednjoj želji morale biti tiskane na našem jeziku. Sličnu sudbinu dijelila su i dva Corberonova zemljaka: Jedan od njih, grof Carion, nakon revolucije potkraj 18. stoljeća emigrirao je iz Francuske i kupio od grofova Oršića dvorac Gornju Bistru. Kao čovjek izvanredna ukusa i velike kulture on je dvorac preuredio tako da je bio najljepši u Zagorju, a to je ostao još i danas. Drugi, markiz Etienne de Piennes, nakon važne uloge, koju je odigrao za vrijeme Drugog carstva, također je potražio utočište u Hrvatskoj. Živeći u svojem dvorcu Verbovec, on se srodio s

novom okolinom i zavolio našu zemlju, što je i pokazao darujući Grosovu sliku. To je glasoviti portret Madame Recamier, koji se danas nalazi u Strossmayerovoj galeriji, a sigurno je najvrednija slika iz epohe klasicizma u našoj zemlji. Ta tri francuska aristokrata, kojima je Hrvatska postala druga domovina, i koji su ostavili vidan trag u našoj kulturnoj baštini, zavrijedili bi da se netko na njih opširnije osvrne.

Nakon što je parobrod »Szolnok« pristao uz dravsko pristanište u Osijeku, Strossmayeru je priređen doček s vojnom glazbom, govorima odličnika, špalirom školske djece i masom svijeta. Na jednak svečan način obavljeno je 29. rujna ustoličenje u Đakovu, kojemu su prisustvovala i tri pravoslavna svećenika, kao izaslanici srpskog patrijarha Josifa Rajačića. Njima se biskup obratio posebnim govorom: »Mi ukupno priznati moramo, da samo međusobnom slogom i međusobnim sporazumljenjem i sami sebe i prestolje carsko od propasti izbaviti možemo; bez sloge pako i ljubavi međusobne, svaki će tuđin vratom nam zaokrenuti.« »Tako je rekao« – navodi Topalović – »i pridodao: 'Bog mi je svjedok, koliko bih želio ovdje istoga starinu zagrliti i pokazati mu, koliko ga štujem i slavim; no budući da mu, košto je po vami kazati mi dao, slabo zdravlje nije dopustilo da sam amo dođe, hodite amo vi, zastupnici njegovi, da zagrlim i poljubim vas u duhu njega grleći i njemu se klanjajući.«

Čim je nastupio na dužnost, mladi se biskup s velikom energijom bacio na posao. Prvih mjeseci potpuno se posvetio organizaciji biskupije i saniranju gospodarstva na biskupskom vlastelinstvu. »Ama li me ovi derni poslovi tako okupiraju, da ne znam višeput, gdi mi je glava« – piše on potkraj listopada prijatelju Ožegoviću. Strossmayer, koji je i prije već bio poznat po svojim člancima iz narodne ekonomije i financija, sada je našao pogodno polje da i u praksi primijeni svoje znanje i sposobnosti.

U tome on nije štedio ni sebe, ni druge, pa je stoga već nakon pet godina mogao pisati caru:

»Također i uprava vlastelinstva – kao što mogu pouzdano ustvrditi – uspješna je i uzorna, budući da je nakon pustoši i zanemarenosti – koje su i ovdje uzrokovali usud posljednjeg vremena i zaslijepljenost ljudi – učinjeno tako mnogo i značajno za unapređenje gospodarstva, i to pod najtežim okolnostima, kao što sigurno nije bilo za pedeset godina. Dokaz za to su obnovljena biskupska rezidencija, povrtnjaci, voćnjaci, vinogradi, šljivici i obori, uredno kanalizirane livade, gospodarske zgrade, dijelom nanovo podignute, dijelom obnovljene. Dokaz za to je biskupska konjušnica, mljekara, vlastelinski podvoz u najboljem redu. Dokaz za to su nanovo podignute ergele, ovčarnica i govedarstvo, koji se u stvari nalaze još u prvim počecima, ali tako da se dobar uspjeh s Božjom pomoći može smatrati osiguran. I za šume je mnogo učinjeno; međutim na visinu moderne šumarske znanosti moći će se ovdašnja uprava dići jedino onda, kada bude oslobođena od služnosti, koje kao prokletstvo počivaju na šumama, i kada bude zakon o šumama – što je s punim pravom dozvoljeno očekivati od tako prosvijetljene vlade kao što je Vašeg Veličanstva – bude i šumama Slavonije posvetio onu pažnju, koju njihova velika važnost za sadašnjost i budućnost zahtijeva.«

Kroz prvo desetljeće biskupovanja, to jest u doba apsolutizma, Strossmayerova aktivnost i nije mogla doći do izražaja na drugim poljima, osim na crkvenom. Na tom je području osobito zanimljiva njegova uloga apostolskog vikara u Srbiji. U Beogradu je tada živjelo oko tisuću katolika, koji su imali posebnog dušebrižnika ili – kako se tada nazivao – misionara. Misija je bila podvrgnuta nikopoljskom biskupu (u Bugarskoj) Malajoniju, koji je bio ujedno administrator u Vlaškoj i u Srbiji. Međutim, na nastojanje bečkog nuncija Kongregacija »de Propaganda

Fide« povjerila je đakovačkom biskupu dužnost administratora u Kneževini Srbiji svojim dekretom od 23. rujna 1851. Već mjesec dana kasnije Strossmayer o tome obavještava kneza Aleksandra Karađorđevića, sina voždova, dopisom pisanim ćirilicom:

»Vaša Svetlosti! Dočim Rimska apostolska Stolica meni duhovnu brigu žitelja rimokatoličkih u Kraljevini Srpskoj stanujućih poveriti blagoizvoli, za prvu si dužnost smatram to isto Vašoj Svetlosti do blagohotnog znanja dostaviti. Radujem se, što po tomu u uži sojuz sa slavjanskom Vladom srpskom stupiti sreća mi dostade; u grudih bo mojih ona ista krv slavjanska teče, koja i u grudih junačkog naroda srpskog. Primite blagohotno, Svetli Knjaže, pismeni naklon ovi, koga bi željno bez otezanja u osobi učinio, da mi zdravlje ne malo poremećeno dopušća; no što sada bolest mi ne dozvoljuje, to ću ako Bog da prvom prilikom, kad mi moguće bude, sa radosti učiniti. Zasad samo nek mi dopušteno bude nuz ukazanje visokog štovanja i predubokog počitanja Vašoj Svetlosti preporučiti malo stado duhovnoj brizi mojoj povereno, da ih pod milostivo okrilje primiti blagoizvolite, koji su vremenitog svoga blagostanja radi blagom vladanja Vašem poverili se.«

Do Strossmayerova službena posjeta Beogradu došlo je u svibnju iduće godine. Biskup je s pratnjom stigao iz Zemuna brodom na savsko pristanište, gdje ga je dočekao austrijski konzul u Beogradu potpukovnik Radosavljević s osobljem konzulata. Novi vikar predstavljen je knezu Aleksandru, a zatim je posjetio Huršid-pašu kao predstavnika Turske, koja je još tada imala protektorat nad Kneževinom Srbijom. Strossmayer je to isto poslijepodne posjetio i mitropolita Petra Jovanovića i generala Knićanina. Drugi dan nakon posvete konzularne kapele konzul Radosavljević priredio je svečani ručak Strossmayeru u čast, kojemu je prisustvovao i paša a u ime srpske vlade ministar vanjskih poslova Aleksandar Janković. Tom prilikom – kao što javljaju zagrebačke novine – biskup je održao govor »na njemačkom i srpskom jeziku«, koji je na prisutne učinio najdublji dojam.

Međutim, Srbija je bila zemlja s kojom su Strossmayera vezali ne samo službeni odnosi nego i dobro poznati osjećaji južnoslavenskog zajedništva. Strossmayer je za vrijeme svojeg gotovo polastoljetnog vikarijata (1851 — 1896) češće dolazio u Beograd i ondje kontaktirao s najvišim predstavnicima Srbije, ali su mnogo značajnije njegove veze s predstavnicima srpskoga kulturnog i javnog života, kao što su bili Vuk Karadžić, Đuro Daničić, Matija Ban, Jovan Ristić i drugi. Tako je on već u to prvo vrijeme (20. XI. 1851) uputio svećenstvu svoje biskupije »poziv k pretplati na 'Rječnik srpski' (jugoslavenski), koji u Beču izdaje Vuk Stef. Karadžić, muž u jeziku narodnom doista najuputniji«.

Pothvat koji je Strossmayera najviše zaokupljao kroz prvih deset godina biskupovanja bilo je, bez sumnje, osnivanje seminara u Đakovu za bosanske franjevce.

Još 1841. zabranila je rimska Propaganda na temelju izvještaja bosanskog vikara Rafe Barišića, koji se bio posvađao sa svojim franjevcima, da klerici iz Bosne pohađaju škole u Hrvatskoj i u Ugarskoj, jer da se tamo odgajaju u heretičkom duhu. Bosanski su franjevci nakon toga morali odlaziti na nauke u talijanska učilišta u papinskoj državi. Zatim je sredinom 1843. austrijsko ratno vijeće, na zahtjev bečke nuncijature, zabranilo franjevcima svako prelaženje na austrijsko područje, ako nisu bili providjeni posebnom dozvolom svoje crkvene vlasti. Pravi je razlog tim zabranama bilo pristajanje Bosanaca uz Gajev ilirski pokret, što se nije sviđalo ni Rimu, ni Beču.

Međutim, Srossmayer se već u Beču, čim je postao biskup, zainteresirao za pitanje bosanskih franjevaca i na-

stojao skrenuti na njih pažnju i bana Jelačića, poslavši mu i neke dokumente, koje je bio dobio od već spomenutog fra Jukića: »Vidit će Vaša Svjetlost iz toga priloga, da je Njeg. Veličanstvo blage uspomene car Josip fundaciju Učinio za 32 bosanska klerika, koji bi se imali kod nas othranjivati. Vrlo bi dobro bilo, kad bi Svjetlost Vaša nalog dala komisiji u Pešti bavećoj se (za odvojenje zajedničkih zaklada), da s drugim stvarima i tu stvar potraži i k nama povrati.«

Bosanski provincijal Marijan Šunjić pokrenuo je tu stvar i preko austrijskog konzula u Sarajevu Dimitrija Atanaskovića, koji se početkom prosinca 1850. obraća za instrukcije knezu Schwarzenbergu. Austrijsko ministarstvo vanjskih poslova uputilo je svojega konzula da se obrati na đakovačkog biskupa i da sazna njegovo mišljenje, što je Atanasković, naravno, i učinio.

Strossmayer je sarajevskom konzulu odgovorio 24. svibnja 1851.: »Pitanje školovanja bosanske mladeži, koja se želi posvetiti duhovnom zvanju veoma je važno i s crkvenog i s političkog gledišta. Vjerujem da bi za Austriju bilo od najvećeg političkog interesa, da se bosanska mladež na trošak Austrije odgaja u Austriji. Najlakši način da se to postigne, sastojao bi se u tome, da se moj seminar, koji je s ukidanjem desetine ostao gotovo bez ikakve dotacije, odgovarajući dotira i tada bosansku mladež u istom zavodu s mojom mladeži odgaja. Ja bih, s obzirom na plemenitu svrhu, bio spreman na sve moguće žrtve.«

U tome smislu Strossmayer je putovao u Beč da osobno poduzme potrebne korake. Najviše mu je u tome bio pomogao, kao i inače, nuncij Viale Prelà, koji se u Rimu svojski zauzeo da se zabrana Propagande ukine i da se bosanski franjevci upute na školovanje u Đakovo. U tom pravcu djelovao je i glasoviti turkolog Hammer-Purgstall, pisac velike »Povijesti Osmanskog carstva«, koji je bio posrednik između bečke vlade, nuncija i Strossmayera, koji se često obraćao i ministru vjera i prosvjete Thunu i samome caru. Franjo Josip napokon je odobrio potporu od 1500 forinti godišnje.

U tijeku školske godine 1852/1853. već je šesnaest bosanskih franjevaca bilo na naukama u Đakovu. Ali čini se da uvjeti u početku nisu bili baš povoljni za te mladiće, jer fra Martin Nedić, koji je sredinom 1856. posjetio Đakovo, oštro predbacuje Strossmayeru stanje koje je tamo zatekao: »Nu mnogo ogorčenije i ožalošćenije srce je moje postalo doznav, da je jur treći klerik naš u cvitu svoje mlađane dobi iščeznuo iz broja živih; dvojica pako da su kao već stupili na očevidnu smrtnu pogibelj, i ostali svi dotle zlo izgledaju, da su priličniji mrtvima nego živim ljudima.« Nedić zaključuje da će, ako se stanje na popravi, klerici morati opet na nauke u Italiju.

No baš u to vrijeme već se počela graditi u Đakovu nova zgrada za seminar bosanskih klerika, koja je bila dovršena potkraj 1857. Na tu gradnju Strossmayer je potrošio 32 tisuće forinti, dok je car odobrio deset tisuća iz državne blagajne. Novim su uvjetima i Bošnjaci bili zadovoljni. No, turske su vlasti zabranile klericima da se za školskih praznika 1858. vrate u Bosnu, jer da bune narod. I francuski tisak, koji se smatrao zaštitnikom kršćana u turskome carstvu, našao je za shodno da napadne Strossmayera i da ga optuži da je uzročnik sukoba između kršćana i Turaka u Bosni. Zanimljivo je da je u prethodnim stoljećima Francuska dolazila u sukob u tom istom pitanju s Dubrovačkom republikom. Bošnjaci su u Đakovu ostali dva desetljeća, a zatim su na inzistiranje mađarske vlade prebačeni u Ugarsku.

Dok su jedni Strossmayera slavili da je u Bosni pomogao razviti i učvrstiti narodni duh, dotle su ga drugi optuživali, da je preko franjevaca širio austrijanštinu i tako pri-

premao kasniju okupaciju i aneksiju. Na žalost, svaki ljudski čin, a pogotovo svako povijesno zbivanje ima svoje lice i naličje. Povjesničar koji želi biti objektivan, često se nalazi u ulozi Hamleta, jer je povijesni proces protuslovan sam u sebi, a namjere samo izuzetno odgovaraju rezultatima. Uostalom, i sama namjera može se uvijek shvatiti s dviju ili više strana. Osobito je Strossmayer bio meta različitih sumnjičenja, jer je djelovao na takvom raskrižju, gdje se svaki potez mogao shvatiti na različite načine. Na primjer njegov savjet Banskoj vladi 1853. da se ne dopusti naseljavanje protestanata u Hrvatskoj i u Slavoniji može se shvatiti kao istupanje zadrtog konzervativca i ultramontanca. No, ako se ima u vidu da su doseljanici protestanti bili uglavnom Nijemci i Madžari, onda to istupanje može biti i akt obrane pred tuđinskom najezdom, jer se u doba germanizacije nije moglo nastupati protiv Nijemaca kao takvih, ali je bilo moguće braniti katolicizam kao glavni stup Austrije.

A to doba bilo je nesmiljeno. Sam Gaj, premda je nepovratno proigrao svoj veliki politički ugled još 1848. nakon afere s Milošem Obrenovićem, od kojeg je iznudio krupnu svotu novaca, i premda je svoje novine prodao režimu, ipak je stalno bio pod paskom policije, okružen agentima provokatorima. Takav provokator bio je i Čavlović, koji je Gaju namjestio stupicu odnijevši tri Gajeva pisma u Beograd, ali je u Zemunu »pao« u ruke policije. Nakon toga Gaj je uhapšen i dva mjeseca preslušavan. Pušten je iz zatvora u Beču tek potkraj 1853. Sličnu sudbinu imali su i Bogović, Kvaternik i drugi, ukoliko nisu potpuno zamukli.

Naravno, ni Strossmayer nije ostao pošteđen. Već 1851., nakon jedne audijencije kod cara u Schönbrunnu, saznao je, da su ga general Mayerhoffer i guverner Vojvodine Coronini, koji će nakon Jelačićeve smrti postati hrvatski ban, napali na dvoru kao »pretjeranog ilira«. To isto mišljenje izrazili su u razgovoru s nekim ličnostima i nadvojvotkinja Sofija i sam car.

Ali režim se nije žacao ni vulgarnih denuncijacija. Tako je policijski komesar u Zemunu Nikolaus Schandru poslao u Beč svojemu vrhovnom šefu barunu Kempenu, koji je za čitavo vrijeme apsolutizma (1849 — 1859.) bio ministar francjozefovske policije, povjerljivi izvještaj o Strossmayeru: »On je bez sumnje panslaven, ali ne voli nametnutu mu okolinu, kojoj popušta samo stoga, što mu kod svake prilike prijete da će otkriti njegove moralne prijestupe. Zbog istoga razloga on živi u velikoj ovisnosti o svojemu ocu, sasvim prostom, raskalašenom čovjeku, koji na biskupskom dvoru užasno gospodari.« (F. Šišić, Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija I /1815 — 1859/, JAZU, Zagreb 1933, 137.)

Još dalje je otišao Anton Ruhwald, kojeg je Strossmayer otpustio kao siledžiju i pronevjeritelja. On je iznio niz optužbi protiv biskupa i uprave biskupskog vlastelinstva i u toj raboti dospio čak do cara. Pukao je proces koji je trajao dvije godine, i Strossmayer je imao dosta muke da se opravda. U opširnome pismu, upućenom Franji Josipu od 4. siječnja 1856., koje je cijelo posvećeno tom slučaju, biskup primjećuje: »Zaista je čudno da su ovdašnji policijski organi – koji vrlo često vide i čuju ono što se nikada nije dogodilo, niti reklo – dopustili usprkos opasnosti i najvećoj nedostojnosti toga čovjeka da se on pojavi pred posvećenim licem Vašeg Veličanstva.« A potkraj pisma dodaje: »Usprkos svemu gore navedenom ja se već više godina nalazim kao u nekom neprestanom opsadnom stanju zbog napadaja koji slijede sad s jedne sad s druge strane.« (Ibidem)

Njegovi najveći neprijatelji u to vrijeme bili su neki slavonski aristokrati, tuđeg podrijetla ili otuđeni kakvi su bili barun Gustav Prandau ili grof Petar Pejačević, veliki

župan osječki. Bili su to uglavnom zgoljni madžaroni, koji su se prilagodili apsolutizmu, kao što su se znali prilagoditi svakom režimu, jer madžaronstvo u Hrvatskoj nije bila toliko politička stranka, koliko mentalitet, ili – kao što bi rekao Starčević – »pasmina«.

Na tu vrstu ljudi Strossmayer se osvrnuo u jednom pismu grofu Jankoviću početkom 1861. nakon pada apsolutizma: »Ona ista stranka, koja me danas sumnjiči, da sam u potajnom porazumku s bečkom natražnjačkom strankom, nalazila je za pravo, da me u vrijeme birokratičkog sustava germanizacije ocrnjuje, da sam Bog zna kakvi radikalac i nesumnjivi panslavista. A budući da je upravo ova stranka, kojoj to nije bila nužda, svoju snagu dala u službu tog sustava, pa je i nečiste konce policije rukovodila, to si je mene odabrala za nišan. Mene je paska policije pratila na najodurniji način. Tada se je uzimalo za povod, što sam se mnogo puta bez suzdržaja ikakva o škodljivosti onoga sustava izjavio, što sam u pojedinim slučajevima u granicama pristojnosti i s onim obzirom, koji čovjek mora imati prema postojećemu zakonu, otvoreno prikoravao postupak oblasti, što sam branio s neprelomnom odlučnošću nepriznata prava jezika i narodnosti u mojoj zemlji, što sam pomagao gojitelje narodne knjige i pisce njezine.

Ova stranka nije se ustručavala mene vrijeđati u mojim najintimnijim i najsvetijim čuvstvima. Pazilo se i na činovnike moga vlastelinstva. Osobito vrebahu na dvojicu mladih veoma darovitih ljudi, koje su držali za moje tajne agente. Jedan od njih bio je okrivljen, da je u savezu s nekim Poljakom prevratnikom, koji je i kod mog stola više puta bio. Policija je tomu mladomu čovjeku banula u kuću, da ga oštro pretraži, te mu se jadniku žena upravo u porodu tako prestrašila, da je i umrla. Ta dva činovnika da neprestano u narodu propovijedaju prevrat. Oblast mi pošalje mnoge tobožnje dokaze, iz kojih bi jasno

proizlazilo, da su obadvojica moje oruđe. Ja sam zato morao dati mojim činovnicima priseći prisegu vjernosti, da ih zaštitim od neopravdanih progona i sumnjičenja.«

Naravno, Strossmayer je morao manevrirati, on nije smio dopustiti da bude likvidiran još prije nego što je zapravo počeo sa svojim pravim radom. A s druge strane, on je već i u to doba bio previše krupan zalogaj za režim da bi se sa šikanama moglo ići do kraja. Naprotiv, njegov glas dobrotvora i njegov ugled prelata bio je već toliko širok, da je i Beč našao za shodno da pokaže kako nema ništa protiv njega. Zato mu je car u ožujku 1858. podijelio titulu tajnog savjetnika. Odmah zatim javila se i Pešta, na čijem je sveučilištu imenovan počasnim doktorom teologije. Iduće godine i papa mu je podijelio počasni naslov »Conte Romano«.

Strossmayer je volio putovati. I u toku prvog desetljeća svojega biskupovanja on je često bio na putu, ne samo po službenom poslu, koji ga je mnogo puta vodio u Beč i u Peštu, nego i radi oporavka, jer nikada nije bio čvrsta zdravlja, osobito ne u tijeku prve polovice života. U to vrijeme je rado boravio u češkom lječilištu Karlove Vary i u Badenu kraj Beča. Začudo, osim Venecije, Italiju još uvijek nije posjetio. Tek na proljeće 1859. odlučio se na put u Rim, kuda ga je pozivao mladi kanonik Jeronimskog kaptola Franjo Rački.

S Račkim se Strossmayer bio upoznao još 1849. u Beču, neposredno nakon svojeg imenovanja za biskupa. Rački je Strossmayeru nosio poruku od senjskog biskupa Ožegovića, i još nije ništa znao o imenovanju. Kada se kasnije Strossmayer na svoj pedeseti rođendan sjetio toga prvog sastanka sa svojim najboljim prijateljem i suradnikom izjavio je: »Mali sitni kleričić, čedan, razborit i oštrouman odmah mi omili.« Među njima bila je razlika od gotovo 14 godina, i time se može objasniti činjenica što

kroz prvih deset godina poznanstva njihov kontakt nije bio osobito intenzivan. Mjesto koje će kasnije u Strossmayerovu životu ispunjavati Rački, u ovo je vrijeme donekle zapremao Metel Ožegović, biskupov vršnjak, koji je kao dvorski savjetnik u Beču branio koliko je mogao interese svoje zemlje.

U međuvremenu, Rački je završio bogosloviju u bečkom Augustineumu, gdje je ranije bio i Strossmayer, a zatim je dobio mjesto profesora u Senju. No dok je Strossmayer bio čovjek akcije, Rački je bio učenjak, koji se najugodnije osjećao među knjigama i koji je najintenzivniju djelatnost razvijao za pisaćim stolom. S instinktom rođena povjesničara, on se bacio na proučavanje starih latinskih i osobito glagoljskih isprava, što mu je u Senju bilo to lakše jer je Kvarner bio najupornije utočište našeg glagoljizma. Već u to vrijeme Rački je objavio nekoliko zapaženih rasprava iz hrvatske prošlosti. No bilo je jasno da bi za mladog učenjaka bio neprocjenjivo koristan duži boravak u Rimu, gdje je, osim vatikanskih arhiva, postojala i mogućnost daljnjega stručnog obrazovanja. Stoga je Strossmayer uz pomoć Haulika i senjskog biskupa Ožegovića, strica svojeg prijatelja, isposlovao da Rački u kolovozu 1857. bude izabran za kanonika jeronimskog kaptola u Rimu.

Povijest Zavoda sv. Jeronima, koja još ni danas nije završena, počela je sredinom 15. stoljeća, kada je neki Hieronymus de Potonia zajedno s još nekoliko redovnika, uz papinu dozvolu, zaposjeo napola porušenu crkvu sv. Marine i uz nju osnovao hospicij za hodočasnike koji bi dolazili u Rim. U taj hospicij ili gostinjac osobito su rado svraćali Hrvati i putnici iz svih južnoslavenskih zemalja. Potkraj 16. stoljeća papa Siksto V, koji je bio podrijetlom od hrvatskih roditelja, izbjeglih pred turskom silom u Italiju, osnovao je uz hospicij i kaptol s kardinalom na čelu. Prema papinoj odredbi, svih šest kanonika i četiri prebendara kaptola sv. Jeronima imali su biti »samo osobe ilirske narodnosti«. Već u to doba osjećala se potreba da se pored hospicija i kaptola osnuje i kolegij za izobrazbu svećenika iz naših strana. Tu zamisao bilo je moguće ostvariti tek potkraj 18. stoljeća, ali zbog napoleonskih ratova kolegij je ubrzo bio raspušten. Tek kada je Rački postao jedan od kanonika jeronimskog kaptola, i sam željan da se usavrši u svojim studijama, ideja o kolegiju za više obrazovanje svećenika unutar jeronimskog zavoda ponovno je oživjela.

Iako je rat između Kraljevine Sardinije i Austrije imao svaki čas planuti, Strossmayer nije odustao od putovanja u Italiju. U tome smislu on piše Kukuljeviću: »Ja se spravljam put Rima, pa me plaše oblaci, koji se na političkom obzorju podigoše. Ele, bilo kako bilo, ja poslije dvije nedelje u ime božje odoh. Nakan sam našem narodnom zavodu u Rimu pokloniti 20 hiljada for., što ću u Rimu učiniti. Nema u nas oduševljenosti prave, a sila bi dost bilo.«

Početkom travnja Rački je došao iz Rima u Anconu u susret biskupu. Strossmayer je odsjeo u Zavodu sv. Jeronima, i čitavih onih mjesec i pol, koliko je proveo u vječnome gradu, Rački mu je bio vjeran vodič. »Za njegova bavljenja u Rimu« – piše kasnije Rački Kukuljeviću – »bijah vazda uz njega i s njim, toli kad činjaše obične posjete, koli kad razgledavaše rimske starine, a inače kod kuće nastojasmo što ugodnije sate priskrbiti mu. Krom toga, pošto on ne imađaše vremena, a ja se s njegovimi misli posvema slagah, bilo mi je neke stvari sastavljati i pisati u njegovo ime. Imenito sastavismo poveću promemoriju na samoga papu glede na narod slavenski uopće, a jugoslavenski napose, kako bi imala ga Rimska Stolica njegovati, šta bi imala činiti glede na slavensku liturgiju obojega obreda i glede na novo izdavanje liturgičkih knjiga.«

Međutim, najvažniji Strossmayerov akt za vrijeme toga prvog rimskog boravka bio je poklon spomenutih 20.000 forinti Zavodu sv. Jeronima. Ta glavnica imala je odbacivati tisuću forinti kamata godišnje, što se imalo dijeliti između sedam kanonika Hrvata koji su tada bili u Zavodskom kaptolu, a čiji je prihod inače bio vrlo mršav. Između ostalih motiva koji su biskupa ponukali na tu zakladu, on u zakladnom listu spominje i želju da se u okviru Zavoda osnuje »kolegij mladića, koji bi u Rimu učili filozofiju i teologiju, a neki od njih štoviše, ako bude moguće, i umjetnost i slobodne znanosti«.

Sudbina jeronimskog zavoda i pitanje njegova kolegija kasnije je još desetljećima stajala u žarištu Strossmayerove pažnje. Bezbroj pisama će on razmijeniti s rimskom kurijom, osobito s kardinalom Vanutellijem, koji je neko vrijeme bio prorektor Zavoda, s brojnim rimskim kanonicima, koji će se izredati u Zavodu, od kojih su najveću ulogu odigrali njegovi pouzdanici Voršak i Črnčić, ali i s mnogima drugima. Jer oko tog Zavoda plele su se niti austrougarske diplomacije, vatikanskih ambicija, društvenih veza i nacionalnih pretenzija.

Vrativši se uz gruvanje topova po lombardijskim ravnicama sredinom svibnja u Hrvatsku, Strossmayerov prvi javni akt bio je da objavi svojoj diecezi smrt bana Jelačića, koji je nakon duge bolesti, skršen moralno i tjelesno, umro u Novim Dvorima. Tako je ta smrt simbolično obilježila kraj jednog mračnog razdoblja u isto vrijeme, dok je nad ratištima sjeverne Italije svitala zora nove epohe za austrijske narode.

POVRATAK U POLITIČKI ŽIVOT

Princ Albert, uzorni suprug kraljice Viktorije, čija je hipokrizija nepovratno impregnirala englesko društvo, tako da i danas još može pasti vlada zbog skandala s nekom kurtizanom, oštro je sudio pustopašnog Napoleona III.: »To je rođeni konspirator, i ta je riječ ključ koji nam ga razotkriva i razjašnjava sve njegove akcije.« U tom pogledu kreposni je princ imao pravo, jer je Napoleonova diplomacija preko svojih javnih i tajnih emisara bila upletena u gotovo sve evropske potrese toga vremena. Poput svojega velikog strica i »mali« je Napoleon želio biti svuda prisutan, pa tako i u rješavanju istočnog pitanja, što je dovelo do Krimskog rata i zatim do Pariškog mira 1856.

Već prilikom te prve velike konflagracije Napoleon je namjeravao pritijesniti i Austriju, ali »Austrija je zadivila svijet svojom nezahvalnošću« i usluge, koje joj je Rusija učinila ugušivši madžarski ustanak, ona je sada platila solidariziranjem s njezinim neprijateljima, a među njima je osim Turske, Francuske, Velike Britanije bila i Kraljevina Sardinija. Njezin predsjednik vlade conte Cavour, čija je historijska misija bila ujedinjenje Italije, polagao je najveće nade u francuskog cara. Da bi mu ugodio i pridobio ga za svoje planove, on je poslao ne samo 15.000 Pijemonteza na Krim, nego i prekrasnu groficu Virginiju Castiglione u Pariz, koja je Napoleona uspjela u svakom pogledu pridobiti za talijansku stvar. U srpnju 1858. Cavour se potajno sastao s Napoleonom u Plombièresu, gdje je utemeljen savez. Austriju treba svim sredstvima

navesti da napadne Pijemont, a Francuska će intervenirati u njegovu obranu. Oslobođena Italija bit će organizirana u konfederaciju od triju država pod počasnim predsjedništvom pape. Kao protuuslugu Napoleon je zahtijevao Savoju i Nicu, na što je Cavour pristao.

Došlo je do sinkroniziranih akcija između Torina i Pariza, među koje spada i govor sardinskog kralja Viktora Emanuela II. pri otvaranju parlamenta: »Ne možemo se oglušiti na krik bola koji se s raznih strana Italije diže k nama.« To je signal za ustaničku djelatnost i za masivni diplomatski pritisak na Austriju. Predložen je međunarodni kongres da bi se riješilo »talijansko pitanje«. Međutim, Austrija ne želi ići na pregovore kao optužena, nego je uvjerena da može poniziti protivnika zatraživši od Pijemonta da provede razoružanje. Kraljevina Sardinija odbila je ultimatum, a austrijske trupe prešle su Ticino, i tako je 26. travnja 1859. počeo rat.

Cilj kampanje maršala Gyulaija bio je uništiti sarđenjsku vojsku prije nego stigne francuska pomoć, ali u tome se Austrija prevarila. Francuski general MacMahon prodro je u Lombardiju i u krvavoj bici kod Magente 4. lipnja odnio odlučnu pobjedu. Četiri dana kasnije Napoleon i Viktor Emanuel ušli su sa slavljem u Milano. Do još teže bitke došlo je 24. lipnja kod Solferina. Istoga dana navečer Napoleon je smjestio svoj glavni štab u istoj kući gdje je dotada Franjo Josip promatrao nesmiljenu borbu u kojoj je poginulo ili bilo ranjeno više od 25 tisuća vojnika.

Mir u Villafranca, koji je sklopljen 8. srpnja, ne samo da je poljuljao međunarodni ugled Austrije, koja je morala Lombardiju ustupiti Pijemontu, nego je značio odlučan udarac i za njezin unutrašnji politički sistem. Dani apsolutizma bili su odbrojani. U Madžarskoj, dvanaest godina nakon izbijanja revolucije, dolazi opet do nereda, čitav narod demonstrira protiv carske samovlasti. Došlo je i do teške financijske krize. Trebalo je popustiti ventil, i Franjo Josip saziva u Beču za 31. svibnja 1860. »prošireno« državno vijeće. Osim stalnih carskih savjetnika bilo je pozvano i 38 uglednika iz svih krajeva carstva. Kao predstavnici Trojedne kraljevine bili su pozvani Ambroz Vraniczany iz Hrvatske, Strossmayer iz Slavonije i conte Borelli iz Dalmacije. Iako je atmosfera na sjednicama toga vijeća bila oprezna, dvorski uvijena, a misli govornika skrivene iza općenitih političkih maksima i moralno-pravnih razmatranja, ipak, to je nakon više od deset godina bio prvi politički forum na kojemu su predstavnici austrijskih naroda pred licem cijele Evrope mogli izjaviti što misle. To pojačano carevinsko vijeće bilo je prvi vjesnik slobodnoga političkog i parlamentarnog života u Monarhiji.

Zadatak je vijeća, kojemu je predsjedao nadvojvoda Reiner, bio da sastavi državni budžet, da raspravlja o zakonskim prijedlozima i da vijeća o prijedlozima skupština pojedinih zemalja i pokrajina. Dakle, to prošireno carevinsko vijeće trebalo je biti nadomjestak za opći centralni parlament. Upravo zbog toga centralnog, iako ne centralističkog značaja, pet predstavnika iz Madžarske odbilo je odazvati se pozivu. Došla su samo dva Madžara, grofovi Appony i Andrassy, ali i oni su izjavili da neće sudjelovati pri vijećanju kao poslanici iz Ugarske, nego u vlastito ime. Navodno je Strossmayer razmišljao o tome da se ugleda na Madžare i da dade sličnu izjavu, ali je na zahtjev predsjednika odustao.

Kao odličan govornik i vješt dvorskome ceremonijalu, Strossmayer je odmah izbio u prvi plan. Kao i većina članova vijeća, i Strossmayer se zauzimao za preuređenje države na federativnoj osnovi. U tome je došao u sukob s grofom Mailathom, koji je bio stari član vijeća i koji je tvrdio da u Ugarskoj postoji samo jedan politički narod,

bio on njemačkog, slavenskog, madžarskog ili rumunjskog podrijetla, pa, prema tome, jedino madžarski jezik ima zakonito pravo.

Strossmayer mu je odgovorio da »Austrija u svojoj jedinstvenosti mora biti uređena tako, da svaki narod i svako pleme, bilo ovo ili ono, nađe potpunu sigurnost za svoje narodne i nacionalne institucije. Koliko god ja rado podupirem sve prave i pravedne želje Ugarske, ne mogu niti pomisliti da bi se u Ugarskoj mogao pravedno razvijati javni život ako samo jedan narod bude uživao pravdu, a drugi ne. Kao što je priznato načelo da nitko ne smije dirati u osobnu slobodu nijednoga državljanina, i da tu slobodu i država štiti, tako ima pravo i svaki narod da mu se sloboda razvitka ne samo ne uskraćuje nego, dapače, štiti i podupire.« Govornik je tada citirao vrlo popularnu carevu izreku: »Iste dužnosti, isti tereti, ista prava« i istaknuo da prema tome i Slovaci i Rumunji trebaju uživati istu ravnopravnost.

Usporedo s borbom za federativno uređenje Austrije Strossmayer se bori za cjelokupnost i jedinstvo hrvatskih zemalja. Na toj liniji on je došao u sukob s talijanskim autonomašem iz Dalmacije Borellijem. Na Borellijevu izjavu da sada nije vrijeme za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom Strossmayer odgovara: »Dalmacija je dugo bila središte narodno-političkog života hrvatskoga. Hrvati su mnogo sabora držali u dalmatinskim gradovima. Upravo onda se najviše razvio slavenski život i slavenska obrazovanost kad je Dalmacija bila u političkom savezu s Hrvatskom i Slavonijom. Starija povijest Dalmacije dokazuje da je slavenska knjiga najveći stupanj obrazovanosti postigla u Dalmaciji. A čim je ta politička veza bila prekinuta, Dalmacija se počela povoditi za tuđim življem na štetu slavenstva, a nakon toga propala je sva viša slavenska obrazovanost u njoj.«

Biskup zatim nastavlja: »Conte Borelli tvrdi da u Dalmaciji nitko nije za sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom. Ja tu tvrdnju u cijelome njezinu opsegu poričem. Istina je da je malo pristaša u Dalmaciji za sjedinjenje, ali tome se ne treba čuditi, jer talijanski živalj, premda je u velikoj manjini, ipak ima uza se inteligenciju. Tko da bude za sjedinjenje s Hrvatskom? Zar ta slavenskom pučanstvu sasvim protivna inteligencija?«

»Ne odgovara ni mojem značaju, ni mojem zvanju da izrečem kakvo sumnjičenje, ali ja moram spomenuti da simpatije ovoga talijanskog življa sasvim drugamo smjeraju, pa su upravo zato protivne sjedinjenju koje sam ja spominjao. Tko pak hoće da zna za prave simpatije prema Hrvatskoj i Slavoniji, taj neka pođe među onih četiristo tisuća Slavena u Dalmaciji, koji s nama jednak jezik govore, i pita svakoga od tih četiristo tisuća ljudi: Tko si i koji jezik govoriš? Dobit će odgovor: Ja sam Hrvat i govorim hrvatski.«

Ta debata djelovala je u našim stranama poput detonacije. Odsada će pitanje sjedinjenja s Dalmacijom ostati glavni zadatak hrvatske politike sve do kraja prvoga svjetskog rata. Strossmayerova je neprocjenjiva zasluga ne samo da je to pitanje postavio na dnevni red nego da je svojim istupom pokrenuo narodni preporod u Dalmaciji. Kao nezadrživi val pokrenula se narodna svijest i dalmatinski težaci pod svojim crvenim kapama sve sigurnije dolaze na trgove i obale dalmatinskih gradova. Narodni preporoditelji Miho Klaić, don Miho Pavlinović, Kosta Vojnović, Gajo Bulat, koji vode upornu borbu protiv talijanaša s Borellijem i kasnije Bajamontijem na čelu, stoje u najužoj vezi sa Strossmayerom. U tijeku šezdesetih i sedamdesetih godina jedna dalmatinska općina za drugom prelazi u hrvatske ruke, osnivaju se listovi, narodne čitaonice, društva i škole, a sve to biskup potiče i često novčano pomaže. Što je Strossmayer značio za

Dalmaciju, a Dalmacija za njega, može se vidjeti iz stotine brzojava s tisuću potpisa, koji su stizali iz Dalmacije prilikom različitih jubileja, kao i zahvale i diplome narodnih čitaonica i društava duž naše obale.

Usporedo s radom pojačanog carevinskog vijeća u Hrvatskoj su se zbivale velike promjene. Nasljednik Jelačićev ban Coronini, koji je došavši u Zagreb izjavio: »Prestar sam da učim hrvatski, a sve kad bih i mogao, ne bih htio« smijenjen je, a za hrvatskog bana car je upravo na Strossmayerov prijedlog imenovao generala Josipa baruna Šokčevića, koji je u Hrvatskoj stekao dosta simpatija još dok je zamjenjivao bolesnoga Jelačića. Šokčević je u sve urede opet uveo hrvatski jezik, a time je nestalo i »Bachovih husara«. I njemačko kazalište protjerano je iz Zagreba, da se više nikada ne vrati. Izraz su političkog previranja i česte demonstracije na zagrebačkim ulicama, koje završavaju uništavanjem dvoglavih orlova i crno-žutih amblema. Deset godina u Hrvatskoj nije postojao nijedan politički list. Sada Vrbančić i Perkovac pokreću »Pozor«, koji će naići na Strossmayerovu potporu i postati glasilo njegove Narodne stranke. U tijeku 1860. u Hrvatskoj je politički život opet buknuo preporođenom snagom.

Prošireno carevinsko vijeće završilo je rad potkraj rujna. Nije donesen nikakav zaljučak, ali je na njemu jasno došla do izražaja tendencija da se država preuredi u konfederaciju, ili bar federaciju na temelju povijesnoga prava pojedinih naroda i zemalja. Franjo Josip bio je ljuti protivnik federativne koncepcije, jer bi ona bila udarac i za njegovu apsolutističku vlast i za njemačku prevlast. Ali strah pred Madžarima, koji su opet stajali na pragu nove revolucije, bio je jači. Kao plod tih dvaju suprotnih motiva nastala je listopadska diploma.

Listopadska diploma, zapravo neka vrsta oktroiranog

ustava, nije se osvrtala na želje proširenoga carevinskog vijeća za ravnopravnošću svih naroda u carevini i za federacijom, nego je pokušala zadovoljiti samo Madžare i Hrvate. Madžare zato što ih se Beč bojao, a Hrvate, jer je uz njih namjeravao opet parirati madžarskome buntu. Uopće, političke prilike u godinama nakon sloma apsolutizma uvelike podsjećaju na stanje 1848, ne samo po sudbonosnoj važnosti toga vremena na raskršću, kada je trebalo donositi odluke za niz budućih desetljeća, nego i po brzom tempu događaja. Ili, kao što je Strossmayer pisao jednom prijatelju u Dalmaciju: »Nije nam, brate, do oklijevanja, budući da vrijeme danas običnim tokom ne grede, nego rekao bih brzinom munje leti.«

Strossmayer nije bio zadovoljan listopadskom diplomom, jer je odmah shvatio da ona sadrži u sebi, doduše tek u klici, zapravo dualizam, nagodbu između Nijemaca i Madžara na račun ostalih naroda u Monarhiji. I Madžari su diplomu dočekali neprijateljski, jer im je davala mnogo manje nego što su tražili, a tražili su isto što i 1848, dakle konfederaciju, u kojoj bi oni sa svim svojim »anektiranim krajevima« – prema tome i s Hrvatskom – bili ravnopravni partner Austriji. Prema tome, listopadska je diploma pred Hrvate opet postavila kobnu dvojbu: s Bečom ili s Peštom? Tragično Jelačićevo iskustvo davalo je toj dilemi samo još veću težinu.

Zima od 1860. na 1861, dakle vrijeme od listopadske diplome do veljačkog patenta, bilo je razdoblje intenzivnog političkog rada. Prema starom običaju, u Hrvatskoj je ban u vrijeme kada Sabor nije zasjedao, mogao sazivati banske konferencije koje bi rješavale tekuće poslove. Takvu konferenciju sazvao je potkraj studenoga i ban Šokčević na osnovi ručnog pisma careva, koji je tražio mišljenje o organizaciji Sabora i županija i o uređenju odnosa između Hrvatske i Madžarske. Na konferenciji, koja je svoje sjednice održavala u velikoj dvorani ban-

skog suda u Opatičkoj ulici, bilo je, osim predstavnika visokoga klera i aristokracije, prisutno i dvadesetak najistaknutijih intelektualaca, kao što je bio Kukuljević, Vukotinović, Bogović, Mažuranić, Prica, Čepulić.

Strossmayer dolazi na konferenciju ozaren sjajem svojeg istupa na nedavno završenom carevinskom vijeću u Beču. On će taj sjaj još uvećati novim spektakularnim gestom, kada na sjednici od 10. prosinca 1860. bude predao banu Šokčeviću zakladni list od 50 tisuća forinti za osnivanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, ali o tome bit će govora kasnije.

Međutim, banska konferencija već je na svojemu prvom zasjedanju na prijedlog grofa Julija Jankovića odlučila poslati deputaciju u Beč da traži od cara da se u Beču osnuje hrvatska kancelarija, koja bi bila pandan madžarskoj, predviđenoj u listopadskoj diplomi. Na taj način odnos između Hrvatske i Madžarske bio bi fiksiran kao ravnopravan nasuprot Beču. Deputacija je dalje tražila priključenje Dalmacije sa zapadnim dijelovima Istre i ustavno uređenje u Hrvatskoj, u prvome redu osnivanje novih županija.

Predstavku je sastavio Ivan Mažuranić, autor spjeva »Smrt Smail-age Čengića«, ali i istaknuti pravnik, koji je još na četrdesetosmaškom Saboru imao dužnost da formulira državnopravne akte. Mažuranić se za vrijeme apsolutizma, kao državni prokurator, potpuno povukao iz političkog života, ali je sada najednom izbio u prvi plan. U Mažuraniću su se oba svojstva: i osjećajni, plahoviti pjesnik, i hladni, racionalni pravnik stalno sukobljavala, i vjerojatno tom unutrašnjem konfliktu treba pripisati njegovu osamljenu i zatvorenu narav. Nepristupačan kao što je bio, on nikada nije uspio zadobiti, niti pokrenuti mase, kao njegova dva velika suparnika Strossmayer i Starčević. Ipak, Mažuranićeva politička koncepcija dobivat će iz kasnije povijesne perspektive sve više na vrijednosti.

Predstavku banske konferencije caru je odnijela deputacija s banom Šokčevićem i biskupom Strossmayerom na čelu. U Beču su Hrvati dočekani s velikom pažnjom. Deputaciji je čak omogućeno da prisustvuje sjednicama vlade. Zahtjevima je gotovo u potpunosti udovoljeno. Doduše, umjesto tražene hrvatske dvorske kancelarije osnovan je pri vladi takozvani dvorski dikasterij, od početka neovisan o Madžarskoj, koji će iduće godine biti još i dignut u rang dvorske kancelarije. Za predsjednika hrvatskog dikasterija, odnosno kasnije kancelarije, imenovan je Ivan Mažuranić. Na taj način on će iz Beča idućih nekoliko godina zajedno s banom Šokčevićem u Zagrebu dijeliti vlast u Hrvatskoj.

Što se tiče sjedinjenja s Dalmacijom, carski je odgovor i tu širom otvorio vrata nadama, jer odlučeno je »da se radi potpunog ispitanja i svestrano zadovoljavajućega rješenja ovoga pitanja pozovu također i poslanici iz Dalmacije u bansku konferenciju«. Ali Dalmatinci nisu stizali, jer austrijska birokracija u Dalmaciji s carskim namjesnikom generalom Mamulom na čelu, našla se na istoj liniji s talijanašima i spriječila je odlazak dalmatinskih predstavnika u Zagreb. Sam splitski načelnik Bajamonti u jednoj svojoj brošuri pripovijeda kako mu je barun Mamula rekao da pozivanje poslanika iz Dalmacije na bansku konferenciju nema druge svrhe osim da umiri hrvatske nezadovoljnike.

Uzalud je Kukuljević uputio poziv i Talijanima u Dalmaciji: »Ali i vi braćo i susjedi talijanskog poriekla, što zovete Dalmaciju domovinom svojom, ne gledajte u nas Hrvatih neprijatelje svoje! Nije ni s daleka želja naša dirat u jezik vaš, u običaje vaše, u prava vaša, u ustanove vaše. Nama su sveta slobodna prava naša, sveta nam mo-

raju biti i vaša. Mi vas smatramo za blage posrednike među narodom našim slovinskim i umnom Italijom, kojoj naše i dalmatinsko primorje mnogo dobra zahvaliti ima. Dok je narod naš po granicah turskih u krvavih ratovih sve svoje sile gubio, vi ste nam pomagali u primorskih gradovih umne darove mira sretnijih zemalja među našim narodom rasplođivati.« Ni Strossmayerovi pozivi prijateljima u Dalmaciji nisu mogli uroditi plodom. Tek iduće godine jedna grupa Dalmatinaca prisustvovat će sjednicama Hrvatskog sabora, ali privatno.

S više sreće uspjelo je oživotvoriti kraljevu odredbu o ustrojstvu županija i imenovanju velikih župana. Veliki župani imanovani su 5. siječnja 1861, i to za varaždinsku županiju grof Ivan Erdödy, za zagrebačku Ivan Kukuljević, za križevačku Ljudevit Vukotinović, za riječku Bartol Zmaić, za požešku Julije Janković, za virovitičku (osječku) biskup J. J. Strossmayer, a za srijemsku grof Petar Pejačević. »S tim imenovanjem – kaže biskupov dugogodišnji tajnik Cepelić – sva je zemlja bila zadovoljna; jedino je poželjno bilo, da se je za sriemsku županiju imalo više obzira na pravoslavni elemenat županije.«

Nakon što je banska konferencija na posljednjoj sjednici još odlučila da se izbori za novi Sabor provedu na temelju izbornog reda iz 1848, završila je svoj rad 17. siječnja 1861.

Dan prije Strossmayer je upravio izvanredno važno pismo na grofa Jankovića, koji je, kao i mnogi aristokrati u Hrvatskoj, bio pristaša ponovnog uspostavljanja državnopravnih veza s Madžarima. Ovi tzv. unionisti optuživali su Strossmayera za simpatije prema Beču. Zanimljivo je da Janković piše njemački, a Strossmayer mu njemački odgovara. To je pismo vrijedno citirati jer odražava ne samo Strossmayerov stav u to vrijeme nego i stav kasnije Narodne stranke.

»Dakle, ja stojim tu« – piše Strossmayer – »ožigosan kao reakcionar i švabofil, jer se te dvije tendence između sebe uvjetuju. Ali ako se pita za osnovu takog monstruoznog sumnjičenja, tada se to ne može ničim potkrijepiti, nego naprotiv svatko pametan i nepristran mora iz mojeg javnog djelovanja u Državnom vijeću, sudio on inače o njemu kako mu drago, povući sasvim suprotan zaključak.«

»Svaki jugoslavenski patriot ima potpuno pravo, kada se sa sumnjom odnosi prema germanizatorskoj politici Beča, pa i tada kada se ona nastoji prikriti u dopadljivije i slobodoumnije forme. Naravno, njenom biću najbolje odgovara apsolutizam; ali ona pokušava i pod humanijim formama voditi rat protiv slavenstva. Ovo mišljenje ja to manje tajim, što mi je više poznato iz mojeg skromnog historijskog studija, kako je duboke rane ta politika zadala našoj voljenoj domovini.« Kao najveći zločin Austrije Strossmayer spomije zator Zrinskih i Frankopana, »koji nam je beskrajno štetio, koji je najviše kriv, da je naše domaće plemstvo, lišeno takvih vođa, izgubilo pravi kompas i da se dijelom potpuno otuđilo svojoj narodnosti, a dijelom ovdje kod kuće izgubilo onaj slavenski duh, koji je njegovom historijskom značaju, njegovom društvenom i političkom položaju tako dobro odgovarao.«

»Kada vi dakle, moj poštovani grofe, s oštrim okom gledate na Beč, tada sam ja, kao što vidite, vaš drug u mišljenju. Ali pri tome, a to je moje čvrsto uvjerenje, ne smije ni drugo oko upravljeno na Peštu biti zaokupljeno ni jednom jugoslavenskom rodoljubu. Madžari su čestit, slobodouman, smion i vrlo darovit narod, ali imaju jednu pogrešku, koja može biti kobna, kao što je već često bila. Ta pogreška zahtijeva od naroda, koji su s njima u bližem odnosu, da budu na oprezu, kada žele stupiti s njima u savez, osobito ako su ti narodi nešto popustljivi-

jeg karaktera, kao što je to slučaj sa Slavenima. Ta pogreška je njihovo samouzvisivanje i samoprecjenjivanje, koja im često ne dozvoljava pronaći put na polju jedene više i na zaista kršćanskim principima vođene politike.«

Zatim Strossmayer prelazi na neposredne političke događaje: »Uvođenje madžarskog jezika u javne poslove bez i najmanjeg osvrta na Slavene (u Slovačkoj i Vojvodini – op. pisca) i Rumunje, stavilo je državno pravo Ugarske na milost i nemilost jednog tobože izabranog naroda. To je prema mojem mišljenju razorilo zajednicu ravnopravnih naroda i utemeljilo zajednicu s jednom privilegiranom i favoriziranom nacijom. Previšnja diploma od 20. listopada i sve naredbe barunu Vayu (ugarski dvorski kancelar – op. pisca) su izrazito djelo Madžara. I što se kod toga primjećuje? Da li su Madžari postali umjereniji, skromniji, pametniji, velikodušniji prema onim nacijama, s kojim ih je providnost ujedinila u državnu zajednicu? Da li su oni principu nacionalnosti, koji su sami s toliko žara slavili, i koji je evropski duh uzdigao do tako moćnog faktora u državnopravnim kombinacijama, učinili bilo kakvu bitnu koncesiju? Odgovor leži u činjenici, da će čitava politička i sudska uprava u Ugarskoj biti povezana s madžarskim jezikom.«

Na kraju Strossmayer izražava mišljenje o budućem odnosu između Hrvatske i Madžarske, koji bi se, prema onome što je tu iznio, imao sastojati u personalnoj uniji, dakle, dvije samostalne države bile bi povezane samo osobom zajedničkog kralja: »Naši parlamenti mogu i moraju, kao i kroz stoljeća bratskog saveza, stajati na istoj visini i značaju. Mi imamo zajedničku krunu, koju mi zovemo s istim pravom hrvatsko-ugarska, kao i Madžari ugarsko-hrvatska; ona mora biti simbol ne samo madžarske, nego i hrvatske nezavisnosti.«

Međutim, stvarnost je bila već daleko od tih nadobudnih

načela. Nekoliko dana nakon ovoga pisma u Beču je odlučeno da se Međimurje vrati zaladskoj županiji, dakle Madžarskoj. Zapravo, kralj je 7. siječnja tražio od banske konferencije, da hitno pošalje elaborat u kojemu bi se dokazalo pravo Hrvatske na Međimurje. Ban je htio da to obavi posebni odbor, ali na prijedlog Bogovića, kojeg su vjerojatno podržali i drugi unionisti, odlučeno je da se to pitanje prebaci u nadležnost budućeg Sabora, pa je u tome smislu Maks Prica sastavio posebnu predstavku za kralja. Ali dok je banska konferencija pilatski prala ruke nad sudbinom jednog dijela hrvatskog područja, dotle je »Pesti Naplo« javljao da je Međimurje već pripojeno zaladskoj županiji, a ministar grof Sečen prijetio ostavkom ako ono ostane Hrvatskoj. U takvoj situaciji mi smo, naravno, Međimurje izgubili. Doduše, Mažuranić je na tu vladarevu odluku predao u znak protesta ostavku na položaj predsjednika hrvatskog dikasterija, ali ju je na zahtjev prijatelja u Hrvatskoj opet povukao. I Strossmayer je intervenirao kod ministra predsjednika Rechberga opširnim memorandumom, ali bilo ja prekasno.

Kao velikog župana virovitičke županije Strossmayera su, međutim, čekale nove dužnosti i nove akcije. Već 31. siječnja 1861. sazvao je županijsku konferenciju u Osijeku, kamo je došao iz Đakova i bio svečano dočekan, kao i prije deset godina kada je dolazio iz Beča kao novoimenovani biskup. Budući da je i srijemska županija bila u njegovoj biskupiji, on je imao donekle ingerencije i na rad te županije. O tome daje vrlo zanimljive podatke u svojim memoarima Jovan Subotić, urednik »Letopisa Matice Srpske«, kasnije član Hrvatskog sabora i odlučan pobornik sloge Srba i Hrvata u Monarhiji.

»Kad bacim pogled na moje podžupovanje« – piše Subotić – »upada mi u oči jedna vrlo lijepa slika. To je katolički biskup, mlad, izobražen čovjek, bivši pitomac Augustineuma i dvorski kapelan, koji je dahom

1848 — 1849 na stolicu đakovačkih biskupa uzveden bio. To je biskup Strossmayer. Ime Strossmayerovo pronijelo se po svijetu odvažnim i duhovitim pojavljivanjem u pomnoženom rajhsratu u Beču. Kad se novi ustavni život po Ugarskoj (i Hrvatskoj) prolije, postane biskup Strossmayer velikim županom županije virovitičke u Osijeku i bude određen da instalira grofa Petra Pejačevića za župana srijemskoga. Pri restauraciji županije srijemske bude nam biskup od velike pomoći. Mi smo svi bili mlađi ljudi i svi ljudi novi, koji nit su imali svjetskog imena, niti su se rodili sa imenom, koje je bilo štampano u Gotinskom almanahu, niti su imali očeve i stričeve iz Amerike. Nije se još bio ustanovio centrum, koji je važio za kakvu snagu, na koju se valjalo obazirati.

Tu nam pozajmi biskup Strossmayer, bar za dane obnove županijske, sebe za tu snagu. U njemu nadjemo osobu na koju smo se mogli nasloniti, u njemu dobijemo autoritativno ime. On se pokaže prijateljem srijemskog naroda i srijemski narod skrsti ruke oko njega. Osoba biskupa Strossmayera vrijedila nam je više, nego što je i sam feišpan (veliki župan – op. pis.) ni druga aristokracija srijemska, koja se inače među dinaste brojiti ima, nije imala ni toga glasa, ni toga značaja kod samoga carskoga dvora.«

Subotić na kraju kaže još i ovo: »Biskup Strossmayer bio je dakle i po stanju stvari i po svojoj ličnosti i po svojem položaju centrum novoga kreta u srijemskoj županiji. I doista, naslonivši se na njega i zaklopljeni njegovim imenom kao Ahilesovim i Orlandovim štitom provedemo mi obnovu magistrata srijemskog i uzmemo svu upravnu silu u ruke srijemskog naroda. Biskup Strossmayer pridobije ovom prilikom srijemske Srblje za sebe tako, da su ga većma voljeli i slavili nego katolici. I jest on bio u ono vrijeme vrlo jedna jasna i uzvišena slika. Čovjek sveštenik, Sloven biskup. On je od ono doba više učinio, slavna djela izveo, narodu velike žrtve prinio, ali ona sjajnost slike više mu je izgubila, nego li dobila.«

No Strossmayer nije dugo županovao. Njegov je vidokrug bio previše širok a da bi se potpuno mogao posvetiti županijskim poslovima, i to uz ostale dužnosti što ih je već imao. Zato je podnio ostavku, koju je kralj 21. travnja 1862. prihvatio. Biskupovi su protivnici tvrdili da se za njegova županstva previše politiziralo. No treba se uživjeti u atmosferu onoga doba, koje je, nakon apsolutizma i svemoći birokracije, kao neko čudo doživljavalo povratak političke slobode, mogućnost da se podvrgne javnoj raspravi i kritici ne samo neko subalterno rješenje nego i politički sistem i državno uređenje. Taj je osjećaj Strossmayer sjajno izrazio upravo prilikom svojeg postavljenja za velikog župana:

»Gospodo, danci dosta dugi, a sastanci evo već sad prosti, ovdje u javnosti je mjesto, da se misao o misao, osvjedočenje ob osvjedočenje, a slobodna riječ o slobodnu riječ kano kamen o kamen okresne i svjetlo istine i pravde radja. Ima upravo medju domorocih ljudi, koji bi prije nož si u srce rinuli, jezik si iz čeljusti iskinuli, ruku u vatru pružili, nego li išta pomislili, išta učinili, išta podpisali, što bi prot narodnomu ponosu, prot narodnoj slobodi, prot narodnom razvitku bilo. Još jednom velim, gospodo, evo javnosti, evo slobodnog gibanja, evo mjesta, da se kao otvoreni, iskreni, slobodoumni ljudi ogledamo, i junački da mejdan dijelimo. Sad već sve što tmine noćne i zabitni kutci radjaju zasjeda je, laž i prevara.«

Beč je, međutim, pripremao protuudarac. Njemački nacionalizam zahvaća i Austrijance. Ali ne samo jedinstvo njemačkih zemalja nego i ekspanzija, a to je »Drang nach Osten«, postaje sadržaj politike Berlina i Beča. Suparništvo između dviju njemačkih dinastija, Hohenzollerna i Habsburga, u ostvarivanju tog zadatka imali su platiti

nenjemački narodi u Austriji. Zaista, biću germanizacije najviše je odgovarao politički sistem apsolutizma, a taj je opet najgorljivijeg predstavnika našao u kaplarskoj prirodi Franje Josipa. Osim toga, car je te zime imao i privatnih neprilika i kriza, jer je prvi put došlo do dužeg razlaza između njega i carice Elizabete, koja odlazi na Madeiru, a na tom putu prati je udovica bana Jelačića. U takvoj situaciji car svoje narode 26.II.1861. usrećuje novim ustavotvornim aktom: veljačkim patentom.

Nakon listopadskih diploma od prethodne godine, veljački je patent bio krupan korak natrag prema apsolutizmu i germanizaciji. U čemu se sastojala bit toga akta, oko kojeg će se kroz šest godina iscrpljivati sav politički život u Monarhiji? On je nenjemačkim narodima, kao nekada Danajci Trojancima, davao dar, ali ne drvena konja, nego zajednički parlament. Međutim taj parlament imao je mnogo uže kompetencije nego onaj godine 1848, a da bi stvar odmah bila svima jasna, nije se ni zvao Reichstag kao tada, nego Reichsrat, dakle »Državno vijeće«, kakvo je postojalo i za vrijeme apsolutizma.

U tom parlamentu njemački dio Monarhije imao je golemu premoć, jer od 343 zastupnika Venecija je trebala slati 20, Madžarska 85, Erdelj 26, Hrvatska i Slavonija 9 i Dalmacija 5 predstavnika. Osim te donje kuće, parlament je imao i gornji dom sastavljen od nadvojvoda, biskupa i članova koje odredi car. Taj parlament, premda je trebao biti zakonodavno tijelo, imao je mnogo manji djelokrug nego egzekutiva, to jest vlada, koja se u svemu pokoravala caru. Naravno da nije postojala ni odgovornost vlade kao cjeline, ni pojedinih ministara takvom parlamentu, koji uostalom nije imao pravo ni određivati porez.

SUDBONOSNI SABOR

Godine između austrijskog poraza kod Solferina 1859. i poraza kod Sadove u ratu s Bismarckovom Pruskom 1866. imale su izvanrednu važnost za budućnost naroda podunavske Monarhije. Ali ne samo u Podunavlju, tih godina kao da su gotovo u čitavu svijetu položeni temelji nove, moderne ere.

To su kopernikanske godine za modernu znanost. Čitav niz znanstvenih grana i teorija upravo tih godina izbija na površinu. Najveću je uzbunu svakako podigla Darwinova teorija o podrijetlu vrsta prirodnim odabirom. Tu veličanstvenu misao o evoluciji, na kojoj je izgrađena moderna znanost, razradio je u isto vrijeme jedan drugi Englez Herbert Spencer u svojem osnovnom filozofskom djelu »Prvi principi«, koje je izašlo 1862. Teorija evolucije odlično je odgovarala liberalnome građanskom društvu toga doba, osobito u Engleskoj, jer je propovijedala napredak u slobodnoj konkurentskoj borbi.

Sasvim drugu vrstu borbe propovijedao je Karl Marx, osnivač ne samo naučnog socijalizma nego i prve radničke Internacionale, koja je pod njegovim rukovodstvom 1864. stala na čelo klasne borbe proletarijata protiv kapitalista. Tih godina Marx radi na svojem monumentalnom djelu »Kapital«, koje će objaviti 1867.

Dok u Rusiji car Aleksandar II. 1861. oslobađa 20 milijuna »krestjana« kmetskih okova, dotle u Americi predsjednik Lincoln oslobađa crnce ropstva, zbog čega će se pet godina voditi rat između sjevernih i južnih država, da bi završio pobjedom Sjevera, ali i nasilnom smrću velikog predsjednika. Međutim, taj rat omogućio je »fantas-

tičnu avanturu« Napoleona III. u Meksiku, koju su glavom platili ne samo francuski vojnici nego i meksički car Maksimilijan, brat Franje Josipa. Ali na drugome kraju globusa Francuska se u bezobzirnom kolonijalnom ratu 1862. uspjela učvrstiti u Indokini.

No Francuska Drugoga carstva nije samo vodila ratove i kovala zavjere, ona je postala domovina moderne kulture. To je doba Flauberta, nedostižnog realista i cizelatora, koji pedantnošću učenjaka rekonstruira banalnu romansu jedne provincijalke, ili evocira egzotičnu povijest kartažanske princeze. To je doba Baudelaireova »spleena« i njegovih mračnih poetskih naslada, koje će presudno utjecati na svu kasniju poeziju, isto kao što je i njegov prijatelj Manet svojim impresivnim, pomalo sirovim platnima otvorio novu epohu u slikarstvu.

U Hrvatskoj je, sigurno, u to vrijeme bilo ljudi koji su pratili svjetska zbivanja, ali naša sredina bila je još daleko da ih primi i slijedi. Umjesto »Cvjetova zla« Luka Botić, kojeg je Strossmayer smjestio u Đakovu, pjeva »Bijednu Maru«. Umjesto teorija o evoluciji, sam Strossmayer u svojim simpatičnim »Putopisnim crticama«, objavljenim 1875, opisujući posjet berlinskom zoološkom vrtu kaže: »Najvole se djeca zabavljati oko majmuna. Meni je pak ta živina, u nekim osobito svojim vrstama, odurna, jer je karikatura čovječa. Odurna mi je ta živina, osobito otkad saznadoh, da ima ljudi, koji čovjeka otrokom i praunukom majmunovim učiniše.« Za opravdanje našemu biskupu treba istaknuti da još i dandanas dobar dio katoličkog klera zastupa isto mišljenje.

Jer, umjesto za kolonijalnu ekspanziju mi smo se morali boriti za to da drugi nas potpuno ne koloniziraju. Ta borba bila je osobito presudna 60-ih godina, kada su i u Hrvatskoj položeni temelji za razvoj moderne nacije i na kulturno-prosvjetnome i na političkome polju. Na oba polja glavnu i predvodničku ulogu odigrao je Josip Juraj Strossmayer.

Još nekolika dana prije veljačkog patenta car je pozvao bana Šokčevića da raspiše izbore za Hrvatski sabor, koji je trebalo sazvati 2. travnja 1861. U isto vrijeme imali su se sastati i ugarski i dalmatinski sabor.

Izbori su u Hrvatskoj održani u tijeku ožujka u uvjerenju da će budući sabor, ako već ne samostalno odlučiti o sudbini zemlje, a ono barem čitavom svijetu pokazati što hrvatski narod hoće, a što neće. A to što je najmanje htio bio je njemački centralizam, kakav se opet pojavljivao u veljačkom patentu. Apsolutizam je ostavio teško nasljeđe u svim zemljama Monarhije, ali je vjerojatno najteže u Hrvatskoj, koja se osjećala podmuklo prevarena za svoju lojalnost 1848. Zato simpatije prema Madžarima nije mogao umanjiti ni gubitak Međimurja, ni njihove pretenzije na Rijeku, za koju su tražili madžarskog guvernera, ni pozivnice da poslanici »pripojenih strana« sudjeluju na ugarskome saboru.

S druge strane, Madžari su znali svoj nimbus branitelja ustavnih sloboda ukrasiti i drugim akcijama, kao što je bilo široko organiziranje prinosa za »braću Hrvate«, kada je 1859. zavladala glad u nekim dijelovima Hrvatske i Slavonije. I madžarski političari, a u prvome redu madžarski vođa Franjo Deak, sugeriraju umjerenost prema Hrvatima. Deak ističe: »Hrvatska ima svoj vlastiti teritorij, zauzima zasebni položaj i nikada nije bila utjelovljena Ugarskoj, već je s nama bila u savezu, bila je naš drug, koji je dijelio naša prava, naše dužnosti, našu sreću i nesreću.«

Deak na ugarskom saboru, koji se sastao početkom travnja, ne poziva Hrvatsku, a još manje je sili da stupi u vezu s Madžarskom, on joj samo predlaže pregovore kao ravnopravnom partneru: »Ako, dakle, sada Hrvatska ho-

će da kao zemlja sudjeluje u našem zakonodavstvu, ako hoće da se prije toga s nama sporazumije o uvjetima uz koje je spremna svoj državnopravni položaj dovesti u vezu s Ugarskom, ako hoće da u tome s nama stupi u dodir kao narod s narodom – onda mi te želje nećemo odbiti, već samo tražimo da Hrvatska ne bude spriječena da pošalje svoje zastupnike u naš sabor, i da tako i nama i sebi dade prilike da započnemo djelo sporazuma na državnopravnoj osnovi.«

Madžarski parlament od 1861. odiše sav duhom godine 1848. Tražiti od takva parlamenta da pošalje zastupnike u bečki Reichsrat, kao što je to htio ministar predsjednik Schmerling u veljačkom patentu, bilo je u najmanju ruku nerealno. Stoga je taj parlament, u kojemu je jedna stranka čak poricala pravo Franji Josipu na madžarsku krunu, bio razjuren vojničkom silom već u kolovozu iste godine. Ali događaji u Pešti još više su u Hrvatskoj učvrstili prijateljstvo prema Madžarima i nepovjerenje prema Beču.

Hrvatski sabor sastao se s gotovo dva tjedna zakašnjenja, 15. travnja 1861. Vojna Krajina nije bila zastupana, jer to kraljev akt o sazivanju Sabora nije predviđao. Zato su prve sjednice bile posvećene Krajini, Dalmaciji i uopće integritetu hrvatskoga teritorija. Odlučeno je da se u tom vidu pošalje deputacija kralju. Starčević, koji je na sabor stigao nešto kasnije, protivio se tom zaključku: »Da budem ja bio u onoj sjednici, u kojoj je zaključeno, da se taj odbor u Beč pošalje, bio bih se svom snagom opirao tome zaključku i za razlog mojem protivljenju bio bi ovom visokom saboru naveo tristogodišnji život Hrvata u Austriji. Kroz to vrijeme narod hrvatski proseć Austriju postade prosjakom, klanjajuć se Austriji on postade robom, koj se bude kroz duga vremena težkom mukom iz brloga potištenosti osoviti.«

Deputaciju su 8. svibnja kralju predveli ban Šokčević i biskup Strossmayer. Što se tiče Vojne Krajine, vladar je odmah udovoljio zahtjevu i naredio da se Krajišnici pozovu u Sabor, ali su ga imali napustiti čim bude završena rasprava o državnopravnim odnosima, jer da zakoni, koje donosi Sabor, ne vrijede u Krajini. S obzirom na Dalmaciju, kralj nije deputaciji dao nikakav odgovor.

Doduše, kralj je Dalmatinskom saboru preporučio da izabere poslanike koji će sa Saborom u Zagrebu raspravljati o pitanju sjedinjenja. No predsjednik je Schmerling izdao tajnu naredbu da se to osujeti. Zaista, Sabor u Zadru, koji je među 43 zastupnika imao 31 Talijana, odbio je pregovarati sa Zagrebom, ali je, naravno, izabrao pet zastupnika za bečki Reichsrat, kako je to zahtijevao veljački patent.

Međutim, skupina istaknutih dalmatinskih političara ipak je došla na Sabor u Zagreb. Bili su to preporoditelji Dalmacije Mihovil Pavlinović, zastupnik na dalmatinskom saboru, i Miho Klaić, gospar Medo Pucić, Stjepan Ivičević, Vinko Milić i Tripković. Pucić je čak bio s hrvatskom deputacijom u Beču da se zauzme za Dalmatince uhapšene zbog agitacije u korist sjedinjenja. O tome je Strossmayer referirao Saboru: »Gospodin grof Pucić, koji je s deputacijom u Beču bio, dao mi je molbenicu od više Dalmatinaca podpisanu, da se Vragolov i drugi na slobodu puste i da se od svake krivnje oslobode, i to sam ja pismo pred deputacijom Njegovom Veličanstvu izručio.«

Hrvatski sabor 1861. poznaje samo dvije stranke: Narodnu i Unionističku, koje vuku svoje podrijetlo još iz 40-ih godina, a osobito su se žestoko sukobile 1848. kada su pripadnici ugarsko-hrvatske stranke, zvani madžaroni, morali emigrirati iz Hrvatske. Za vrijeme apsolutizma obje stranke bile su faktično likvidirane, ali su se na ovo-

me Saboru ponovno formirale. Stvarni vođa narodne stranke bio je Strossmayer, a njezini najodlučniji predstavnici Mažuranić, Kukuljević, Mrazović, Vončina, Rački, Prica i Subotić. Unionističku je stranku u Saboru predvodio Ante Stojanović, a ton su joj davali aristokrati iz sjevernih krajeva Hrvatske i Slavonije, kao grofovi Julije Janković, Ivan Erdödy, Stjepan Drašković, Miroslav Kulmer, Heinrich Khuen, baruni Gustav Prandau, Đuro i Levin Rauch, Hellenbach i drugi, zatim svi zastupnici grada Zagreba, a uz nju je pristajala i većina zastupnika Srba i Krajišnika. U odlučnim momentima uz unioniste su se svrstali i Ante Starčević i Eugen Kvaternik, koji tada čine tek jezgru buduće Stranke prava.

Unionisti su u Saboru imali većinu, a taj omjer odgovarao je i raspoloženju u narodu. Narod kao da je teški osjećaj zbog neuspjeha 1848. htio kompenzirati naslanjanjem na Madžare. Tome su pridonosili ne samo tadašnja popustljiva politika Madžara, nego i brutalni ispadi Schmerlingove vlade, koja i ekonomski ruinira zemlju. Takve prilike nagnale su Petra Horvata da ironično primijeti u Saboru: »Prije su nam govorili: plati, pa šuti; danas nam pak kažu: plati, pa govori koliko te volja.«

Napokon su na dnevni red Sabora došla dva osnovna i dalekosežna pitanja zbog kojih je i sazvan, a to je bio odnos Hrvatske prema Madžarskoj s jedne, te prema Austriji s druge strane, drugim riječima prema cjelini Monarhije koju je u to vrijeme predstavljao bečki Reichsrat.

Najprije je stavljeno na raspravu pitanje odnosa prema Madžarskoj. Narodna stranka stala je na stajalište da je godine 1848. stoljetna veza između Hrvatske i Madžarske prekinuta, a jedino što je ostalo zajedničko jest osoba cara. U tom smislu Narodna je stranka preko takozvanog osrednjeg odbora, u kojem je imala većinu, predložila Saboru nacrt zaključka koji je sastavio Mažuranić, a u

Saboru pročitao Vončina. Taj prijedlog, premda dopušta, i to sasvim općenito, mogućnost »s kraljevinom Ugarskom stupiti u još bliži državnopravni savez«, u biti ne predviđa ništa više no personalnu uniju. U tome se unionisti nisu varali, i oni prijedlog Narodne stranke tako i shvaćaju.

Stoga je u ime unionističke stranke dr. Mirko Šuhaj, zastupnik Zagreba, dao drugi prijedlog, koji zahtijeva stvaranje državnopravnog saveza, bez prethodne madžarske garancije da će Hrvatska ostati nezavisna i samostalna, što je bio osnovni postulat u prijedlogu Narodne stranke. Unionisti su bili, dakle, za realnu uniju.

Treći prijedlog podnio je u dogovoru sa Starčevićem Eugen Kvaternik, koji odbija svaku vezu, bilo s Madžarskom bilo s Austrijom, i traži da se Hrvatska sporazumije samo s carem kao svojim ustavnim vladarom. Taj je prijedlog Sabor smatrao, doduše, idealnim, ali politički nerealnim, i stoga u daljnjoj raspravi nije uziman u obzir.

Debata o odnosu prema Madžarskoj trajala je više od mjesec dana (od 17. lipnja do 23. srpnja), i po autoritetu govornika i po svestranoj argumentaciji i političkoj analizi potpuno je odgovarala ozbiljnosti predmeta. Zastupnici Narodne stranke, koliko god su priznavali opasnosti koje prijete od Austrije i njezinih apsolutističkih tendencija, ipak su glavnu oštricu usmjerili prema madžarskim pretenzijama.

U tom smislu govorio je i Strossmayer u svojem dugoočekivanom, dvosatnom govoru, koji je Sabor kasnije dao tiskati u dvije tisuće primjeraka. Što se tiče veze s Madžarima, Strossmayer savjetuje najveći oprez, »jerbo je vazda bilo i bit će vazda, da kad se narod slabiji sa jačim druži, da slabiji polag sve opreznosti od svoje samosvijesti i od svojih prava sve više i više svijesno ili nesvijesno

gubi, dok mu se naposljedku, kao što se je to s nama zbilo, samostalnost stara u neku sjenu ne razdimi«.

»Jedinstvena legislacija?« – pita Strossmayer i odmah odgovara: »Lahko je to reći, ali je teško izvesti. Jedinstvena legislacija? Komu će narod naš svete svoje interese krvi i znoja povjeriti? Prestalo je vrijeme, kad je samo jedna vrst ljudi interese naroda zastupala. Ne vjerujem, da će ikad naš narod privoliti, da u zastupanju toli svetih svojih interesa, kao što je krv i znoj, ograničen bude jedino na ljude, koji su magjarskomu jeziku vješti. Bajka je pako i pomisliti, da će se na saboru ugarskom hrvatski sloviti, pa ako bi sve to i dozvoljeno bilo, značilo bi ipak, ne svete interese narodne po dužnosti zastupati, nego praznu slamu mlatiti. A kako se majoriziranju sabora ugarskoga u interesu ovih (t.j. Madžara) ukloniti, koje bi krv narodnu i novac narodni tudjemu življu i tudjim nazorom žrtvovati moglo? Ne bi li mi u tih okolnostih ugarskomu narodu dozvolili, da jednom rukom za svrhe nam neprijazne krv našega naroda prolijeva, a drugom mu džep ispražnjuje?«

Tri dana kasnije (8. srpnja) progovorio je i predsjednik hrvatskog dikasterija u Beču Ivan Mažuranić. On je govorio trijezno polazeći od osnovne političke činjenice, a to je borba između Nijemaca i Madžara za prevlast u Monarhiji. U tome vidu Mažuranić dopušta i mogućnost dualizma, ali do kojeg bi moglo doći samo popuštanjem austrijskih Nijemaca ili ratom, a Mažuranić nije vjerovao ni u jedno, ni u drugo. Međutim, pet godina kasnije Bismarck će upravo nakon rata protiv Austrije pružiti Madžarima na tanjuru dualizam. Na kraju svojeg govora Mažuranić, koji je, bez sumnje, politički najizgrađeniji predstavnik Narodne stranke, otvoreno se izjasnio u prilog personalne unije: »Što se tiče odnošaja našega sadanjega, to izjavimo svoju samostalnost pod jednom ter istom krunom sa ugarskom kraljevinom; a što se tiče našega odnošaja za unapredak, izjavimo, da ne damo nipošto iz šaka onoga što imamo, jer je to narod naš krvavo zaslužio. Držimo se čvrsto onoga, što već imamo; jer se inače bojim, da u ovoj zemlji, ako ju prodamo, ne će kosti naše mirno počivati. Suditi će nam u svoje doba historija.«

Atmosfera u sabornici postajala je sve napetija a međusobna optuživanja između narodnjaka i unionista sve žešća. Kada se 13. srpnja ban Šokčević spremao dati na glasanje pitanje odnosa s Ugarskom, grof Janković je zatražio da ban jednostavno upita tko je za personalnu, a tko za realnu uniju. Na to se digao Perkovac i viknuo da stanovitoj gospodi nije stalo ni do čega, nego da Sabor što prije odglasa realnu uniju, pa da onda brzojavom rastrube po svim novinama svijeta: »Hrvati su se bezuvjetno bacili u naručaj Magjarom!« Grof je skočio i zaprijetio Vrbančiću pesnicom viknuvši: »To je uvreda!« Vrbančić mu je odviknuo da će dokazati spletke što ih je Janković pleo još i za vrijeme ovog Sabora. Nastala je opća strka i vika, u kojoj je grof Janković zajedno s još 30 zastupnika unionista napustio sabornicu.

Pod takvim pritiskom Unionističke stranke, a još više javnog mišljenja, osobito Zagrepčana, koji su s galerija sabornice odobravali unionistima, modificirali su svoj stav. Narodna je stranka popustila. U nanovo formuliranu prijedlogu, koji je Sabor prihvatio kao glasoviti član 42., predviđa se zajednička legislativa i administracija, osim »u poslovih političnih, nastavnih, vjerozakonskih i pravosuđa«. Dakle, niz drugih poslova, a u prvom redu financije, imale su biti zajedničke. Tako se personalna unija u tijeku dugih vijećanja pretvorila u realnu uniju. Ali ni takav član 42. Hrvatskog sabora od 1861. na koji će se kasnije Hrvati često pozivati, Madžari nisu htjeli priznati, jer je taj član zahtijevao teritorijalni integritet, uk-

ljučujući Međimurje i Rijeku, i državnopravnu neovisnost Hrvatske.

Nakon što je tako riješeno pitanje odnosa prema Madžarskoj, Sabor se pozabavio drugim temeljnim pitanjem: odnosom prema Beču. To pitanje imalo je zapravo dva aspekta. S jedne strane, radilo se o načelnome priznanju veza i zajedničkih poslova između Hrvatske i Austrije, a s druge, trebalo je odlučiti, da li da kraljevina Hrvatska i Slavonija pošalju devet zastupnika u bečki Reichsrat, kao što je bilo predviđeno u veljačkom patentu.

Unionisti nisu htjeli priznati nikakve državnopravne veze s Austrijom, a kamoli slati zastupnike u Reichsrat. U tome su ih podržali i Starčević i Kvaternik, a i dobar dio zastupnika Narodne stranke pristao je uz unioniste. Drugom dijelu Narodne stranke, koji je priznavao ne samo faktičnu nego i državnopravnu činjenicu postojanja stanovitih veza između Austrije i Hrvatske, pripadali su njezini najodličniji predstavnici: Strossmayer, Mažuranić, Kukuljević, Mrazović i drugi. Međutim, taj dio Narodne stranke bio je tada osjetna manjina u Saboru. Ipak oni su pošli u borbu.

Prijedlog manjine iznio je zagrebački odvjetnik i istaknuti pravnik Maks Prica i obrazložio ga u komentaru, koji je u našoj parlamentarnoj povijesti poznat kao »Pricina izjava«. Kao i većina Sabora, tako i Prica u ime manjine odbija da se šalju hrvatski zastupnici u Carevinsko vijeće, ali traži sporazum s Austrijom i predlaže da se »skupni odnošaji i doticaji razvivši se faktično tečajem vjekova između nas i ostalih naroda i zemalja Monarhije rasprave i urede putem slobodnoga međusobnoga dogovora i putem međusobne konvencije, i da se ovim putem ustanovi način, kojim bi se u napredak imali rukovati i poravnjivati oni skupni interesi bez uštrba državnopravne autonomije pojedinih kraljevina i zemalja«.

Većina je Sabora Pricinu izjavu dočekala na nož. Ne samo u sabornici nego i u gradu predstavnici manjine susretani su s krajnjim negodovanjem. Predbacivali su im da Hrvatsku žele na mala vrata dovesti u Reichsrat i pretvoriti je u austrijski Kronenland. U takvoj atmosferi govorilo je samo jedanaest zastupnika u obranu Pricina prijedloga, među njima Perkovac, Vončina, Vrbančić, Mrazović i Kukuljević. Zanimljivo je da dva najistaknutija vođe Narodne stranke Strossmayer i Mažuranić, koji će kasnije kao prvak Samostalne stranke biti odlučan pobornik sporazuma s Austrijom, nisu sudjelovali u debati o »Pricinoj izjavi«.

Kao što je iznio J. Šidak u studiji o Mažuranićevoj političkoj ulozi, Mažuranić je tada spremio konkretan plan prema kojemu je Sabor imao imenovati odbor od trojice zastupnika koji bi stupio u pregovore s vladom u Beču i s Carevinskim vijećem o uvjetima i načinu suradnje Hrvata s tim vijećem. Kao jedan od najvažnijih uvjeta Mažuranić je predvidio sjedinjenje s Dalmacijom i Krajinom. Međutim, zbog nastale situacije, taj plan nije iznesen pred Sabor.

Na sjednici od 3. kolovoza 1861. nakon burnih scena ban je stavio na glasanje pitanje: »Pristaje li Sabor da Hrvatska i Slavonija udioničtvuju na carevinskom vijeću?« Zavladao je grobni muk. Zatim je ban Šokčević ponovio isto pitanje u negativnom obliku: »Pristaje li Sabor, da Hrvatska i Slavonija ne udioničtvuju u carevinskom vijeću?« Čitav se Sabor digao na noge. Tako je jednoglasno odlučeno da Hrvatskoj nema mjesta u Reichsratu.

Ostalo je da se razmotri načelni aspekt tog pitanja, to jest da se donese odluka o priznanju ili negiranju državnopravnih veza i interesa s Austrijom. Većina ih je upor-

no negirala, a Stojanović je ironično zapitao da li su ti interesi sadržani u veljačkom patentu. Vrbančić je odmah parirao da se čudi Stojanoviću, koji je bio okružni predstojnik (Bezirkvorsteher) za vrijeme Bachova apsolutizma, što ne vidi te interese. Ali Stojanović i drugi unionisti već su osjećali nov vjetar u svojim jedrima.

Prava rasprava nije se nikako mogla razviti. Predstavnicima Narodne stranke kao da je nestalo daha. Zato je ban bio prisiljen upitati Sabor da li da se dalje raspravlja o odnosima s Austrijom ili ne. Sa »da« glasalo je 46, a sa »ne« 69 zastupnika. Tako je ovo temeljno pitanje skinuto s dnevnog reda, čime je, zapravo, pobijedilo unionističko stajalište da između Hrvatske i Austrije nema nikakvih zajedničkih poslova.

Strossmayer, koji je kao i dobar dio Narodne stranke, glasao sa »da« napustio je zasjedanje, jer je glavna tema bila iscrpljena. Zajedno s Mažuranićem on je otputovao u Beč, odakle se potkraj mjeseca javlja Račkom:

»Danas sam bio kod našeg dikasterija, pa mi pokaza (Mažuranić) pismo, koje su Janković i Erdödy predali Caru poslije svoga izlaska iz sabora. Čudo! Dočim nas kod kuće bijede, da smo natražnjaci, da s kamarilom držimo, da sve naše težnje za Reichsratom idu, u tom pismu nas bijede pred Carom, da smo rovari, da se namjeravamo odcijepit od Carstva i carske obitelji, da namjeravamo podić izbilja neko posebno jugoslavensko kraljevstvo, jednom riječju, da je naša tendencija i za Cara i za Carstvo vrlo opasna; dočim je stranka, koja je izašla iz sabora, konzervativna, dočim su oni, in specie Janković i Erdödy, pripravni dobro i život za Cara žrtvovati! Ja sam mnio da bi vrlo dobrao bilo, da se to pismo na sabor pošalje, da im se krinka s lica skine. Ne znam, hoće l' Ivan to učinit.«

Mažuranić je doista poslao Saboru to pismo, koje je na sjednici javno pročitano, a zatim tiskano u novinama.

Strossmayer i Račkome daje političke direktive: »Zastava, pod kojom vojujemo, imala bi biti pred cijelom Austrijom, pače pred cijelom Evropom, jasna, da svaki na njoj čitati može, ne samo što ne ćemo, nego i što hoćemo. Moguće, pače vjerojatno je, da će se i ta naša zastava na tle baciti, ali će bez dvojbe osvanuti dan, kad ćemo ju dično podići, a zasad ćemo kano jedini još slobodni sabor i slobodni narod posvjedočit pred svijetom našu zrelost i umjerenost, i poduprt živo onu stranku, koja za pravom slobodom, koja na federalističkih načelih počivat ima, čezne. Ja, kolikogod o stvari mislim, ne mogu se nipošto uvjerit, da politika madžarska, koja je upravo tako ko i nemecka nepravedna i antislavistička, da bi imala bit posve naša politika.«

U istom pismu Strossmayer spominje i francuskog generalnog konzula u Beogradu Duregnea, koji je kao počasni gost prisustvovao nekim zasjedanjima Sabora. O tom Duregneu i njegovoj djelatnosti u Zagrebu zanimljive je podatke u svojim uspomenama iznio barun Neustädter:

»Francuski je konzul dapače zalazio i u male kavane i uskoro nije više bila tajna, da on potajno djeluje da spriječi ujedinjenje Ugarske s Hrvatskom, premda je istodobno podbadao Hrvate na opoziciju protiv carske vlade. Predskazivao je na način proroka, da će se tursko carstvo srušiti i da će se ostvariti san Jugoslavena, da na njegovim ruševinama osnuju jedno veliko jugoslavensko kraljevstvo i da bi s toga razloga svako sjedinjenje s Ugarskom bilo zapreka osnovama za njihovu budućnost.«

»Međutim se znalo da i grof Teleki u Madžarskoj također radi na tome, da se osujeti izmirenje između Hrvatske i Ugarske. Bilo je stoga očito, da francuska diplomacija

nastoji pod svaku cijenu spriječiti konsolidaciju austrijskog carstva pomoću srdačnog sporazuma zemalja ujedinjenih pod carskom krunom i da ona potajno podbada Madžarsku, Srbiju, Hrvatsku, Poljsku i raju u Turskoj na bunu i revoluciju kako bi time paralizirala koaliciju sjevernih vlasti, na koju ih je nagonila perfidija Napoleona III. unatoč njihovih izrazitih uzajamnih antipatija.«

Toliko Neustädter. Zanimljivo je da se taj prijatelj i poklonik bana Jelačića zapravo slaže s mišljenjem unionista da su narodnjaci, dakle, u prvome redu Strossmayer, fantasti koji za ljubav nekakvog nebuloznog »jugoslavenskog kraljevstva« zanemaruju neposredne zadatke konkretne politike. Tome mišljenju doskora će se pridružiti i nova samostalna stranka s Mažuranićem, Kukuljevićem i Ožegovićem na čelu.

Međutim, Sabor je nastavio rad. Već 10. kolovoza on je bio još jednom pozornica protunjemačkih manifestacija. Taj je, naime, dan, nitko drugi nego podmaršal grof Đuro Jelačić, brat banov, zahvaljujući se što ga je Sabor imenovao zemaljskim potkapetanom, među ostalim rekao: »Jest, gospodo, ova ideja (narodnosti) me je obuzela, da sam već više puta pred pojedinimi očitovao, a usuđujem se danas i u ovoj visokoj kući očitovati, da bi volio vidjeti narod naš pod turskim jarmom skučen, nego pod isključivim uplivom drugih naših izobraženih susjeda, i to samo zato, budući uvjeren, da našoj narodnosti od Turaka pogibao ne prijeti, jerbo su Turci zadovoljni imutkom, i kadikad s tijelom, a izobraženi narodi od onih, kojimi vladaju, osim imutka i tijela, ištu još i dušu, to jest narodnost.«

Sabor je te riječi primio pljeskom, ali je zbog njih Jelačić odmah umirovljen i konfiniran u Celovcu. Protiv toga drastičnog postupka Sabor je kod kralja uložio protest, koji je sastavio Rački.

Sabor je posljednji put zasjedao 12. studenoga, kada je bio raspušten kraljevskim reskriptom. Reskript je s obzirom na potpunu negaciju vis-a-vis Beča bio vrlo blag, jer se na Hrvatsku još uvijek uvelike računalo. Potvrđen je član 42. o odnosu prema Madžarskoj, ali je izraženo žaljenje da su negirane veze s Austrijom, koje ipak postoje i koje reskript iscrpno nabraja. Obećava se hrvatski dvorski dikasterij pretvoriti u dvorsku kancelariju i potpuno osamostaliti Hrvatsku u pravosudnom pogledu, što je ubrzo i učinjeno. Reskript je također stavio u izgled sjedinjenje s Dalmacijom i Vojnom Krajinom.

Ni danas, nakon više od stotinu godina, nije lako dati ocjenu Hrvatskog sabora od 1861. On je u svakom slučaju jedan od velikih sabora u našoj prošlosti. Ipak ne može se osporiti da je taj sabor učinio krupan propust time što nije precizirao odnos Hrvatske prema Austriji, nego da je radije gurnuo glavu u pijesak. Ako je Sabor definirao stav prema Ugarskoj (član 42.), onda je to isto trebao učiniti i prema Austriji, jer faktične veze između Hrvatske i ostalih nemadžarskih naroda u Monarhiji nisu se mogle uništiti nikakvim »principijelnim« negiranjem. Zapravo, prihvaćanjem člana 42. koji je predviđao realnu uniju s Madžarskom, a odbijao svaku vezu s Austrijom, Sabor je zapravo ovlasto Madžare da bez nas riješe zajedničke poslove s Bečom. Time su Hrvati priznali dualizam već šest godina prije nego što je on bio ostvaren.

Prema Hegelu svaka se historijska situacija pojavljuje dva puta. I kao što danas povijest s pravom zamjera Jelačiću što je prekinuo pregovore s Madžarima, isto tako može zamjeriti Saboru što je 1861. digao u zrak most prema Beču. Ali, s druge strane, treba postaviti pitanje kakve bi stvarne koristi imala Hravtska od Jelačićevih pregovora s Madžarima, odnosno stava Sabora u korist Beča. Jer u prvome slučaju situaciju su riješili Rusi, a u

drugome Prusi. U oba slučaja mi smo bili previše slabi a da smo mogli bitno utjecati na tok povijesnoga zbivanja. Nacionalnom je ponosu kasnije imponiralo što smo jedanput Pešti, a drugi put Beču umjeli pokazati »nepokolebivu odlučnost«. Zapravo, i u jednom i u drugom slučaju svrstali smo se već unaprijed na stranu budućeg pobjednika. A za mali narod i to ima svojih, doduše problematičnih, prednosti.

Ipak, uza sve primjedbe koje se danas mogu staviti, Sabor je godine 1861. radio ozbiljno, savjesno i svestrano. Osim državnopravnih pitanja, Sabor se bavio i nizom drugih problema s najrazličitijih područja. Donio je odredbe o uređenju općina, gradova, županija, zemaljske uprave i samog Sabora. Uređeni su sudovi počevši od općinskog do vrhovnog i kasacijskog suda. Izmijenjen je i dopunjen građanski i krivični zakon. Donesen je i prilično slobodouman zakon o štampi. Regulirani su također novčani i vojni poslovi. Sabor se, više no ikoji do tada, bavio trgovinom i prometom, pa je osobita briga posvećena željeznici, plovnosti rijeka, cestama i mostovima. Sabor se brinuo i o uređenju zadruga i o rješenju još postojećih urbarijalnih odnosa između bivših vlastelina i seljaka.

Osobitu pažnju Sabor je posvetio prosvjeti osnivajući osnovne škole i uređujući prosvjetne zavode, od ratarske učione u Križevcima do Sveučilišta u Zagrebu, i stavivši pod svoju zaštitu Narodni muzej i Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti. Narodnom jeziku taj je Sabor napokon dao ono mjesto i pravo koje mu pripada. Naravno, mnogi poslovi ostali su nedovršeni i prekinuti raspuštanjem Sabora. Jer, kao što se kaže u uvodu objavljenih saborskih spisa, taj Sabor bio je sličan »čovjeku zdravu i čilu, kog je u vrevi neumorne radnje i sred najvažnijih na skoro svršit se imajućih poslovah zatekla nenadana smrt, svatko komu su okolnosti i način njegova raspusta poznati, samo će ga žaliti radi udesa, koji ga je postigao, a kuditi ga stoga lje nitko neće!«

Kroz iduće četiri godine, za čitavo vrijeme Schmerlingove vlade, Hrvatski se sabor neće sastajati. Te godine bile su ispunjene borbom, koja se vodila već i na Saboru 1861., ali će se stavovi još više iskristalizirati, a njihovi protagonisti postali markantne povijesne figure. Rascijep u Narodnoj stranci koji je došao do izražaja već prilikom glasanja o stavu prema Austriji, sada se toliko produbio da će se iz nje izdvojiti nova stranka, samostalna, koja će tražiti, ako već ne tješnje, a ono bar definiranije odnose prema Austriji. U toj polarizaciji snage će se pregrupirati, pa će neki, koji su glasali za pregovore s Bečom, sada tražiti oslon na Madžare. No bilo je i suprotnih primjera.

Takav obrat dogodio se i kod Strossmayera koji već potkraj 1861. godine piše Račkom: »Uopće nama, po mom mnijenju, koje, molim, i Mrazoviću kažite s mojim najuljudnijim pozdravom, u sadašnjih okolnostih ne ima spasa, no držati se čvrsto Madžara, a budući da su Madžari u velikoj stisci i budući dobro ćute, koliki bi za njih udarac bio, da naša zemlja u Reichsrat pođe, to bi po mom mnijenju dobro bilo, da naš prijatelj do Pešte se potrudi. Biti će tamo bez dvojbe dobro primljen; ja bi to u tom slučaju do znanja nekih odličnih lica dostavio, da što naš prijatelj govori, to u ime moje da govori. Sve te koncesije, koje se nami nude, dim su i magla.«

To nepovjerenje prema Beču Strossmayer je još jasnije iznio iduće godine u pismu nekada najboljem prijatelju, barunu Metelu Ožegoviću, koji ga je želio pridobiti za osnivanje nove stranke, sklone Beču. To pismo zavređuje da se citira gotovo u cijelosti, jer odlično profilira Strossmayerov politički lik u tim prijelomnim godinama:

»Vi narod naš, respective narodne vođe krivite, da su za sanjarijama nedostižnih stvari pošavši praktičnu svrhu promašili. Ja nisam toga mnijenja. Za dugo bi bilo u privatnom pismu razlagati ovo mnijenje. Ja ću samo u kratko nešto spomenuti. Svemu zlu, pa i našem sadašnjemu, uzrok jest, što državnici austrijski vazda se kao pijan plota drže jedne te iste misli i namjere. Bach i Schmerling synonim su jedne te iste stvari i namjere; razlika je samo u formi. Kad sam ja u Beču bio, tada sam tim ljudima dokazati trsio se, da nije samo magjarsko pitanje od velike važnosti, nego da ima i drugih pitanja još važnijih. U ovu posljednju vrstu stavio sam ja i stavljam i danas jugoslavensko pitanje, koje je najuže spojeno s orijentalnim pitanjem. Bog sam zna, što bi učinili engleski i francuski državnici sa tako važnim pitanjem u svoju korist, da im takvo sredstvo pri ruci stoji, ko što Jugoslavenstvo stoji austrijskim državnicima.

Meni je onaj upravo ministar, o kojem vi nešto nagovesnuste, o kom ja držim da je poštena srca, ali kratke pameti, sve moguće obećo. Ja sam bio na oprezu, da smo toliko puta prevareni bivali. Bojao sam se, da znamenovanje svih lijepih obećavanja ne bude drugo nego puka namjera narod hrvatski i opet samo kano oruđe proti naporu drugih naroda upotrijebiti, a poslije s nama na smetlište, ko i do sad. Mogu reći, da kako mi je u ruke prispio diplom i pismo an den lieben Freiherrn Vay, da sam se odmah nešto našem jadu dosjetio. Dosjetio sam se naime, što sam ministru i pismeno rekao, da kod reorganizacije carstva ne vlada um državnički i pravda, nego neka bojazan, neko ševrdanje, neka težnja svakomu, a po tom nikomu, a najmanje pravdi i pravici zadovoljiti. Težnja otvorena u tim s političkoga gledišta velevažnim listovima jest: narodu magjarskomu laskati, njega za se predobiti. Tajna pak težnja istih jest: foedus njemačkog i magjarskog življa proti slavjanskomu.

Stvar (dualizam, V.K.) dakako nije uspjela, ko što lako ni danas ni igda, po mom mnijenju, uspjeti ne će. Magjari gordi vele: Aut Cesar aut nihil, a taj grom i njemačke uši odveć vrijeđa. Što se nas napose tiče, to jest, da li se je mislilo igda iskreno željama naroda našega zadovoljiti, da li se je ikada mislilo, u kom savezu stoji pitanje naše s pitanjem orijentalnim, jasno biva iz međumurskoga i dalmatinskoga pitanja. Međumurskoga pitanja rješenje jasno dokazuje ko sunce, da smo mi samo tada dobri, kad hoćemo i dok hoćemo biti puko oruđe. Sabori pred vratima, a kruna, koja bi se ko vrelog gvožđa svih prijepornih međunarodnih pitanja čuvati imala, umiješa se, ne jedamput, u to pitanje i žrtvova 60 hiljada sgoljnih Hrvata proždrljivosti magjarskoj.

A kad to bi? To bi tada, kada se na sva usta trubilo, da su Magjari sa svojim ponašanjem god. 1848. sva svoja prava razigrali. Sve su dakako razigrali, samo Međumurje hrvatsko proigrati ne mogoše!! Kolika sramota za naš narod, kolika kompromisija za našega bana, da su naši Graničari ko popareni iz Međumurja odlaziti morali.

O dalmatinskom i graničarskom pitanju ne treba govoriti. Međutim poslije 'diplome' ugleda svijet 'veljački ustav', sazva se naš i magjarski sabor. Sad bi opet zadaća biti imala hrvatskoga naroda i hrvatskoga sabora novu bitku biti na nekrvavom polju, koja bi mu zaista istim plodom urodila, kojom mu je i krvava g. 1848. Smetlište, te smetlište, ko što drugo i nije za narod, koji se da upotrijebiti za slijepo oruđe.

Kad čovjek pomisli na žrtve, koje je narod naš 48. godine podnio; kad pomisli, kako smo posljednjih deset godina gaženi i tlačeni bili; kad pomisli, kako je u posljednje vrijeme, ko što Međumurje, Dalmacija i Granica dokazuju, punom šakom nepovjerenja sipalo od one strane, koja bi imala narod na povjerenje tako rekav siliti; kad pomisli,

kako se je od strane magjarske agitiralo; kad pomisli, koliki su našinci uz najbolju volju s njima pristali; kad sve to čovjek bespristrano rasudi, onda se načuditi ne može, da je za rukom pošlo veliku stranku na saboru stvoriti, koja je rekla: Austrija ima biti na temelju sankcije pragmatičke, ima općenitih interesa, treba se s našim premilostivim vladarom sporazumjeti onim načinom, kojim smo se u odlučnim časovima vazda do sad sporazumijevali, kad smo dinastiju našu prigrlili, kad smo sankciju pragmatičku primili itd.

Dakako da ta umjerenost hrvatskog sabora ništa nam hasnila nije, niti bi, sve da je ta partija nadjačala, išta hasnila kod njemačkih ministara, jerbo od slijepoga oruđa ne ište se umovanje i pogadjanje, nego se hoće slijepi posluh. Korist jedina, da je ta partija nadvladala bila bi moralna. Pred sudom naime europejskim dokazali bi Hrvati, da su zreo narod, da su svečano izrekli misao, koja je jedino pravedna i koja je jedina u stanju zamršaju austrijskom konac učiniti.

Međutim mi ostasmo buntovnici i prevratnici najgori. Zašto? Jerbo se slijepo tuđemu krmilu ne povjerismo, jerbo slijepo ne uljezosmo u palaču, u koju je unići lako, ali teško izići.«

Na Ožegovićevu opomenu da, ako ustraje u svojemu stavu, neće postati zagrebački nadbiskup, Strossmayer odgovara: »Što se moje osobe tiče, ja ništa na ovome svijetu ne tražim, ničega se na ovome svijetu ne strašim. Da sam se ja proti Reichsratu izrazio, to je istina; ali sam time svoje osvjedočenje izrekao. Pa zar je toliki grijeh svoje osvjedočenje izraziti? Zar je to politička mudrost zahtijevati, da se osvjedočenje ne izrazuje?«

Kao što se vidi, Strossmayer nije previše žalio što na Saboru 1861. nije na kraju nadjačala njegova Narodna stranka svojim zahtjevom za federativno uređenje Austrije. Taj njegov stav zapravo je došao do izražaja već i na samom Saboru, jer u raspravi o »Pricinoj izjavi« Strossmayer nije sudjelovao. On, kao stvarni vođa ne samo Narodne stranke nego i naroda, nije uzeo riječ u presudnome trenutku, kada se odlučivalo o odnosu Hrvatske prema cjelokupnosti Monarhije. Tu tendenciju da se u kritičnom trenutku povuče s poprišta, i da katkada čak i ne objavi svoj stav, a kamoli da ga brani, Strossmayer je pokazivao u tijeku cijeloga svojeg političkog rada.

Zapravo, Strossmayer je bio više ideolog i vizionar nego političar koji bi sa strašću ulazio u metež dnevne političke borbe. Od neuspjeha i teškoća u političkome životu on se sklanjao u budućnost, a ta je morala neminovno donijeti rješenje istočnog pitanja, a time dovesti i do velike južnoslavenske državne zajednice. Ta je vjera u pozadini svih njegovih akcija, i on se o nju upire kao o sidro, kada god mu se činilo da će ga političke oluje i nepogode otplaviti. Prema viziji te buduće Jugoslavije, do koje mora doći, politički neuspjesi, pa i porazi imali su prolazan karakter i nisu, prema tome, imali presudnu važnost.

Premda se na kraju citiranog pisma Metelu Ožegoviću zanima za program buduće stranke i predlaže da se najugledniji ljudi Narodne stranke pozovu u Beč radi dogovora, bio je to, čini se, više akt pristojnosti prema nekada dobrom prijatelju nego izraz uvjerenja. Jer u isto vrijeme javlja Račkom: »Ovih dana pisao mi je Metel. Ja i on nigda se ne sporazumismo. Ja sam mu to piso. Veli izmed ostalih, da se gori na me jako ljute; da lje ne ću biti arcibiskupom; da kog ja preporučujem, da je propao itd. Meni je sve to ništ, samo Bog, narod i moja svijest.«

Nasuprot Strossmayerovu sve većem nepovjerenju prema Beču i Schmerlingovoj vladi, u Hrvatskoj se našao niz pripadnika Narodne stranke kojima se ne mogu poreći ni politička ozbiljnost, ni istinski nacionalni osjećaj,

koji su u suradnji s njome nastojali izboriti što veće koncesije za Hrvatsku. Točno je da je Schmerling bio prvak njemačkog centralizma nastojeći da u smislu veljačkog patenta ugura narode u Reichsrat, ali to se ticalo u prvome redu austrijske polumonarhije, a donekle i same Madžarske, gdje je nakon raspuštanja parlamenta ukinut i ustavni municipalni život. Hrvatska je, međutim, u to vrijeme uživala gotovo povlašteni položaj među zemljama Monarhije.

Koliko god to zvučalo paradoksalno, Hrvatska je u doba Schmerlingova režima, kao što je i Šišić primijetio, imala toliko samostalnosti kao malokada prije, a mnogo više nego ikada kasnije za vrijeme Hrvatsko-ugarske nagodbe. Taj iznimni položaj Hrvatska je imala zahvaliti vještini svojih državnika koji su u onoj nejasnoj situaciji, kada su se sukobljavale sve tri mogućnosti: centralizam, federalizam i dualizam, znali iskoristiti i Jelačićevo nasljeđe prekida s Madžarskom i Strossmayerov autoritet u odbijanju centralizma. Među tim državnicima poseban položaj zauzima Ivan Mažuranić, na čelu Hrvatske dvorske kancelarije, ustavnog tijela, kakvo su imali još samo Madžari.

Glavna briga Mažuranića, kao kancelara i kao vođe nove Samostalne stranke, bila je spriječiti dualizam, to jest ne dopustiti da nas Madžari preteknu u sporazumu s Bečom. I za Strossmayera je dualizam bio isto takva avet, ali da je odagna, on nije, kao Mažuranić, nastojao pridobiti Beč, nego ga uplašiti snagom južnoslavenskog pokreta pri rješavanju istočnog pitanja, to jest nasljedstva Turske na Balkanu. Pri tome je Strossmayer htio igrati al pari ulogu s Madžarima, koji su također iznuđivali koncesije zahvaljujući svojoj snazi, ali su kasniji događaji pokazali, da je on precijenio tadašnju situaciju, bez obzira na činjenicu što će se kasnija Austro-Ugarska slomiti upravo na tom pitanju.

Jedna od razlika između godine 1848. i 60-ih godina jest u tome što je Jelačić tada potcijenio snagu Hrvatske, dok ju je Strossmayer sada precijenio. Naime 1848., zbog revolucionarne akceleracije i manji su narodi dobivali udarnu snagu, s kojom je trebalo računati. Međutim, Jelačić nije bio revolucionar i nije shvatio tu snagu. Ni Strossmayer nije bio revolucionar, ali njegovo odbijanje sporazuma s Bečom imalo je uzrok upravo u razočaranju i ogorčenju na neuspjeh 1848. Dakle, Strossmayerova pogreška bila je uvjetovana Jelačićevom pogreškom.

Mažuranić je nastojao izbjeći tu pogrešku, svladati u sebi osjećaje pjesnika i rodoljuba i sasvim trijezno odvagnuti što Hrvatska može u danim okolnostima, i na taj način izbiti maksimum realne koristi za svoju domovinu. Uz dvorsku kancelariju, kojoj je bio na čelu, Hrvatska je 1862. dobila i Stol sedmorice, vrhovni sud koji je značio potpunu nezavisnost u pravosudnom pogledu. Mažuranić se uporno borio i za ostvarenje najvažnijeg zadatka hrvatske politike, za teritorijalnu cjelovitost, konkretno za sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine.

Upravo na pitanju Dalmacije i Krajine lomila su se koplja nove, Samostalne stranke i Narodne stranke, jer Narodna je stranka iz toga pitanja načinila kamen kušnje za iskrenost i dobru volju Beča prema Hrvatskoj. Strossmayer u svim svojim javnim i privatnim istupanjima tih godina ističe slučaj Međimurja, koje je Beč dosudio Madžarima početkom 1861. da bi pokazao kako su obećanja u vezi s Dalmacijom i Krajinom samo »dim i magla«. Strossmayeru je bilo jasno kao dan da Beč namjerava Hrvate upotrijebiti u svoje svrhe i onda ih opet prevariti, jer ne želi ni u toj odlučnoj i teškoj situaciji zadovoljiti njihove najsvetije pravo, a to je cjelokupnost nacionalnog teritorija.

Protiv tih argumenata Mažuranić se mogao teško boriti.

Njegova je koncepcija bila da Hrvatska ima poslati svoje zastupnike u Reichsrat u smislu Veljačkog patenta, koji je Schmerlingova vlada svim silama nastojala provesti u život. Hrvatska je imala dati taj dokaz dobre volje, čime bi izvanredno učvrstila vladinu poziciju i ugled vladara, a oni bi joj se znali odužiti. Inače Hrvatska riskira da dođe pod Madžare, gdje će izgubiti i onu autonomiju koju sada uživa, kao što se, na žalost, nakon Nagodbe i dogodilo. Ta koncepcija izložena je u brošuri pod efektnim naslovom koji sažimlje čitavu tadašnju situaciju Hrvatske prema Beču: »Uvjetno ili bezuvjetno«. Taj spis pojavio se u Zagrebu početkom 1864. a sastavili su ga Nikola Krestić i Maks Prica nakon Mažuranićeva sastanka s velikim županima i uz njegovo odobrenje.

Jezgru Mažuranićeve Samostalne stranke činili su zastupnici Narodne stranke koji su bili u Saboru poduprli »Pricinu izjavu« za pregovore s Austrijom, zatim veliki župani i visoki činovnici i osobni Mažuranićevi prijatelji. Najgorljiviji pristaše nove stranke, koje su nazivali i »centralistima« bili su zastupnici iz Primorja Ivan Vončina i Avelin Čepulić, zatim Ivan Kukuljević, tada veliki župan zagrebački, i neki drugi narodnjaci, također glasoviti još iz ilirskih vremena, kao Ambroz Vraniczany i Ljudevit Vukotinović, te mladi književnicii javni radnici kao Adolfo Veber-Tkalčević, Jovan Subotić i sastavljači spomenute brošure Prica i Krestić. Za tu politiku zauzimali su se i kardinal Haulik i ban Šokčević. Ali većina Narodne stranke, gotovo svi unionisti i Starčevićeva Stranka prava, koja se tada osnivala, bili su ljutiti protivnici Samostalne stranke, jer su je smatrali režimskom. Na žalost, Samostalna se stranka kao takva često i ponašala. Doduše, budući da su samostalci-centralisti tada bili na vlasti njima su upisivali u grijeh i nepopularne mjere Schmerlingove vlade, u prvome redu poreznu pljačku protiv koje su se seljaci znali dizati i na bunu. Ali bilo je i

političkih progona, koji su krajnje zatrovali političku atmosferu. Istaknuti opozicionari otpuštaju se iz službe, a neki, kao Starčević i Perkovac, bivaju osuđivani i zatvarani. Eugen Kvaternik odlazi po drugi put u emigraciju, i kada se potkraj 1864. krišom vratio u Zagreb, uhvaćen je i ponovno vraćen u Italiju.

Nije se trpio ni opozicijski tisak, pa je »Pozor« nakon tri opomene zabranjen. Bilo je to doba kada se i po ostalim krajevima Monarhije vodila hajka protiv političkih listova. Tako je naš Imbro Tkalac, Strossmayerov prijatelj i isto tako oduševljeni pobornik jugoslavenske misli, koji je u Beču uređivao »Ost und West«, osuđen na šest mjeseci zatvora i gubitak kaucije od 1100 forinti. I poljski list »Czas«, koji je sa simpatijama pisao i o Strossmayeru, bio je obustavljen.

Ipak, unatoč svemu tome Mažuranićeve intencije i njegov moralni lik nisu dolazili u pitanje. O tome svjedoči i Rački, koji sredinom 1863. piše Strossmayeru: »Imam izričiti pozdrav od kancilera Mažuranića. On je sveder Vaše Preuzvišenosti veliki štovalac. Toli on, koli ostali dvorski savjetnici pitali su me, kada dođe u Beč Vaša Preuzvišenost? Kanciler misli, da bi bilo dobro ipak tamo doći. Ja sam mnogo razgovarao s kancilerom; dva puta svagda po tri sata. Moram iskreno ispovjediti da ga ne najdoh u ničim promijenjena, a kada govoraše o našoj knjizi, o školah, o Akademiji, o imenu hrvatskom itd., uspalio se je često i poletio kano pjesnik »Čengić-age«. Ja dakle ne dvojim ni najmanje u njegove najbolje namjere. Nu što ih ne može izvađati, uzrok je ponešto prirođena mu sporost, a ponajviše neugodan politički i službeni položaj.«

Međutim, umjesto u Beč, kamo ga je zvao Mažuranić, Strossmayer je te jeseni otišao u Pariz »da se malo otresem moje melanholije« – kao što piše Račkom.

A za melankoliju bilo je dovoljno razloga. Još na početku 1863. Bismarck je carskoj ruskoj vladi dopustio da poljske ustanike goni i na pruskom teritoriju. Na to su Engleska, Francuska i Austrija otvorile vatru iz najtežih diplomatskih oruđa u korist Poljske. Izgledalo je da će doći do reprize krimskog rata. Pod tim pritiskom car Aleksandar II. obećao je ustanicima opću amnestiju. No ustanak se i u ruskoj Poljskoj i u Litvi, sokoljen izvana, rasplamsavao sve jače. Međutim, carska vlada, videći da zapadne sile, osim ratobornih nota, neće ići ni koraka dalje, pristupila je surovim represijama. Muravjovsko krvavo ugušivanje ustanka bilo je u ljetu 1863. u punome jeku. Potkraj rujna britanski je ministar vanjskih poslova lord Russell izjavio: »Ni obveze, ni engleska čast, ni njezini interesi neće nas natjerati da pođemo u rat s Rusijom radi Poljske.« No više nego taj diplomatski cinizam Strossmayera je morao deprimirati sukob između dvaju velikih slavenskih naroda koja su njemu bila podjednako draga. Jer na slavenskoj solidarnosti on je gradio sve svoje zamašne planove.

Poljski ustanak pobudio je velike nade kod Kvaternika koji je tada u emigraciji. On je u tijeku svojih dugotrajnih boravaka u inozemstvu nastojao skrenuti pažnju najodgovornijih evropskih državnika na važnost Hrvatske u rješavanju međunarodnih problema. Tako je uoči francusko-talijanskog rata protiv Austrije 1859. bio primljen u Parizu kod princa Jeromea Napoleona, Kojemu je predao poznatu promemoriju. Veze s Francuskom vladom, u kojoj je Kvaternik gledao pobornika potlačenih evropskih naroda, on je nastavio i preko francuskog generalnog konzula u Beogradu Duregnea koji je – kao što je već istaknuto – 1861. boravio u Zagrebu i čak kao počasni gost prisustvovao sjednicama Hrvatskog sabora. Kvaternik je s oduševljenjem pozdravio poljski ustanak, jer se nadao da će se on raširiti ne samo na Poljsku nego

i na ostale Slavene u Austriji. U tome smislu on je 1864. upravio memorandum ustaničkoj poljskoj vladi, u kojemu je dao politički program buduće Hrvatske, koja se – zajedno sa slavenskim zemljama – imala formirati u savezu s Francuskom i revolucionarnom Poljskom. Međutim, ustanak je u ruskoj Poljskoj bio ugušen, a u austrijskoj Poljskoj nije ni naišao na odaziv.

Postojala je još jedna protuaustrijska koncepcija, koju je zastupao Imbro Tkalac, urednik zabranjenog bečkog lista »West und Ost«, a išla je za stvaranjem podunavsko-balkanske federacije. Ta koncepcija bila je slična planu Lajosa Kossutha (koji se kasnije sprijateljio s Tkalcem za vrijeme njihova zajedničkog života u Italiji), objavljenom 1862. o podunavskoj konfederaciji između Madžarske, Rumunjske, Hrvatske i Srbije. Prema tom planu, te države imale bi zajedničku vojsku, vanjsku politiku, carine, ali bi zajednička vlada i parlament zasjedali naizmjence u glavnim gradovima pojedinih država, a zajednički bi jezik bio francuski.

No i unutar Monarhije prilike nisu budile neke veće nade. Upravu u to vrijeme (20. listopada 1863) Schmerlingu je uspjelo dovesti Transilvaniju u Reichsrat i time zadati snažan udarac solidarnosti i cjelokupnosti zemalja krune sv. Stjepana. Stanovništvo Transilvanije ili Erdelja, osim od Madžara, bilo je još sastavljeno od Rumunja i Sasa, koji su uspjeli složiti se s Bečom protiv madžarske hegemonije. Taj je događaj u Hrvatskoj jačao pozicije Samostalne stranke, koja je također tražila ulazak u Reichsrat.

Tome se početkom 1864. pridružio i savez Austrije i Pruske, koje su uspjele za neko vrijeme nadvladati svoje suparništvo da bi povele zajednički rat protiv male Danske i otele joj pokrajinu Schleswig-Holstein.

Kako su se ti događaji odražavali na domaće političke

prilike, Strossmayer o njima daje svoje mišljene u pismu Račkom (29.II.1864): »Što se našega položaja političkoga tiče, taj svaki dan biva mračniji, prem bi naši ljudi gore mnogo dobra učiniti i mnoge okolnosti na našu korist obratiti mogli, da ih nije briga za svoj položaj oslijepila. Mi ćemo biti po svoj prilici transilvanizirani, ali se tijem ne će stvar riješiti, nego samo više zamrsiti. Ovaj sadašnji rat austrijki pravi je apsurdum, koga je udjelotvorio Schmerling, i to zato, da svoj februarski patent učvrsti. Jer ako mu pođe za rukom sretno dokončati taj rat, nema dvojbe, da će našem gospodinu (caru – op. pisca) reći: Eto, federaliste rekoše, da je pod uplivom najnovijih temeljnih zakona sasvijem oslabila Austrija;' da mi bez Ugarske nikud nikamo ne možemo, a ja sam ovim ratom pokazao, da Austrija nikad nije bila možnija nego danas, da upliv i ugled njezin sad u cijeloj Evropi raste, da nama nije od tolike nužde prijateljstvo Madžara, ko što se veli.«

Ali ni za Schmerlinga stanje nije bilo tako ružičasto. Koristi od pobjede nad Danskom nije imala Austrija, nego njezina suparnica Prusija. U bečkom Reichsratu, u koji su, doduše, došli Erdeljci, nije još uvijek bilo ni Hrvata, ni Madžara. Štoviše, Česi, videći da u Carevinskom vijeću prevladava njemačka centralistička stranka i da ona sebi prisvaja i one kompetencije koje je veljački patent dao parlamentima pojedinih zemalja, istupili su iz tog vijeća još u lipnju 1863. Njihovi sunarodnjaci iz Moravske slijedili su ih u studenome 1864.

Na taj način uloga Hrvatske još je više porasla, i dolazak njezinih zastupnika u Reichsrat bio bi u Beču još toplije pozdravljen. Ali, da bi se to provelo, trebalo je u Hrvatskoj sazvati novi Sabor i pobrinuti se da on bude sastavljen tako, da odluči poslati svoje predstavnike u Reichsrat. Trebalo je, dakle, provesti takvu – kao što se danas kaže – izbornu geometriju koja će osigurati većinu onoj stranci koja je takvo rješenje imala u svom programu, a to je bila Samostalna stranka. Provedbu tih i takvih izbora preuzela je vlada Mažuranić-Šokčević.

Već je istaknuto da je ta vlada, unatoč svoj svojoj nepopularnosti, ipak vodila realan politički kurs i da je za ono vrijeme osigurala Hrvatskoj upravo povlašteni stupanj autonomije u Monarhiji. Ovdje bi trebalo upozoriti i na neka ostvarenja ili bar planove i na ekonomskom polju, u kojima je sudjelovao i naš biskup Strossmayer.

Još na drugoj banskoj konferenciji, koja je zasjedala u tri navrata, to jest u ljeto i potkraj jeseni 1862. i početkom 1863., pokrenuto je pitanje gradnje željeznica i osnivanje kreditne banke. Radilo se o željezničkoj pruzi koja bi spajala Srijem i Slavoniju s Jadranskim morem, a radi njezine gradnje Austrija je već bila sklopila ugovor s jednim francuskim poduzećem. O tome je trebala dati mišljenje i hrvatska vlada i zato je sazvana banska konferencija. Konferencija je zaključila da prugu treba trasirati sredinom Slavonije, jer je Sava već sama po sebi prometni put, dok bi pruga imala izbiti na more kod Rijeke, a ne kod Senja ili Bakra, premda su oni u to vrijeme kao tranzitne luke bili njezini opasni takmaci. Tu misao i opet je najbolje izrazio Strossmayer:

»Slavonija je plodna zemlja u obliku delte. Narav već zahtijeva, da se željeznica povuče iz skrajnje njezine točke t.j. iz Zemuna kroz sredinu zemlje, pa da ide u glavni grad Zagreb, u kojem treba da usredotočimo sva elementa, podobna mu dati onu veličinu i znamenitost, koja mu doliči gledeći na njegovu budućnost i budućnost Hrvatskoga naroda. U Zemun i Zagreb treba nam tražiti mjesto našem moru, koje je prikladno biti ishodištem ove pruge. Takvo mjesto ne može biti drugo nego Rieka. Rieka ima po položaju svome veliku budućnost; ona je kano stvorena za trgovinu i obrt; u njoj već sada ima

znamenitih tvornica, i kada ona postane velikim tržištem proizvoda banatskih i podunavskih zemalja, to će se uzduž Riječine podići tvornice od neizmjerne vrijednosti, i Hrvatska će imati trgovački i obrtnički grad s kojim će se moći ponositi.«

Što se tiče kreditne banke, Strossmayer je za njezino osnivanje upisao 200 dionica sa 40.000 forinti. Ali jedan i drugi plan imali su čekati prilično dugo da budu ostvareni. No, da je Hrvatska i na ekonomskom polju u to vrijeme pokročila dobrano naprijed, pokazala je velika gospodarska izložba, prvi preteča kasnijih ekonomskih smotri po kojima je Zagreb postao glasovit.

Tu je izložbu priredilo Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo. Na njoj je sudjelovalo i đakovačko vlastelinstvo. Strossmayer javlja Račkome da šalje svoja vina na izložbu u Zagreb, i moli da Mrazović (Strossmayerov advokat i najsposobniji političar Narodne stranke, o kojemu će još biti riječi) »bude dobar i najmi pivnicu i neka gleda, da čista (vina) k izložbi dojdu. To 200 for. što preostaje, nek bude za račun troškova za izložbu«.

Ali ne samo veleposjednici, na izložbi sudjeluju i seljaci, i, štoviše, dobivaju nagrade za svoje proizvode. Industrija je tek u povoju, ali i njezin je razvoj prikazan na izložbi. Stoga J. Horvat s pravom primjećuje: »Tih godina počinje cvjetati niz industrija, razvija se rudarstvo (željezo, bakar, sumpor, asfalt, kameno ulje) koje će kasnijih decenija posvema zahiriti i zamrijeti. Zagrebačka izložba otkriva puteve, kojima bi pošao političko-ekonomski život Hrvatske, da nije bio presječen hrvatsko-ugarskom nagodbom i njezinim privrednim utanačenjima.«

Na kraju te iste 1864. godine već se u vladinim krugovima u Beču i u Zagrebu uvelike radilo na tome da se raspišu izbori za novi Hrvatski sabor. Vlada je bila uvjerena da je njoj sklona Samostalna stranka već toliko ojačala da će milom ili silom moći provesti takve izbore koji će joj osigurati većinu u Saboru. U tome smislu djelovao je i list Samostalne stranke »Domobran«, koji je počeo izlaziti u svibnju te godine.

Čini se da je Strossmayer u tijeku 1864. godine donekle ublažio svoj stav prema Austriji, jer je posjetio predsjednika vlade Schmerlinga, o čemu 9. svibnja obavještava Račkog, ali se ograđuje od bilo kakve suradnje: »Što su nemecke oficiozne novine o meni pisale, laž je. Natentali su me, ter sam pohodio Schmerlinga, i taj je po svoj prilici učinio, da se slični glasovi o meni rastrube. Što se babi htilo, to se babi snilo.«

No potkraj godine Strossmayer je opet u Beču, gdje je došao u kontakt s dvorom. Posjetio je nadvojvodu Rainera i s njim se upustio u politička razmatranja, dokazujući mu da tadašnji politički sistem nema budućnosti, nego da i carstvo i dinastiju vodi u očitu pogibelj. Strossmayeru se učinilo da su njegove riječi učinile na nadvojvodu jak dojam. Audijencija kod cara protekla je u vrlo ugodnu raspoloženju, ali nije bilo govora o politici. U isto vrijeme Strossmayer je intenzivno kontaktirao i s predstavnicima dvorske kancelarije, osobito s kancelarom Mažuranićem, koji ga je ponovno htio pridobiti za svoju politiku. »Naši ljudi« – piše Strossmayer Račkom – »in specie autem kancelar, politizirahu sa mnom i suviše. Čudo, ti ljudi hotimice razoriše sve političke elemente u zemlji, s kojim bi se moglo uspješno djelovati, pak bi sad rad djelovati i ugledom se i sposobnošću odličnih ljudi služiti.«

»Manjina saborska (zastupnici Narodne stranke, koji su 5. kolovoza 1861. glasali u Saboru za pregovore s Austrijom – V.K.) elemenat je bio i interesu zemlje i nakanam vlade najbliži, elemenat, koji je jedini u narodu moralnoga temelja imao buduć se njim samim javni život politič-

ki u našem narodu obavljao, a većina saborska (uglavnom Unionistička stranka – V.K.) niti novina svojih steći si u stanju nije bila, ne zaista s pomanjkanja fizičnoga, nego moralnoga. Umjesto dakle, da se je manjina vladom krijepila, vlada besvijesno udari na nju i u koliko barem mogaše, razori ju; pak kad je čovjek danas upita, što i zašto to učiniše, gdje su Vam sad elementi za plemenitije djelovanje, tada »vox faucibus haeret« (»glas u grlu zape«).«

Međutim, Strossmayer nije spomenuo da se on u Saboru očito s premalo energije zauzeo za to da se ona manjina pretvori u većinu, a da je nakon Sabora zauzeo nepomirljivi stav prema Beču tražeći oslon na Madžare, kao glavne čuvare ustavnosti. A upravo je takav stav znao Mažuranića i njegove pristaše tjerati na krutost i nepolitičke korake. No, sada se radilo o sazivanju novog Sabora i to je bila glavna tema između obaju protagonista tadašnje hrvatske politike.

»Ele toliko sam razabrao« – piše Strossmayer – »da naš kancelar ne išće više od budućeg sabora nego ono isto, što je manjina učiniti htjela, to jest, da se priznadu općeniti interesi i da narod u lijepoj jednoj adresi kruni rekne, da je voljan te interese priznati, da je voljan pod nekih uvjetih u sporazumljenije s krunom stupiti, kako da se ti interesi u buduće obavljaju itd.

Ja sam kancelaru odgovorio, da ako je danas i u buduće išta dostići, to se samo pod slijedećim uvjetima može. Prvo: da se od svakog oktroiranja (donošenja izbornog zakona u korist vladine stranke – V.K.) odustane, koje bi svu političku egzistenciju naše zemlje jednim mahom uništilo i veliko novo ogorčenje u narodu probudilo; a drugo: da se odmah dozvoli slobodnom listu izlaziti, koga ubiti lako je bilo, ali ga je teško uskrisiti. Što se posljednjega tiče, mislim, da kancelar ne samo ne bi ništa

imao proti, pače da bi želio, da taki list čim prije izlazi, a ja sam toga mnijenja, da bi to na svaki način, bilo što bilo, narodu našem koristilo i budućemu našemu saboru posao olakotilo i pravac pokazalo.«

»Što se drugoga, to jest oktroja tiče, dakako da sam ja svoju rekao. Ali mi je iskreno ispovjediti, da nisam do izvjesnosti došao, što se i kako se misli. Pače velikaš jedan naš (vjerojatno barun Metel Ožegović), sastavši se sa mnom, upita me: »Kako I... (Ivan Mažuranić)? Što vam veli, hoće l' biti izborni red oktroiran?« Ja mu rekoh: »Ja mislim, da ne će, jer bi to značilo, po mom mnijenju, svu budućnost zemlje na kocku metnuti, a ništa na svijetu ne dostići; pak premda je naša vlada mnogo stvarih krupnih i ozbiljnih počinila, bez da je išta postigla, ja ne vjerujem, da će se do te skrajnosti ići.« A velikaš meni: »Ja vas uvjeravam, da je to već dokončana stvar.« Ja, kako rekoh, ništ izvjesna u toj stvari ne znam. Na svaki način bi i u tom obziru neodvisan list dobar bio, koji bi pogibelj oktroja vladi pred oči stavljao.«

Međutim, Strossmayerove nade nisu se obistinile. A očito ni Mažuranić nije bio dovoljno jak da provede u čivot pomirljivi stav koji je pokazao pred Strossmayerom. Kraljevim otpisom od 17. siječnja 1865. naređeno je banu Šokčeviću da sazove Bansku konferenciju koja će donijeti novi izborni zakon koji je u glavnim crtama već bio sugeriran u kraljevom pismu. Stoga se Strossmayer i nije odazvao pozivu na ovu, treću Bansku konferenciju, nego se ispričao bolešću i zimskim vremenom. Od njegovih istomišljenika pozvan je samo Mrazović, ali ni on nije dolazio na sjednice.

Banska konferencija zasjedala je početkom veljače, a bila je sastavljena uglavnom od pripadnika Samostalne stranke. Prema izbornome redu, koji je konferencija donijela, drastično je smanjen, gotovo prepolovljen, broj

zastupnika, jer, dok je Sabor 1861. imao 219, dotle je budući Sabor imao brojiti 129 zastupnika. Jednako tako učinjene su izmjene u sastavu zastupnika. Umjesto 79 velikaša, koji su bili uglavnom pristaše Unionističke stranke, u novi je Sabor imalo ući samo 29 velikaša, a od prelata obiju crkava samo njih deset. Krajina, na koju je Beč računao, zadržala je svih 55 zastupnika.

Iako je strossmayer bio u kontaktu s najvišim predstavnicima vlasti, to se nije odrazilo na politički život. Dapače, Narodna stranka u predizbornoj borbi protiv vladine Samostalne stranke išla je dotle da se fuzionirala s unionistima, najdosljednijim pristašama madžarske orijentacije.

Politički život imao je žarišta u klubovima pojedinih stranaka. Tako su se samostalci okupljali u društvu »Dvorana«, pa se njihova stranka prozvala dvoranaška, dok su unionističku stranku zvali kazinaška, jer se njihov klub – kao nekada u ilirsko doba – zvao »Kazino«. Narodnjaci su imali »izložbeni klub«, koji se tako zvao po zgradi u kojoj je održana privredna izložba – današnje Sveučilište.

Kako su stranačke borbe tih godina ulazile u sve pore društvenog života, pokazuje skandal koji se 1862. podigao oko društva »Dvorane«, u kojem su sudjelovali tisak, javne skupštine i čak dvorska kancelarija. Tu silnu prašinu uzvitlao je novi bečki ples, zvan valcer, koji je »Dvorana«, gdje su se inače okupljali najviši zagrebački krugovi, stavila na program jedne svoje zabave. Premda je upravitelj »Dvorane« bio gradski načelnik Frigan, ili baš zato, gradsko je zastupstvo oštro ustalo protiv njegove odluke da se u Zagrebu dopusti taj njemački ples. Čitava jedna sjednica bila je posvećena tom pitanju, a u »Pozoru« je objavljeno nekoliko članaka, u kojima je ples nazvan bestijalnim i nepristojnim.

Kampanju protiv valcera vodio je najistaknutiji političar Narodne stranke Matija Mrazović. Njemu i njegovim prijateljima pošlo je za rukom da izbace Frigana iz »Dvorane« i da sami preuzmu upravu Društva. Pukla je parnica koja se vukla mjesecima, dok nije napokon u Beču odlučeno da prijašnja uprava ima i dalje ostati na čelu »Dvorane«. Međutim, njemački valcer skinut je s programa i javno mišljenje u Hrvatskoj još dugo nije dopuštalo da se on pleše na javnim mjestima.

U takvoj političkoj klimi održavaju se potkraj lipnja i početkom srpnja 1865. izbori za Sabor. Kakvi su bili rezultati tih izbora i prema tome sastav budućeg Sabora? Unatoč pritisku vlasti Samostalna je stranka na izborima doživjela eklatantan poraz. Sjedinjena Narodna i Unionistička stranka dobile su u civilnoj Hrvatskoj dvije trećine zastupnika. No, za razliku od 1861., kada je zahvaljujući glasovima Krajišnika Sabor negirao odnose s Bečom, sada je Krajina listom izabrala pristaše bečke politike. Prema tome, usprkos porazu u civilnoj Hrvatskoj, Samostalna je stranka – oslanjajući se na Krajišnike, neke velikaše i prelate, koji su, osim Strossmayera, svi bili uz vladu i svoje zastupnike – mogla računati na većinu u Saboru.

Ali razvoj događaja u Evropi i u Monarhiji poprimio je u tijeku 1865. takav tok da je s mukom skrpljena većina izgubila svaki smisao. Zbog tih događaja Sabor, koji se imao sastati sredinom srpnja, bio je tri puta odgađan, dok napokon 12 studenoga nije počeo radom. Uz velike prekide Sabor će zasjedati sve do 25. svibnja 1867, kada ga je kralj raspustio. Po svojoj povijesnoj važnosti taj se Sabor ne može ni izdaleka mjeriti sa svojim prethodnikom iz 1861, jer zbog međunarodnih prilika uloga Hrvatske izgubila je onu važnost koju je do tada imala. Jednom propuštena prilika više se nije dala vratiti nikak-

vim političkim zaokretima i bravurama, kakvima je ovaj dugotrajni Sabor obilovao. Naime, šanse za samostalno uređivanje odnosa Hrvatske i prema Pešti i prema Beču bile su najjače upravo 1861, dok su se kasnije sve više smanjivale, da bi upravo za vrijeme zasjedanja Sabora 1865 — 1867. spale na najniže grane. Međutim, treba razmotriti političke prilike koje su uvjetovale takvu situaciju.

Bismarcku je od početka bilo savršeno jasno da će Austriju i njezina preuzetnog cara moći samo ratom istisnuti iz njemačkog saveza. Pruska, a ne staromodna, tolikim narodima opterećena Austrija, imala je odigrati ulogu njemačkog Pijemonta i okupiti oko sebe sve one kraljevine, kneževine i vojvodstva, na što se bilo razdrobilo nekada jedinstveno sredovječno njemačko carstvo, i što su interesi evropske ravnoteže sila, zapravo Francuske, ozakonili još u Westfalskom miru 1648. Berlin je imao biti središte novog i snažnog njemačkog Reicha, a ne Beč, gdje se poštenom Nijemcu moralo smučiti slušajući onu babilonsku zbrku jezika i gledajući šarenilo svih tih naroda i narodića. Doduše, taj »Ostraum« bilo bi dobro jednoga dana definitivno osvojiti i kolonizirati, ali prije svega trebalo je ostvariti državno jedinstvo, a to se nije moglo doklegod su postojala dva pretendenta za taj zadatak. Stoga je Franju Josipa trebalo urazumiti i Austriju maknuti s puta.

Savez Pruske i Austrije u ratu s Danskom bila je zapravo Bismarckova klopka u koju je Franjo Josip naivno uletio. Željeznom kancelaru bilo je, naime, jasno da će pri podjeli plijena, a to su bile kneževine Schleswig-Hollstein, doći do spora koji će mu poslužiti kao casus belli. Već u proljeće 1865. i Franji Josipu postalo je jasno da će ubrzo doći do rata s Pruskom, i zbog toga se stao ogledati za saveznicima, a za to je trebalo konsolidirati i vlastitu državu. U jednom i u drugom pogledu sporazum s Madžarima pokazao se prvorazredno važan.

Madžarski političari, kod kojih u to vrijeme nije nedostajalo širokog državničkog smisla, odmah su to osjetili i sa svoje strane učinili korak u susret Austriji. Sredinom travnja Deak, najodgovorniji madžarski političar, objavio je u »Honu« članak u kojemu kaže da je spreman raspravljati o rješavanju zajedničkih državnih poslova preko posebnih delegacija. U isto vrijeme izjavio je u svojem organu »Pesti Naplo«: »Treba da se pomirimo s vladom«, a te riječi postat će lozinka tadašnje madžarske politike.

Taj iznenadni val prijateljstva sklonio je kralja da posjeti Madžarsku i da još više učvrsti međusobne veze. Priliku mu je pružila madžarska privredna izložba u Pešti, i nju je Franjo Josip posjetio 6. lipnja i ostao u Pešti nekoliko dana. Madžari su ga na svakome koraku susretali s oduševljenjem i svečanostima te s delegacijama koje je kralj najljubaznije primao.

Takav obrat u političkom raspoloženju našao je uskoro odraza i u najvišim organima vlasti. Umjesto konzervativnog grofa Zichyja imenovan je za ugarskog dvorskog kancelara Gjuro Maylath. U isto vrijeme pada Schmerlingova vlada. To je kraj lipnja, vrijeme kada se u Hrvatskoj održavaju izbori, i stoga nije čudno što je Samostalna stranka, koja je stajala uz vladu, doživjela onakav poraz. Tek 27. srpnja car je sastav nove vlade povjerio moravskom velikašu grofu Belcrediju, poznatom po svojim federalističkim simpatijama. Veš 10. srpnja Ivan Mažuranić se zahvalio na časti hrvatskoga državnog kancelara, ali će njegova ostavka biti uvažena tek 1. studenoga, kada će na njegovo mjesto biti imenovan general Emil Kušević, barun samoborski, po političkom uvjerenju unionist. Tako će krahirati politika koja je kasnijim generacijama sve do danas dala mnogo razmišljati. Ne samo zato što je

njezin protagonista bio Ivan Mažuranić, uz biskupa Strossmayera najistaknutiji Hrvat druge polovice 19. stoljeća. Hrvatski kancelar, a kasnije ban i veliki pjesnik bio je zaista dostojan pandan đakovačkom biskupu i velikom meceni, jer, ako je Strossmayer utemeljio Akademiju i Sveučilište, Mažuranić ih je proveo u život uz tolike druge osnove.

Mažuranićeva politika 60-ih godina zaista je zanimljiv povijesni problem. Sigurno da su pretjerali oni koji su u njoj vidjeli neku čudotvornu moć, kao njegov sinovac Fran Mažuranić, koji je oko godine 1919. pisao: »Da su ga naši poslušali, bili bismo, u jedan mah, polučili sve ono, što se je 'u okviru monarhije' ikada polučiti moglo: bili bismo spojeni s Dalmacijom, imali smo dobiti ne samo Međumurje, nego i cijelu dolnju Ugarsku (to je već bilo u Beču utvrđeno) a poslije bi nas zapala i Bosna. Našim dolaskom u Reichsrat bio bi se slavenski elemenat pojačao, i čitava naša vanjska politika bila bi pošla drugim smjerom, te bi i Austrija i Hrvatska danas drukčije stajale. A i balkanska karta bi imala drugi vid!«

Daleko bliži istini bit će Martin Polić koji u svojoj »Parlamentarnoj povijesti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«, objavljenoj 1899., piše: »Ni onda, da budu posluhnuli Mažuranića pa se htjeli nagoditi s Austrijom i izaslati zastupnike u carevinsko vijeće – naravno mnogo prije, nego su za to pokazali volje – ne bi osim efemernih koncesija bili jamačno ništa više postigli. Schmerlingov sustav bio bi se radi svoje nutarnje neiskrenosti i svoje lažne naravi sam rastočio te ga ni glasovi iz Hrvatske ne bi mogli spasiti.«

U svakom slučaju, politika Samostalne stranke bila je, bar prema Madžarima, zaista samostalna hrvatska politika, dok je politika unionista bila privjesak, a politika Narodne stranke odviše često samo naličje madžarske

politike. Naime, narodnjaci su se često dali zavesti na inat prema Madžarima, pa katkada ispada kao da su se rukovodili načelom: Kad mogu oni, možemo i mi! Mažuranić je, naprotiv, vodio trijeznu politiku neposrednih narodnih interesa. Drugo je, naravno, pitanje kakav bi konačni rezultat te politike bio da je imao onakvu podršku naroda kakvu je uživao Strossmayer.

Međutim, i Bismarck je tražio saveznike za rat protiv Austrije i bacio je oko na novoosnovanu kraljevinu Italiju, izvan koje je još uvijek bilo područje Venecije pod vlašću Austrije. Za Bismarcka je bilo presudno važno da podijeli austrijsku vojsku i da je jednim dijelom veže na jugu, dok on bude napadao na sjeveru. Za tu ulogu Talijani su bili kao stvoreni, premda je on predvidio da će biti potučeni. Stoga im je Bismarck svečano obećao Veneciju, bez obzira na to kakav ishod budu imale bitke na njihovoj fronti. Kada se Viktor Emanuel II, ujedinitelj Italije, kolebao, i sam uviđajući sav rizik takva pothvata, Bismarck je zaprijetio da će se obratiti na Garibaldija i druge revolucionare. Tako su se talijanski kralj i njemački kancelar sporazumjeli.

Dogovaranje Pruske s Italijom i mogućnost otvaranja južne fronte postavljali su pred Austriju i potrebu sporazuma s Hrvatima. Strossmayer je početkom kolovoza 1865. pozvan u Beč. Mažuranić, koji je još uvijek bio kancelar, želio ga je, makar u posljenji čas, pridobiti za suradnju s Bečom. Međutim, kao što navodi Strossmayerov tajnik Cepelić: »Biskup je taj poziv dakako odlučno odbio, uz izjavu, da ne može nikada na to pristati, da se samostalna i ustavna kraljevina naša u njemačkom savezu utopi. To je dne 7. kolovoza otvoreno i ministru Belcrediju ponovio, upozoriv ga k jednu ne samo jalovu, nego upravo na pogubnu politiku Schmerlingovu. Neka se putem federacije svima narodima prema njihovim pra-

vima i potrebama zadovolji, pak će se onda lako naći način kako monarhiju jedinstveno upravljati.«

Na takav nepomirljiv stav Beč se potužio rimskoj kuriji i Strossmayer je zaista od crkvenih vlasti opomenut da se toliko ne miješa u politiku, jer da je to na štetu njegova pastirskog poziva, a s druge strane, da i najviša državna vlast nerado gleda na tu njegovu djelatnost. Strossmayer je odmah odgovorio da on nije zanemario svoje biskupske dužnosti, ali da su vremena tako kritična, da je njegova borba za narodne interese ujedno i borba za interese vjere. Bilo je, naravno, i drugih presija i obećanja. Strossmayer je prije početka Sabora još dva put pozivan u Beč, potkraj rujna i krajem listopada, kada je imao i audijenciju kod cara, ali se njegov stav nije promijenio.

To je bio stav, koji je Strossmayer zauzeo još nakon raspusta Sabora 1861. tražeći oslon na Madžare u borbi protiv Beča. Na toj je liniji i došlo – uglavnom zauzimanjem narodnjaka Ivana Perkovca i unioniste baruna Lazara Hellenbacha, svestrano naobražena polihistora – do spajanja Narodne i Unionističke stranke za vrijeme izbora za Sabor. Baš u to vrijeme čini se da su Strossmayera u takvu stavu učvršćivale i poruke iz inozemstva, koje su tražile da se Madžarima pruži podrška.

U Srbiji je vlada kneza Mihaila odlučno stajala na strani Madžara, jer je u njima gledala glavnu barijeru protiv njemačkog prodiranja na Istok i austrijskog upletanja u rješavanje istočnog pitanja, kojega je rješenje Srbija željela rezervirati za sebe. Knez Mihailo Obrenović bio je i rodbinski povezan s Madžarima preko svoje žene grofice Julije Hunyady, a imao je u Madžarskoj i imanje Ivanku, gdje je proveo dobar dio svoje emigracije i stekao prijatelje. Grofica Hunyady bila je u prijateljskim odnosima sa Strossmayerom, o čemu svjedoči sačuvana korespondencija, osobito iz vremena razvoda braka između kneza Mihaila i kneginje. No već 1864. Strossmayer javlja Račkom: »Pisala mi je ovih dana kneginja srpska, da me želi pohoditi, pak ću ju na svaki način čekati.« U to vrijeme Strossmayer je stajao u pismenoj vezi i s Garašaninom, najutjecajnijim Mihailovim ministrom. Te veze svakako su ga bodrile u njegovu nepopustljivu stavu prema Beču, a doskora će poprimiti – kao što ćemo vidjeti – i formu ugovora između Narodne stranke i vlade kneza Mihaila.

Na Hrvatsku su tada kao na potencijalnog saveznika – uoči neizbježnog austro-pruskog rata, koji se mogao pretvoriti u opći konflikt – gledale i velike sile. Poznato je da je ruski konzul u Beogradu Nikolaj Pavlovič Šiškin 1865. nekoliko dana boravio u Zagrebu. Ne zna se točno što je bio pravi cilj toga tajnog posjeta, ali, prema mišljenju Bismarckova diplomatskog agenta Lauberaua, radilo se o sondiranju terena u vezi s fuzijom Narodne i Unionističke stranke.

I talijanska vlada bila je zainteresirana za jednu diverziju na istočnoj obali Jadrana u slučaju rata s Austrijom, to više što bi to paraliziralo krajiške pukove od sudjelovanja na talijanskoj fronti. Talijanska vlada s Marcom Minghettijem na čelu (Strossmayer je bio u prijateljskim odnosima s njime i s njegovom suprugom Laurom) podržavala je u tom pogledu kontakte i s madžarskim emigrantima preko Stjepana Türa, ađutanta kralja Viktora Emanuela, podrijetlom Madžara. I Garašanin je predlagao Minghettiju zajedničku akciju protiv Austrije, ali je Minghetti u rujnu 1864. pao, a njegov nasljednik La Marmora nije više pokazivao interes za tu stvar.

Međutim, Bismarckov poslanik u Firenzi, kamo je talijanska vlada prenijela svoje sjedište iz Torina (dok je Rim pod zaštitom Napoleona III. bio još u vlasti pape), grof Usedom radio je dalje na planu Garibaldijeva iskrcava-

nja u Dalmaciji. Istodobno s iskrcavanjem talijanskih revolucionara na istočnoj obali Jadrana trebalo je dići ustanak u Hrvatskoj i u Madžarskoj. Naravno, za takvu akciju bila je potrebna sloga Hrvata i Madžara, pa će Usedom uvjeravati Bismarcka da Hrvati više neće ni pod koju cijenu slijediti primjer Jelačića, koji je 1848. spasio Austriju od rasapa.

Naravno, sve su to bile političke kombinacije, više sračunate na diplomatsko zastrašivanje nego na realizaciju. Bismarck se, naime, bojao revolucije u Austriji vjerojatno isto toliko kao i Franjo Josip, što će i pokazati neočekivanim pomirenjem s Austrijom nakon prve velike pobjede. Ali svi ti planovi i sirenski glasovi morali su fascinirajuće djelovati na naše ljude. Pred njihovim očima otvarala se perspektiva rasapa stoljetne habsburške tvrđave, na ruševinama koje će narodi sami izgraditi svoje slobodne i sretne zajednice. Pred takvom perspektivom bilo bi krajnje lakoumno kompromitirati se suradnjom s nekakvim Schmerlinzima i Belcredijima. U svakom slučaju, Strossmayer je, odbijajući u tijeku 1865. pozive iz Beča, pokazao da se ne želi vezati, uvjeren da će moći u pravi čas odigrati pravu kartu.

Međutim, Bismarck je nastavio ubrzanim tempom diplomatsko zaokruživanje Austrije. Još dok je bio pruski poslanik na pariškom dvoru, odakle je 1862. došao na položaj kancelara, Bismarck je imao prilike upoznati Napoleona III. On je u novome caru vidio avanturista po krvi i kockara po sklonostima. Da bi se održao na vlasti, koje se dočepao silom i prevarom, Napoleonu je trebalo stalno zaokupljati pažnju Francuske i svijeta novim pobjedonosnim pothvatima: na Krimu, u Italiji, u Indokini, u Meksiku. Bismarcku je bilo jasno da bi Napoleon rat između Pruske i Austrije dočekao kao naručen da se i sam umiješa u metež i izvuče što veću korist za sebe: bilo Luksemburg, bilo Belgiju, bilo Porajnje, kao što je dobio Nicu i Savoju u ratu između Sardinije i Austrije.

Da uredi to pitanje, Bismarck je u rujnu 1865. otputovao u Biarritz, mondeno ljetovalište na atlantskoj obali, gdje se tada zadržavao Napoleonov dvor. Igra koja se tu razvila između francuskog cara i njemačkog kancelara vodila se po svim pravilima poštenoga trgovačkog posla. Samo što robu koju su jedan drugome nudili nisu posjedovali oni nego drugi. Za ustupke koje će dobiti od Austrije u budućem ratu kancelar je ponudio caru Luksemburg, ali je taj tražio Belgiju. To je bilo previše i za željeznog kancelara, ali s druge strane, ako se ne nagodi s Napoleonom, postojala je opasnost da, nakon što se Pruska i Austrija iscrpe u ratu, svježa i golema francuska vojska stigne na Rajnu i uzme ne samo Luksemburg i Belgiju nego i rajnsku oblast i možda još štogod. Napoleon III. upravo je računao na takav ishod i zato nije dao nikakav određeni odgovor. Bismarck je shvatio da Pruska mora povesti munjeviti rat, u kojemu će stvoriti ili veliku Njemačku ili sve izgubiti. Dogodilo se ono prvo. Lakoumnost Francuskog cara, koji nije ozbiljno računao sa tom mogućnošću, stajala ga je točno pet godina kasnije, nakon poraza kod Sedana, prijestolja, a Francusku Alzasa i Lorene. Ali ne samo sudbina Francuske nego i čitave Evrope, osobito malih naroda, koji su u Francuskoj gledali saveznika protiv germanskog pritiska, bila je tih dana odlučena. Stoga možda neće biti pretjerano ako se ustvrdi da je Biarritz bio München 19. stoljeća.

Franji Josipu je, međutim, postalo potpuno jasno, da se omča oko Austrije sve više steže i da je rat neizbježan. Trebalo je, prije nego bude prekasno, stabilizirati prilike u državi. Car je stoga 20. rujna 1865. objavio manifest, upravljen u prvome redu »istočnim zemljama carevine«, dakle Madžarskoj i Hrvatskoj. »Pošto se velik dio carevine usteže od skupnoga zakonotvornog poslovanja« –

kaže se u Rujanskom manifestu – »odlučio sam stupiti na put sporazuma sa zakonitim zastupnicima istočnih zemalja carevine.« Rad bečkog Reichsrata bio je obustavljen, a od madžarskog parlamenta i hrvatskog Sabora tražilo se mišljenje o uređenju njihovih odnosa prema carstvu.

Hrvatski sabor sastao se napokon 12. studenoga 1865. U aktu kojim je sazvan Sabor kralj traži da Sabor zauzme pozitivan stav prema listopadskoj diplomi i veljačkom patentu. Ali tu želju kralj gotovo obesnažuje pozivom da Hrvatski sabor pošalje zastupnike na zasjedanje Ugarskog sabora. Tako je u jednom te istom aktu, upravo simbolično, federalizam zamijenjen dualizmom.

Hrvatski sabor, međutim, počeo je svoj rad u znaku sloge Narodne i Unionističke stranke, koja je bila skovana još za vrijeme izbora. Obje stranke odmah su se oborile na Samostalnu stranku i bana Šokčevića, kao predsjednika Sabora, tražeći da se poništi mandat četrnaestorici prisjednika banskog stola. Zbog toga je posebna deputacija otišla u Beč, koju je car vrlo ljubazno primio i udovoljio zahtjevu, jer su već 13. prosinca stranke postigle »kompromis« da se prisjednici udalje iz Sabora. Samostalci su tako već na početku imali prilike vidjeti da se odnos Beča prema njima dobrano promijenio.

Na taj je način bio otvoren put da se samostalci opet sjedine sa svojom matičnom Narodnom strankom, što će se i dogoditi u tijeku zasjedanja ovog Sabora.

Najvažniji zadatak Sabora bio je odgovoriti na kraljev reskript, to jest donijeti saborsku adresu kralju. U tom dijalogu između državnog suverena i narodnog predstavništva, Sabor je imao odrediti svoj stav prema glavnom ustavnom pitanju, a to je bio odnos Hrvatske prema Madžarskoj i Austriji. U raspravi o adresi Strossmayer je održao jedan od svojih glasovitih govora braneći nacrt adrese većine, koju je sastavio Rački. Bȉt njegova govora, (a to je bila ujedno i bȉt adrese koju je branio) nalazi se u riječima da je potpuno sporazuman »sa onim, što glede našega odnošaja napram kraljevini Ugarskoj veli većina odbora, koja kaže, da smo mi, ne odrekavši se naše samosvojnosti, koja nam po starim našim zakonima pripada, voljni po sadržaju članka 42. od 1861. u uži savez sa kraljevinom Ugarskom stupiti, ter u zajedinštvu i međusobnom sporazumljenju sa kraljevinom Ugarskom riešiti državnopravna pitanja, odnoseća se na cjelokupnost carstva«.

Za takvu adresu, koja nije više negirala postojanje zajedničkih poslova za cijelu carevinu, glasovalo je 140 članova Sabora (Narodna i samostalna stranka), starčevićanci (7) glasovali su protiv, dok su se unionisti (46) uzdržali od glasanja. Kasnije su se i unionisti složili s bitnim postavkama adrese, koja je napokon usvojena 10. veljače. Tako je Sabor 1866. gotovo jednoglasno prihvatio potrebu da se raspravlja o odnosima prema cjelokupnoj Monarhiji, što je 1861. isto tako kategorički odbio. U četiri godine predstavnici su naroda nešto naučili, samo što sada to neće više nikome koristiti.

Kralj je delagaciju koja je nosila saborsku adresu primio svečano u kraljevskom dvoru u Budimu. Već 27. veljače izdan je kraljevski reskript kao odgovor na adresu, u kojem se izražava zadovoljstvo što je Sabor priznao u načelu »skupno raspravljanje zajedničkih poslova carevine«, a zatim se poziva Sabor »da izabere odbor, koji da sa sličnim odborom Ugarskog sabora stupi u dogovor tako o međusobnom državnopravnom odnošaju, kako i ob odnošaju naprama cjelokupnoj carevini, budući se je Sabor i onako izrazio, da to može najshodnije učiniti u zajedništvu sa kraljevinom Ugarskom«.

Na taj poziv Sabor je odlučio da iz svoje sredine izabere

kraljevinski odbor od 12 osoba, koji će povesti pregovore s predstavnicima Ugarskog sabora. Ali žestoke sukobe s unionistima i pravašima izazvala je instrukcija, koju je Sabor davao svojem odboru i u kojoj su se narodnjaci, još više nego u nedavnoj adresi, približili stajalištu svojih bivših protivnika samostalaca. Ta instrukcija, ili naputak, sadržavala je tri točke:

»a) Da se državno-pravni odnošaj trojedne kraljevine naprama kraljevini Ugarskoj ne može niti ustanoviti, niti mijenjati zakonom stvorenim na saboru ugarskom, nego se može ustanoviti i promieniti jedino putem ugovora medju oba ova sabora uz sankciju zajedničke krune.

b) Ustanovljujuć budući državno-pravni odnošaj trojedne kraljevine naprama kraljevini Ugarskoj, ne ima poslanstvo odstupiti od sadržaja članka 42. 1861. glede obsega državno-pravne autonomije, koja za isti obseg predstavlja i uredbu vlastitoga budgeta (financija).

c) Ustanovljujuć odnošaj naprama ukupnoj monarhiji i način obavljanja skupnih posala, ima poslanstvo nepomično o tom nastojati, da u onom organu, koji će imati raspravljati zajedničke poslove, trojedna kraljevina bude posebno i neposredno zastupana.«

Unionisti su se s osobitom žestinom okomili na treću točku, jer da se time predviđa ponovno uspostavljanje jednog centralnog organa. Za njih su se zajednički poslovi Hrvatske prema Austriji mogli rješavati samo u madžarskom parlamentu. Protiv naputka bio je i Starčević, ali iz suprotnih razloga. Naime, na kraljev zahtjev, Sabor je bio spreman pregovarati s Madžarima, a da nije dobio nikakve prethodne garancije o poštovanju hrvatske samostalnosti i teritorijalne cjelovitosti. Starčević je izjavio da se protivi odašiljanju kraljevinskog odbora u Peštu, »jer se tim postupanjem gasi naš zakonski članak 42. od 1861, kojim je ustanovljeno, da ćemo sa Magjarima upustiti se u dogovaranje samo onda, kada se oni izjave, da su pripravni ugovarati na temelju sadržaja toga članka«.

Međutim, naputak je Sabor usvojio većinom glasova. Za njega su zajednički glasali Strossmayer i Mažuranić, koji je kao narodni zastupnik bio izabran u Pakracu i Daruvaru. Usvajanje je naputka toliko razbjesnilo unioniste, da nisu htjeli ni aktivno, ni pasivno sudjelovati pri izboru kraljevinskog odbora. Pridružio im se i Starčević sa svojim pravašima. Ipak, Sabor je izabrao 12 članova između narodnjaka i samostalaca u kraljevinski odbor, koji je sa Strossmayerom na čelu imao poći u Peštu. U očekivanju rezultata pregovora s predstavnicima madžarskog parlamenta Sabor se razišao 17. ožujka 1866.

Madžarski parlament, koji je sam kralj Franjo Josip bio otvorio 14. prosinca 1865. svečanom prijestolnom besjedom, još je uvijek zasjedao. Kralj se pokazao toliko susretljiv prema Madžarima da je čak priznao »formalnu valjanost« zakona iz godine 1848, ali da se imaju promijeniti s obzirom na zajedničke poslove i cjelokupnost Monarhije. Parlamentarna adresa, koju je sastavio Deak, priznala je zajednižke poslove s Austrijom i potrebu revizije četrdesetosmaških zakona, ali je tražila posebnu madžarsku vladu odgovornu Madžarskom parlamentu. U biti bilo je to traženje dualizma. Kralj je adresu odbio. Ipak, Madžari se nisu dali zbuniti, nego su izabrali parlamentarni odbor od 67 članova, koji je imao pripremiti rješavanje odnosa prema Austriji. Kasnije, u svrhu ubrzanja rada, iz tog odbora formiran je manji od 15 članova.

Naš kraljevinski odbor zajedno sa Strossmayerom stigao je u Peštu i 21. travnja sastao se s predstavnicima Madžarskog parlamenta. Ta prva sjednica bila je sasvim formalnog karaktera: obnovljena je verifikacija članova i konstituiran odbor za čijeg je predsjednika izabran grof

Maylath. Zaključeno je, na madžarski zahtjev, da se raspravlja pismenim putem. Madžarima je bilo u interesu da se raspravljanje što više otegne, jer je rat između Austrije i Pruske bio pred vratima, a prije završetka rata nisu htjeli ničime prejudicirati svoj budući stav. Naravno da je ishod rata i za Hrvate mogao biti jednako tako važan.

Tako se kroz puna dva mjeseca razvilo beskonačno dopisivanje u kojem su hrvatski delegati potrošili dosta tinte na prave znanstvene elaborate. Strossmayer i Rački obradili su teritorijalnu cjelovitost Hrvatske dokazujući osobito pravo na Međimurje i Rijeku. Mrazović se bavio državnopravnim i političkim odnosima između Hrvatske i Madžarske, a Miho Klaić financijskim pitanjima.

Madžari ne samo da su svojim odgovorima svojatali Međimurje i Rijeku ne priznavajući hrvatsku teritorijalnu cjelokupnost nego su nijekali i pravnu valjanost prekida državnopravnih odnosa između Hrvatske i Madžarske 1848. godine, što je zapravo značilo negiranje hrvatske samostalnosti. Madžarsko priznanje obaju zahtjeva bilo je prema članu 42. iz 1861. preduvjet svakom razgovoru. Zato, kada je Rački postavio pitanje o svrsishodnosti ovih rasprava, Strossmayer mu je odgovorio:

»Zar ne vidite, da Magjarima nije stalo, da se s nama na temelju članka 42. dogovore. Oni nas ne žele imati uza se kao narod paritetan, već pod sobom kao narod podložan. Oni se oslanjaju na svoje prijatelje u našem domu, a i čekaju na vanjske događaje. Ali do nas je, da pokažemo i onima doma i onima u Beču, da ne će biti krivnje na nama, ako se s Ugrima kao narod s narodom ne dogovorimo. Podjimo im u susret do one medje, koju nam narodna korist, narodna samosvijest i narodna samostalnost siječe i opredjeljuje.«

No u isto vrijeme spomenuti madžarski pododbor petnaestorice marljivo je radio na pitanju odnosa između

Madžarske i Austrije. Prema trećoj točki naputka, hrvatska je delegacija također imala sudjelovati u tom radu. Ali Madžarima nije padalo ni na kraj pameti da hrvatske delegate pozovu u taj pododbor ili da ih bar obavijeste o njegovim stavovima. A ti su se stavovi svodili na dualizam u kojemu će hrvatska imati vezu s Austrijom samo preko madžarske vlade i parlamenta.

Nakon dva mjeseca dopisivanja, to jest na sam dan početka austrijsko-prusko-talijanskog rata, obje su se delegacije sastale na drugo i posljednje zasjedanje, koje je održano 16. i 17. lipnja 1866. Strossmayer je na jednoj sjednici govorio sat i pol braneći stav svoje delegacije, ali je i sam dobro znao da će se na sasvim drugom polju riješiti sudbina ove mučne rasprave. I zaista, delegacije su se razišle bez ikakvog dogovora, osim da će rad nastaviti u povoljnije vrijeme.

Istoga dana objavljen je ratni proglas cara i kralja Franje Josipa I. Drugi dan slijedila je objava rata pruskog kralja Vilhelma I, a ubrzo zatim i talijanskog kralja Viktora Emanuela II. Počeo je rat koji je imao odlučiti o sudbini podunavske Monarhije i njezinih raznorodnih naroda.

Rat je u prvi čas krenuo sretno za Austriju. Već 24. lipnja nadvojvoda Albrecht, glavnokomandirajući južnom frontom, uspio je s mnogo manjim snagama raspršiti veliku i dobro naoružanu talijansku vojsku kod Custozze, sela južno od Gardskog jezera, gdje je i maršal Radetzky 1848. slavio pobjedu. Bismarcka je vijest prenerazila. Doduše, on je računao na talijanski poraz, ali takav nedostatak vojničkih kvaliteta kod svojeg saveznika on ipak nije pretpostavljao. Trebalo je, dakle, dvostrukom energijom udariti sa sjevera.

Sjevernom austrijskom frontom komandirao je feldmaršal Ludwig von Benedek. Ali je nasuprot njemu stajao jedan od najvećih stratega što ih je Njemačka ikada imala,

grof Helmut von Moltke. Pruske su čete ubrzo potisnule austrijske snage iz Saske i Šleske i stale prodirati u Češku. Slijedio je poraz za porazom, dok nije 3. srpnja 1866. između Sadove i Königgrätza (Hradec Karlove) austrijska vojska hametom potučena. Priča se da je taj dan Bismarck imao u džepu otrov. Nakon ove pobjede situacija je bila potpuno u njegovim rukama. Već tri dana kasnije Prusi su ušli u Prag, a njihovi odredi pojavili su se malo zatim i na Dunavu iznad Beča.

Madžari su austrijske poraze primali s oduševljenjem. U Pešti je kružila izreka: »Prva austrijska pobjeda – posljednji sabor madžarski.« Madžari su, štoviše, organizirali posebnu vojnu jedinicu u sastavu pruske vojske, poznatu pod imenom: Klapkina legija. Car je, međutim, poslao caricu Elizabetu zajedno s djecom u Budim i isti dan (8. srpnja) uputio proglas »na vjerne narode kraljevine Ugarske«. Kralj je tražio vojnika i novca, ali mu je odgovoreno da je za to nadležan Madžarski parlament, koji se razišao 26. lipnja. Deak je tražio parlamentarnu vladu.

Pruski Kralj Wilhelm, koji je prije bio veliki protivnik »bratoubilačkog rata«, sada je htio tjerati do kraja i trijumfalno ući u Beč. Bismarck ga je na koljenima odvratio od namjere da nastavi rat. Znao je dobro da bi ga u zemljama, koje bi okupirala pruska vojska mogla čekati vrlo neugodna iznenađenja i da bi se nacionalni pokreti, koje je sam raspirivao, mogli okrenuti protiv njega. Osim toga, Austrija mu je trebala u obračunu s Francuskom, koji je sada dolazio na dnevni red.

Stoga je 22. srpnja sklopljeno primirje u Nikolsburgu, a 23. kolovoza i mir u Pragu. Austrija je izgubila Veneciju, premda je baš u vrijeme sklapanja primirja admiral Tegetthoff kod Visa zajedno s našim mornarima postigao sjajnu pobjedu nad talijanskom flotom. Austrija je bila prisiljena platiti ratnu štetu, ali, što je za Bismarcka bilo

najvažnije, napokon je istisnuta iz njemačkog Bunda, u kojem je Pruska sada dobila slobodne ruke.

Poražena Austrija više nije mogla računati na centralizam. Preostale su druge dvije mogućnosti: federacija ili dualizam.

Za federativno uređenje bili su svi slavenski narodi Monarhije. U tu svrhu sastaju se u kolovozu 1866. u Beču predstavnici Poljaka i Čeha, kojima se kasnije u ime Hrvata pridružio Strossmayer. Reigerov projekt predviđao je tri skupine zemalja: galicijsku, češku i austrijsku sa svojim saborima i kancelarima, dok je Hrvatsku prepuštao da se sama nagodi s Madžarima. Za cijelu Monarhiju predviđen je zajednički parlament. Prema tome, to je bila zapravo stara češka ideja austroslavizma temeljena na takozvanim historijskim narodima, koja je isključivala od ravnopravnog sudjelovanja u državnom životu ostale »nehistorijske« narode Monarhije.

Slavenski federalisti imali su u svojem nastojanju potporu predsjednika vlade Rikarda Belcredija. No Strossmayer je o Belcrediju imao vrlo negativno mišljenje i smatrao ga još opasnijim od Schmerlinga, koji je radio otvoreno, što bi ovaj htio provesti pod krinkom tobožnjeg federalizma. O tome je Strossmayer pisao Mrazoviću: »Dakle u tomu programu, što bi ga Slavjani imali vladi podastrti ne bi smielo niti riečce biti o Hrvatih, buduć bi to gospodu Magjare uvriedilo. Vidite, koliko mi važimo kod vlade, koliko danas važi orientalno pitanje kod vlade, na koje se jedino obazrieti danas može vlada i na kojemu mi bismo mu vrata biti imali. Nigda, moj prijatelju, vlada austrijska dobre volje ne će ništa za nas Slavjane učiniti.«

Još jasniji je Strossmayer bio u pismu Račkome potkraj listopada 1866.: »Prijatelj Mato (Mrazović) misli, da bi se ja imao čim prije s Carem pomiriti i da bi ja imao prvi

korak učiniti. Ja bi to rad učinio, kad bi iole slutiti mogao, da bi tijem stvari našoj hasnio. Ali zlo naše dublje stoji. Tu pojedini čovjek ne može pomoći. U Beču vlada mržnja proti nami. Što Vi velite?«

Dok tako federalisti nisu znali što zapravo da počnu i kako da jedni drugima pomognu, i dok se Strossmayer ponovno povlačio s poprišta navodeći mržnju Beča, koju je dobrim dijelom on sam uzrokovao uporno odbijajući prethodnih godina sve pozive za suradnju, Madžari i Nijemci radili su svim silama na stvaranju austro-ugarskog dualizma, u čemu su imali puni blagoslov Bismarcka, koji je i bio pravi njegov otac.

Nakon austrijskog poraza u prvi plan madžarske politike izbija grof Julio Andrassy, major revolucionarne madžarske vojske i poslanik Kossuthove vlade u Carigradu, kojeg su austrijski sudovi osudili na smrt vješanjem. Nakon dugogodišnje emigracije on se ponovno vratio u Madžarsku da bi je pomirio s tom istom Austrijom koja mu je radila o glavi. On se približio grofu Friedrichu Beustu, bivšem saksonskom ministru predsjedniku, koji je nakon rata u Austriji dobivao sve veći utjecaj. Obojica su potkraj rujna i početkom listopada boravili u kupališnom mjestu Ischlu, gdje je tada bio i car Franjo Josip. Andrassy je podržavao stalnu vezu između Beusta i Deaka, između Beča i Pešte.

Potkraj listopada Beust je imenovan ministrom vanjskih poslova. Tako su Madžari na jednom od najodgovornijih položaja u državi dobili svojeg prijatelja i pobornika dualizma.

To novo prijateljstvo pokazalo se korisno već prilikom objave carskog reskripta od 17. studenoga, kojim je Madžarski parlament sazvan za 19. studenoga. Reskript je bio Madžarima vrlo sklon: prijedlog pododbora petnaestorice o zajedničkim odnosima između Austrije i Madžarske pozitivno je ocijenjen, jer da sadrži »shodne dodirne točke za oživotvorenje ustavne nagodbe«. Kao uvjet postavlja se: jedinstvo vojske, carina, državnih dugova i neizravnih poreza. Obećava se vlada odgovorna parlamentu i lokalna samouprava. Nova madžarska vlada imat će utvrditi pojedinosti u vezi sa zajedničkim poslovima i provesti izmjenu zakona iz godine 1848. I Hrvatski sabor bio je sazvan za isti dan, ali vrlo kratkim reskriptom.

Dok su se tako državnici u ljetovalištima i dvorcima bavili visokom politikom, narod je – kulturno zapušten i ekonomski izrabljivan – živio svojim životom. Kao revolt na takvo stanje u nekim krajevima Hrvatske, između Zagreba, Križevaca i Požege, stao se u tijeku ljeta 1866. širiti banditizam, slično kao u južnoj Italiji, gdje je u to vrijeme »brigantaggio« bio veliki problem nove talijanske države, i koji je general Cialdini pokušavao iskorijeniti svim sredstvima, ali bez osobitog uspjeha.

Glavni junak ove žalosne epopeje bio je Joco Udmanić, razbojnik, oko kojega je narod spleo čitave legende, a Josip Freudenreich čak je njegove podvige dramatizirao i postavio na pozornicu. Udmanić je početkom te godine uspio pobjeći iz zatvora, skupio oko sebe nekoliko sebi sličnih drugova »s koca i konopca« i započeo pohod paleža, pljačke i otimačine. Pri tome se Joco strogo držao »načela« da operira samo protiv gospode, a nikada protiv seljaka. Sela su mu stoga pružala utočište i krila ga od žandara, koji su protiv njega i njegove bande priređivali prave hajke. U nekim kotarevima proglašeno je čak opsadno stanje.

Ali ovaj hrvatski »fra Diavolo« imao je također smisla za romantiku, pa bi znao iznenada osvanuti u nekoj kuriji za vrijeme večere, priključiti se otmjenom društvu ne zaboravivši zatim odnijeti novac, nakit i dragocjenosti. Slao

je prijeteća pisma vlastelinima i ucjenjivao ih, a na cestama dočekivao kočije, isprezao konje i zatim opljačkanu gospodu i dame pješke slao kući. Novine su punile stupce s avanturama »romantičnog« razbojnika, na kojeg je bila raspisana ucjena od 2700 forinti. Ali romantika ga je stajala glave, jer ga je jedna mlada djevojka odala žandarima, koji su opkolili i potpalili kuću u kojoj je boravio. Nastalo je puškaranje u kojemu su poginula dva žandara, ali i Joco Udmanić. Zaglavio je, dakle, uz potpuno iste okolnosti kao nekada Alkibijad, samo što je taj svoje pustolovine znao dići na mnogo višu razinu.

Udmanić je zadao straha i Strossmayeru, koji 5. srpnja piše Račkom: »Moram nekuda u kupke. Što velite, bi l' smio u Jamnicu? Ja se ponešto plašim obasrana (čovjek koji ne zna za šalu – Rječnik Broz-Iveković) Udmanića. Molim posavjetujte se sa Matom (Mrazovićem), koga lijepo pozdravljam, što bi učinio. Ako li misli, da mogu u ovih okolnostih u Jamnicu, onda bi Vas molio, da se od 15. počamši one dvije sobe za me uzmu u prvom podu i jedna za moga slugu.« Međutim Strossmayer, vjerojatno na savjet svojih prijatelja, nije otišao u Jamnicu, nego u Rogatec.

Drugo zasjedanje Sabora od 1865. do 1867. otvoreno je 19. studenoga 1866, a trajat će do 9. siječnja iduće godine. To je zasjedanje važno, jer na njemu su Strossmayer i Narodna stranka definitivno iznijeli svoj stav odbijanja pregovora s Bečom i oslanjanje na Madžare, koji su bili zauzeli još nakon Sabora 1861. Narodnjaci su sada – nakon iskustva kraljevinskog odbora u Pešti – definitivno usvojili gledište samostalaca da treba pregovarati s Bečom. Ali u tome su zakasnili bar za godinu dana, jer u međuvremenu Austrija je bila poražena u ratu i gurnuta na put dualizma, kao što su se Madžari nadali. Manevarski prostor za nosioce hrvatske politike bio je osjetno sužen. Ipak oni su se hrabro borili dalje.

Strossmayer je izvijestio Sabor o neuspjehu pregovora u Pešti: »Ugarski je sabor dao odriješit naputak svojemu kraljevinskom odboru, da se među Trojednom kraljevinom i Ugarskom o ničem drugom i ne radi niti raditi može, nego da mi čim prije dođemo u sabor ugarski, gdje će se odnošaj zemalja krune ugarske naprama ukupnoj monarhiji riješiti. Ugarski je sabor u punoj akciji, što i najnovija adresa očevidno svjedoči. Mi biskupi i dostojanstvenici pozvani smo na ugarski sabor magjarskim listovima; a to po mom mnijenju znači, da mi ne bismo imali sada ovdje sjediti, nego da je naše mjesto na saboru ugarskom.«

Strossmayer se odlučno protivio tom nastojanju i zato traži oslon na Beč: »Neka mi visoki sabor vjeruje, da će upravo protivnici naši mjeriti snagu i silu našu po sili i snazi one energije, s kojom se tomu pothvatanju njihovomu protivili budemo. Rečeno je ovdje: »Što mi imamo glede toga posla u Beču tražiti? Ostanimo radije u Zagrebu.« Ja pak velim, da bi ovaj gospodin morao u Peštu ići, pak isto magjarskomu saboru reći: »Što vi šurujete s bečkom vladom? Zašto ne ostanete u Pešti?«

Štoviše, sada je Strossmayer voljan da se osnuje posebno predstavničko tijelo za cijelu Monarhiju, koje, doduše, ne bi bilo istovjetno s raspuštenim Reichsratom, ali bi ipak vodilo zajedničke poslove: »Trojedna kraljevina ima svijetloj kruni reći, da se mi toga stanovišta držimo i da nikada ne ćemo stupiti u tijelo, koje bi stvarno bilo bez sudjelovanja i privoljenja ovoga sabora. Razlozi više pravde zahtijevaju, da taj organ ne bude stvoren nego sudjelovanjem svih na to zvanih faktora, i zato je s tolikim oduševljenjem bio primljen rujanski manifest, kojega neka se i nadalje čvrsto i nepomično drži vlada. Što se naravi toga tijela tiče, samo se po sebi razumijeva, da ako taj organ bude stvoren ravnim uplivom svih kraljevina i zemalja, narav njegova ne će nikako biti nepravedna i na

to udešena, da poslovima, koji se tiču svih naroda, upravljaju samo dva tako zvana gospodujuća naroda.«

U tome smislu bila je sastavljena i saborska adresa, koju je Strossmayer upravo branio zajedno s Mrazovićem i drugim narodnjacima. Adresa je bila potpuno na liniji Samostalne stranke, pa je zato Ivan Vončina, istaknuti samostalac, mogao u jednome pismu reći: »Od samostalaca nitko neće govoriti za adresu, i to s razloga, što smo mi ta načela branili već u prvoj saborskoj periodi, pak smo rado prepustili slavu Strossmayeru i Mrazoviću da protiv biesnim magjaronom brane stvar, na koju su prije pljuvali. Danas je u Narodnih Novinah, koje su sada glasilo magjaronsko, nastavak magjaronskoga memoranduma, u kojemu se udara po pozoraši kao nedosljednim petljanci, dočim nas hvale kao ljude zrele i dosljedne. U tom smislu udariti će magjaroni i u saboru na Strossmayera što budu mogli žešće. Meni je to po volji, jer što veći razdor medju magjaroni i Strossmayerom, tim veća nada da Strossmayer sa svojom vojskom neće više krenuti na puta, na koji je stupio.«

I zaista, između Strossmayera i Madžara pukla je provalija koja se više nikada neće premostiti. U svojemu posljednjem govoru na ovom zasjedanju, koji će ujedno biti i posljednji Strossmayerov govor u Hrvatskom saboru uopće, on je svoj stav prema madžarskoj hegemoniji odredio na vrlo pregnantan i uvjerljiv način:

Dok sam bio u Pešti – sjećat će se i ostala gospoda – bio je zakoniti posao ugarskoga sabora budgetha rasprava, i to radilo se o tom, da se svi kulturni, ekonomički i razni instituti iz obćenitih državnih dohodaka dotiraju, i tu se je dotirala jako liepo i akademija ugarska i svi ostali zavodi obilno i preobilno. Ja mogu kazati, da hvalim i u zviezde kujem darežljivost naroda ugarskoga glede njegovih institucija; ali sa velikom žalošću srca svoga oćutio

sam, da ugarski sabor za institucije ostalih naroda iz državne blagaje, u koju doprinaša i naš narod, i narodi srbski, rumunjski, slovački, nije htio ni krajcara dati! Gospodo! Tko želi i hoće narodu Trojedne kraljevine takav udes pripraviti, prosto mu bilo; što se mene tiče, meni će prije živome srce iztrgnuti, nego da ja narodu Trojedne kraljevine takav udes pripravljam.«

Nakon Strossmayera govorio je Ante Stojanović, jedan od prvaka unionista, braneći stav svoje stranke, ali je prije toga morao priznati: »Imao sam jučer, a i danas opetovano priliku, da se uvjerim, kako je stvar mučna protiviti se govorniku, kojemu možda u cijeloj Europi neima para, što se tiče sile i snage govorničke.«

Drugi dan (19.XII.1866) Sabor je prihvatio adresu udruženim glasovima narodnjaka i samostalaca, u kojoj se odbija sudjelovanje na ugarskom saboru, a za Hrvatsku traži ostvarenje teritorijalnog integriteta i vladu odgovornu Saboru. Ujedno je izabrana deputacija od 12 osoba, koja će adresu odnijeti kralju.

Strossmayer je predveo deputaciju kralju u bečkom Burghoffu i 23. prosinca predao mu adresu uz pozdravni govor na hrvatskom jeziku, ali je naišao na vrlo hladan prijem, jer je adresa bila u punom raskoraku s tadašnjim tokom političkih zbivanja u Monarhiji. O tom prijemu piše također Vončina, koji je bio član deputacije, navodeći »da je teško ikad koja hrvatska deputacija primljena ovako hladno i rekao bih upravo osorno kao ova. Strossmayer je govorio koji 1/4 sat, a dobro je on govorio, gledao je car na sve strane, samo ne na Strossmayera«. Nadalje, zaključuje Vončina: »U svemu opazih, da je prevlada u Magjara u najviših krugovih mah preotela, i da nije više moguće sada kukavnu vladu potegnuti i izbaviti iz magjarske struje. Mi smo za godinu dana zakasnili s ad-

resom, a toga sam se ja uvijek bojao i čini mi se da to uvidja i Strossmayer.«

Deputacija je posjetila i ministra Beusta, koji će ubrzo postati predsjednik vlade i provesti austro-ugarsku nagodbu. Beust je pažljivo saslušao Strossmayerovo razlaganje o značaju i ulozi Hrvatske i zahvalio mu na »interesantnom« obavještenju. O federalizmu on zapravo nije htio ništa znati,jer je i došao do najvišeg utjecaja u Austriji uz uvjet da je uvede u dualizam. Uz njega je stajala i Hrvatska dvorska kancelarija s unionistom Kuševićem na čelu, koju su posjetili neki članovi deputacije. Strossmayer nije išao tamo, jer je još prošle godine iskusio »da čovjeka zazebe srce, kad čuje našu gospodu kod kancelarije o naših stvari divaniti«.

Kralj je na »neizvjesno vrijeme« odgodio Sabor, koji se razišao 9. siječnja 1867. Bitka je bila zapravo izgubljena, iako su se još u tijeku cijelog siječnja vodili posljednji okršaji između federalista Belcredija i dualista Beusta. Posljednji pokušaj ostvarenja federalističke koncepcije, pet minuta poslije dvanaest, bio je carski manifest od 2. siječnja, kojim se sazivao izvanredni Reichsrat za 24. veljače, u koji bi sabori pojedinih zemalja imali poslati svoje predstavnike, i koji je trebao odlučiti o nagodbi s Ugarskom. Od dviju stranaka austrijskih Nijemaca centralisti su podržavali Belcredija, jer su bili protivnici dualizma, ali liberali su bili odlučno za podjelu vlasti s Madžarima, jer su se bojali slavenskih naroda.. Liberali, koje je podržavao i Bismarck, napokon su pobijedili, i Belcredi je 3. veljače podnio ostavku, a odmah zatim imenovan je predsjednikom vlade Friedrich Beust uz uvjet da preuredi Monarhiju u smislu austro-ugarskog dualizma.

Dogodilo se, dakle, ono što ni Strossmayer, ni Mažuranić nisu vjerovali, niti htjeli vjerovati. Njihove dvije stranke, koje su se baš pred tom opasnošću opet sjedinile, dualizam je potisnuo u pozadinu, a na političku pozornicu stupili su unionisti, da za Hrvatsku spase ono što se još spasiti dalo. Naime od velikih nada i planova, s kojima se većina Hrvata zanosila punih sedam godina, nije preostalo gotovo ništa.

Strossmayer je otputovao u Italiju. Već 20. siječnja piše iz Venecije prijatelju Račkom: »Pri ulasku našemu u Mletke bijaše veliki vjetar i strašna povodnja, tako da joj sličnu ni najstariji ljudi vidjeli nisu. Nas su u Hotel Danieli na krkači nosili, ko što je Eneas svoga oca Anhiza iz Troje. – Ovdje veselo i sretno dane probavljam. Kupujem slike.« Dva tjedna kasnije, nakon što je u Rimu saznao za ostavku Belcredija, pita: »Što će biti s nami? Pravo velite: Bog zna.« Vrativši se pak u Đakovo potkraj ožujka, kada je već bila sklopljena i provedena austro-ugarska nagodba, Strossmayer piše: »Ja mislim, nemojmo, ma nam kako tužne bile nutarnje okolnosti, zdvajati ili makar samo za čas duhom klonuti. Budimo branioci pravde i istine, pak se uzdajmo u onoga, koji udes ljudi i naroda u svojoj ruci nosi. Ovo je ponešto fatalno, al ja, kad ne mogu nikako temelja ufanja naći, ja ga onda tuj tražim.«

Mnogi su kasnije postavljali pitanje povijesne odgovornosti Narodne stranke, koja je u proteklih sedam godina predstavljala većinu hrvatskog naroda, za poraz koji je na kraju doživjela, kada je napokon uređenje položaja Hrvatske u Monarhiji morala prepustiti Unionističkoj stranci. Njima se činilo zaista fatalno što je Narodna stranka na Saboru 1861. bez mnogo otpora prihvatila stav negiranja i kidanja veza s Austrijom, kada je Austrija još bila u stanju da se s Hrvatima sporazumije, a zatim da se ta ista stranka 1866, pošto je Austrija bila poražena u ratu, a Madžarska izbila u prvi plan, odriče oslonca na Madžare i da traži spas u poniženoj Austriji.

Takav postupak, koliko god se činio nelogičan, može se

objasniti strahom Strossmayera i njegove stranke što je Austrija, premda 1859. poražena od Italije i Francuske, bila još uvijek odviše jaka a da bi zaista bila voljna praviti Hrvatskoj stvarne koncesije. Jednako tako on se nakon teškog poraza Austrije u ratu s Pruskom 1866. uplašio madžarske hegemonije. U oba slučaja Strossmayer je tražio saveznika u slabijem – tu treba računati i slavenske narode u Monarhiji – protiv arogancije jačeg. Pritom, međutim, nije predvidio da će se na kraju oba velika sporazumjeti na račun malih.

Možda je Strossmayer predvidio i tu mogućnost, mogućnost dualizma, kao što ju je, kao ozbiljan političar, morao predvidjeti. No, u tom slučaju njemu su dugoročni ciljevi narodne politike, naravno onako kako su ih shvaćali on i njegovi najbliži suradnici Rački, Mrazović, Perkovac, bili preči od konkretnih uspjeha tekuće politike. Gledajući čitavo stoljeće unaprijed, za njega kao da nije bilo toliko važno što će se dogoditi za pet ili deset godina. U tome je bio sličan Starčeviću, samo što je Starčević svoj stoicizam crpio iz fatalističke vjere u snagu hrvatskog prava na opstanak pod suncem, dok je Strossmayerova vjera u Hrvatsku bila povezana s njezinom ulogom na širem južnoslavenskom planu.

S time u vezi treba objasniti odnos Strossmayera i Narodne stranke prema Srbiji, konkretno, prema politici kneza Mihaila i njegova prvog ministra Garašanina.

Na dnevnome redu evropske politike u tijeku 1860-ih godina bila su tri pitanja koja su imala najveće značenje ne samo za sudbinu srednje Evrope nego i cijeloga kontinenta. Ta tri pitanja bila su srodna po sadržaju jer se radilo o tri ujedinjenja: talijanskom, njemačkom i južnoslavenskom. U prva dva slučaja radilo se o ujedinjavanju istoga naroda u jedinstvenu nacionalnu državu, a u trećem slučaju nije bio posredi jedan, nego više naroda, ali

međusobno toliko srodnih da se smatralo da i oni moraju osnovati zajedničku državu.

Glavna zapreka svim trima ujedinjenjima bila je Austrija, koja se poput staroga sredovječnog bastiona smjestila u srcu Evrope. Italija se nakon rata s Austrijom 1959. uspjela ujediniti, ali je čitav sjeveroistok (trentska, venetska i friulska oblast) ostao neoslobođen. Zato je Bismarck, koji je radio na ujedinjenju Njemačke i u tu svrhu spremao rat protiv Austrije, lako pridobio Italiju kao saveznika. No Bismarck je Austriju nastojao zaokružiti i s juga, i u tome je prirodne saveznike našao u političkim činiteljima, koji su također radili na ujedinjavanju svojih naroda i zemalja. Glavni predstavnici tih snaga bili su knez Mihailo u Srbiji i biskup Strossmayer u Hrvatskoj. Prema Bismarckovu planu, južnoslavenska akcija imala je ići rukom pod ruku s madžarskim pokretom.

Duša ove akcije, koja se pod Bismarckovim pokroviteljstvom stala odvijati između Zagreba i Beograda, bio je Ante Orešković koji je kao tridesettrogodišnji austrijski časnik 1862. prebjegao u Srbiju i ondje stekao veliko povjerenje ministra Garašanina i nešto manje kneza Mihaila. Orešković je bio oduševljeni pobornik zajedničke južnoslavenske države i s energijom, koja mu je bila svojstvena, radio na njezinu ostvarenju. U tu svrhu on je srpsku vladu povezivao ne samo s Narodnom strankom u Hrvatskoj nego i s madžarskom emigracijom u Italiji, ali je pregovarao u Garašaninovo ime i s diplomatskim predstavnicima talijanske i pruske države.

No nakon brze pobjede Pruske nad Austrijom za Bismarcka je postao nepotreban i čak neprilićan pokret Južnih Slavena, i on je od njih digao ruke jedanput zauvijek. Ali ni u Hrvatskoj, ni u Srbiji nije se odustalo od zacrtanog puta, nego su baš u to vrijeme, to jest u drugoj polovici 1866. i početkom 1867. poduzimani najintenziv-

niji međusobni kontakti i pregovori za zajedničku akciju. Glavni sadržaj tih pregovora bila je Bosna i Hercegovina, koju je trebalo zajedničkom akcijom osloboditi od turske vlasti i ujediniti sa Srbijom, što se smatralo kao prvi korak na putu općeg južnoslavenskog ujedinjenja.

Akcija u Bosni i Hercegovini bila je zapravo samo dio mnogo šireg plana stvaranja balkanskog saveza i podizanja na ustanak svih balkanskih kršćana protiv Turske, u čemu su knez Mihailo i Garašanin imali odlučnu podršku Rusije. Dapače, može se reći da ih je Rusija upravo gurala u tom smjeru u skladu sa svojim obvezama naprama Grčkoj i tendencijama prodora prema Bosporu i stvaranju uporišta na Balkanu.

Prema rezultatima istraživanja G. Jakšića i V. Vučkovića, objavljenim u kanjizi »Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila« može se pratiti razvoj i opseg pregovora između Strossmajera i srpske vlade. »Prvi ozbiljni razgovori o uređenju srpskohrvatskih odnosa povedeni su tek jula 1866. godine. Srbija ih je pokrenula u tri navrata, u kratkim razmacima, preko Jovana Kumanudija, Milana Petronijevića i treći put, kako izgleda, preko Brlića.«

Beogradski bankar Kumandi bio je pogodna osoba, jer se njegovo kretanje moglo opravdavati poslovnim razlozima, i zato se Garašanin njime služio i za druge važne misije. Kumandi je sa Strossmayerom stupio u doticaj u Beču sredinom srpnja, kao što se vidi iz jednog povjerljivog izvještaja austrijskih vlasti. Na taj prvi korak srpska vlada nije dobila odgovor. Oklijevajući s odgovorom, Strossmayer je sigurno htio vidjeti nakon nikolsburškog primirja, neće li se rat nastaviti, kakav će tok stvari uzeti u samoj habsburškoj Monarhiji, a vjerojatno je čekao i na mišljenje svojih stranačkih prijatelja.

Ali već potkraj srpnja u Zagreb dolazi i drugi Garašaninov emisar Petronijević, koji predsjedniku srpske vlade javlja da se nije uspio sastati sa Strossmayerom, jer je otputovao u Beč, ali da je razgovarao s nekim zvaničnicima«. Dobio je dojam »da se u Zagrebu ne vidi mogućnost stvaranja jedne konfederacije pošto je Mađarska rešena da u njoj zauzme gospodareći položaj. Hrvati su očekivali da će Srbija, uz podršku Rusije, odigrati ulogu Pijemonta. Za sebe su, međutim, videli veću korist od ulaska u federativnu Austriju, kao južnoslavenska država (uvećana Bosnom).«

Treći korak bio je Učinjen potkraj kolovoza, najvjerojatnije preko Andrije Brlića, Strossmayerova političkog prijatelja još iz 1848. Brlić je tada bio član Sveslavenskog kongrasa u Pragu, a neko je vrijeme boravio u Parizu kao Jelačićev politički emisar, da bi zatim stupio u dugogodišnji kontakt s Garašaninom. Uz Oreškovića Brlić je bio glavna veza između srpske vlade i hrvatskih političara. Manje je vjerojatno da je sa Strossmayerom ugovarao osobno sam Orešković, jer se on kao vojni bjegunac, sigurno, čuvao da ne dođe u Monarhiju.

U svakom slučaju, Orešković je 25. kolovoza 1866. javio knezu Mihailu: »Bit će poznato Vašoj Svjetlosti da je gospodin Strossmayer pristao na učinjen mu preko mene predlog od gospodina Ministra Garašanina, tičući se zajedničke radnje između Trojedne Kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslavenska država nezavisna i od Austrije i od Turske.« Orešković je također uvjeravao kneza da će Strossmayer, ako se Srbija ozbiljno angažira u toj akciji, upotrijebiti sav svoj utjecaj u Hrvatskoj u tom smislu i da je spreman da ga u završnoj fazi potpomogne kao njegov ministar. Koliko je ovo posljednje točno, teško je danas reći, ali i Mrazović, koji je inače živo surađivao s Oreškovićem, znao mu je predbaciti bujnu maštu.

Bez obzira na detalje koji su mogli biti dodirnuti u tijeku razgovora između Strossmayera i predstavnika srpske

vlade, očito je da tom prilikom nije sklopljen neki hrvatsko-srpski ugovor, niti je utvrđen iscrpan plan rada. Usmeni dogovor utvrdio je samo glavna načela zajedničke akcije na oslobođenju Južnih Slavena od Turske i Austrije, radi stvaranja jugoslavenske države i formiranja obrambenog saveza balkanskih naroda. Naravno da je razmatrano i pitanje zajedničke akcije u Bosni, jer je to pitanje bilo uopće glavni sadržaj hrvatsko-srpskih dogovora.

Nakon toga usvojenog dogovora između predstavnika srpske vlade i Strossmayera potkraj kolovoza 1866. u pregovorima je, čini se, nastupio zastoj. Onda je sredinom ožujka 1867. dakle, kada je austro-ugarska nagodba bila već svršeni čin, sastavljen u Beogradu »Program jugoslovenske politike predložen od strane Garašanina Strossmayeru«. Nacrt programa sastavio je Ante Orešković, ali mu je konačnu redakciju dao Ilija Garašanin tako da je izmijenio ili jednostavno na mnogim mjestima precrtao Oreškovićev tekst.

Već na samom početku Garašanin je precrtao Oreškovićevu formulaciju da je svrha programa »državno ujedinjenje sviju jugoslavenskih plemena« i nadomjestio je rečenicom: »Cjel nam je oslobođenje hristijana pod jarmom turskim stenjujući, za stvoriti polje radi sajedinjenja sviju jugoslavenskih plemena u jednu saveznu državu.« U pasusu: »Beograd imajući svoju nezavisnu vladu, i sva vojnička sredstva na raspoloženju, prirodan je centrum za diplomatsku i vojničku vladu. Otud će se sva ta radnja i rukovoditi, ali uvijek u sporazumljenju sa Zagrebom« – Garašanin je precrtao posljednju račenicu koja počinje sa ali i umjesto nje stavio : »u čemu će ga Zagreb potpomagati«.

Zatim se u programu nastavlja: »Pokret jugoslavenski (Garašanin je precrtao posljenju riječ) započeti će se u

Bosni i Hercegovini još ovoga ljeta, nastojanjem Srbije i Hrvacke. Ali ni Srbija ni Hrvacka neće se u prvi mah javno umješati, da ne bi tim izazvale intervenciju velikih sila«. Garašanin je tu dodao: »a naročito Austrije, koja za to traži povoda«.

Zato ustanak u Bosni i Hercegovini »Srbija i Hrvacka proizvesti će ga ispod ruke s četama koje će iz Srbije, Crne Gore, Dalmacije, Hrvacke i Slavonije, dobro uređene i nužnim snabdjevene potajno i jednovremeno ući u Bosnu i Hercegovinu, da tamo, po smišljenom planu, podignu sav narod.«

Kada ustanak bude uzeo maha, »privremena će vlada zavesti privremenu organizaciju pa sazvati narodnu skupštinu. Skupština će izjaviti da ustanici poštuju načelo integriteta Turske Carevine, ali ištu da sa Srbijom zajedno (posljednje tri riječi podvučene) stoje u istom prema carevini odnošenju, u kome i ova stoji. Na taj samo način ne daje se velikim obližnjim silama povoda, pa ni izgovora da interveniraju; a naprotiv, u slučaju kad bi taj ustanak hteo klonuti, Srbiji se otvara sto zgodnih prilika za izgovor da ga ma i javno održi, no i tad bez povrede integriteta Turske.«

I pravac hrvatske politike određen je u programu: »Međutim i trojedna Kraljevina, dok bi amo pripomagala da se taj obšti temelj osigura, radiće i kod kuće da se za isti polet što brže i bolje sama usposobi; to jest, ona će izbjegavati savez s Ungarskom, i Bečom da bi imala za budućnost ruke sasvim slobodne; ili, ako to ne uzmože, na takav će samo savez s Mađarima pristati, kakvim će se moći što slobodnije okretati kod svoje kuće.«

U svrhu pripreme ustanka Orešković je predvidio osnivanje odbora u krajevima koji graniče s Bosnom i Hercegovinom: »Ovakvi pogranični odbori, sastojeći se svaki iz 3 do 4 otmena lica, treba uzduž bosansko-hercegovač-

ke granice 12 do 15. Osim Srbije i Crne Gore, gdje će same pogranične vlasti ove odbore predstavljati« Oreško-vić je nabrojio 11 mjesta u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, gdje bi oni imali biti formirani, a bili bi »podvrgnuti trima glavnim odborima postavljenim u Osjeku za Slavoniju – Zagrebu za Hrvacku – u Makarskoj za Dalmaciju. Okrom toga dobro bi bilo da se i u Ljubljani u Kranjskoj postavi jedan odbor za koji će se starati Zagrebački odbor.«

Međutim, cijelu tu organizacijsku mrežu odbora Garašanin je precrtao i predložio Strossmayeru: »Vama bi pripadalo ustrojiti jedan glavni odbor u Zagrebu, koji bi direkte sa Beogradom u prepisku stupio, pa po dobivenom uputstvu radnju svoju shodno položenim pravilima razvio.« Pothvat bi se financirao iz Beograda, ali i u Hrvatskoj »odbor će gledati da od pojedinih patriota, ukoliko je mogućno, dobije novčana sredstva.« »Članovi odborski neće se plaćati, nego samo niža lica koja će se kao kuriri, nabavljači raznih potreba upotrebljavati. Za stvar patriotičnu mora se iz čista patriotizma raditi, ko god se imenom patriota diči; a tek po oslobođenju država će te plemenite ljude nagraditi s otličnim zvanjima i svakom počesti.«

Od Strossmayera se na kraju traži da odmah pristupi osnivanju zemaljskog odbora u Zagrebu i da pošalje popis njegovih članova. »Isto tako javite nam odma ako bi ste želili ili inače za shodno držali koja preinačenja na ovoj osnovi.«

Tim riječima završava Garašaninova redakcija programa. Je li on Strossmayeru zaista poslan u tom obliku ili u nekoj drugoj verziji, nije poznato, kao što nije poznato, koga je srpska vlada izabrala da odnese i preda Strossmayeru taj važan dokument. Vjerojatno je to opet bio Andrija Brlić. No sasvim je sigurno da je Strossmayer

primio program, na koji bi se mogle odnositi njegove riječi: »Štio sam također ovih dana neko pismo, u kome se razna pitanja stavljaju« u njegovu pismu Račkom 25. ožujka 1867. Primivši dokument iz Beograda, Strossmayer je odmah pozvao u Đakovo Matu Mrazovića, s kojim je razmotrio sve aspekte predloženog programa i stavio na njega svoje primjedbe. Tom prilikom postalo je očito da je najbolje da odgovor u Beograd odnese sam Mrazović, jer 6. travnja Strossmayer javlja Račkom: »Mato je otišao u Biograd, što molim sa pozdravom lijepim kažite njegovima.«

Da li i ukoliko su Strossmayer i Mrazović izmijenili prijedlog srpske vlade, i u kakvom je konačnom obliku program prihvaćen u razgovorima između Mrazovića kao predstavnika Narodne stranke i predstavnika srpske vlade tih travanjskih dana u Beogradu, nije danas poznato. U svakom slučaju program je s obiju strana prihvaćen i on se kao takav pojavljuje u povijesnim izvorima iz tog i kasnijeg vremena pod nazivom; »sporazum« ili čak »ugovor«, no, prema karakteru same stvari najprikladniji će biti izraz što ga u svojim pismima upotrebljava Mrazović »ugovorni program«.

Da li se pristupilo ostvarenju ugovornog programa? Prema nesumnjivim podacima, u Zagrebu je u svibnju bio osnovan predviđeni zemaljski odbor i čak su nađena sredstva za njegov rad, jer kasnije je Orešković tražio od Mrazovića da mu dade 300 forinti, koje su bile određene za odbor. Predsjednik odbora bio je Mrazović, a imena ostalih članova nisu poznata, ali je izvan sumnje da su to morali biti u prvome redu Rački, Perkovac i Miškatović, najutjecajniji predstavnici Narodne stranke. I u Beogradu je osnovan »centralni odbor« od kojeg iz tog istog vremena potječe okružnica »za ujedinjenje sviju Južni Slavena«. Ali do neke konkretne akcije nije došlo, i to iz razloga koji su u svojoj biti već prije spomenuti.

Sve je to išlo prekasno, zapravo post festum. Priprema zajedničke hrvatsko-srpske akcije, pa i sama oružana akcija mogla je imati smisla u tijeku 1865. i kroz prvu polovicu 1866., sve do mira u Pragu, kada se osim na rusku pomoć moglo računati i na podršku Pruske, Madžarske i Italije i barem na neutralnost Francuske. Ali sklapati sporazum o osvajanju Bosne i Hercegovine i o stvaranju jugoslavenske države u travnju 1867. u doba najčvršćeg mira, kada su se Austrija i Madžarska već potpuno nagodile, Kada Napoleon III. tu istu Bosnu i Hercegovinu »nudi« Franji Josipu za savez protiv Pruske, a ovaj mu odgovara da njegovi njemački podanici ne bi nikada pristali da ratuju protiv svojih sunarodnjaka, značilo je pokazati političku nezrelost i s hrvatske i sa srpske strane. Ostala je podrška Rusije, ali to opasnija, jer je bila jedina. Bezizlaznost situacije postala je u Beogradu jasna već potkraj godine 1867. i stoga nije čudno što se srpaska vlada jednostavno oglušila o Mrazovićeve ponude, da se u Bosni , u smislu ugovorena programa upotrijebi tisuću šumskih radnika Hrvata. U studenome je pala Garašaninova vlada. Taj potez knez Mihailo ovako je objasnio engleskom konzulu Longworthu:

»Garašanin nije protivnik Rusije, kao što se obično veruje: on stoji potpuno pod njenim uticajem. Međutim, ruski zahtevi postaju sve veći i sve nerazumniji; bacaju kneza u očajanje, jer uviđa da se njihovim prihvatanjem zemlja vodi u propast. Kada se zbog takve ruske politike Srbija našla napuštena od sviju sila, on se rešio da je spase. Da bi se otresao ruske dominacije smenio je Garašanina i uzeo u svoje ruke vođenje poslova. To ga je dovelo do skoro potpunog prekida s Rusijom« (G.J. i V.V., op.cit.).

Tako su se i Srbija i Hrvatska morale odreći svojih zamršenih planova i posvetiti se realnijoj politici. A ta politika i za jednu i za drugu zemlju u to se vrijeme mogla očitovati samo u suradnji s Madžarskom. U Hrvatskoj je na sebe tu ulogu preuzela Unionistička stranka, kao stari i prokušani saveznik Madžara, dok je u Srbiji prijateljstvo s Andrassyjem mogao najprirodnije učvrstiti sam knez Mihailo, kojeg su s Madžarima odavno vezale spone interesa i simpatija.

U Hrvatskoj je, međutim, na taj način krahirala još jedna politika. Nakon sloma Mažuranićeve srednjoevropske orijentacije, koju je zastupala Samostalna stranka, sada se slomila i Strossmayerova balkanska politika. Ostala je na poprištu podunavska orijentacija unionista, jer mediteranska u to vrijeme, zbog odvojenosti Dalmacije, još nije dolazila do većeg izražaja u hrvatskome političkom životu.

Postavlja se na kraju pitanje na koji je način ugovoreni program sa srpskom vladom, pozitivno ili negativno, utjecao na politiku Narodne stranke, a prema tome i Hrvatske. Pri tome ne može biti ni govora o istraživanju tko je koga htio prevariti, jer su obje strane radile u najboljoj vjeri da će time pomoći ne samo svojem nego i bratskom narodu. Ne može se govoriti ni o nekoj izdaji, kao što je to početkom 1868. Mrazović predbacivao srpskoj vladi, jer bi akcija Srbije, kao što je Reiswitz dobro primijetio, graničila sa samoubojstvom. A to još više vrijedi za Hrvatsku. Bilo je, dakle, normalno da se s obiju strana odustane od jednog zakašnjelog ili preuranjenog, ali u svakom slučaju nezrelog koraka.

Međutim, već rano je Narodnoj stranci upućen prigovor da se ona nije s dovoljno energije angažirala u konkretnoj domaćoj politici, da je Hrvatsku htjela voditi nekom neutralnom linijom, kao što se, uostalom, i predviđalo u Orešković-Garašaninovom nacrtu programa, da će »izbjegavati savez s Ungarskom, i Bečom da bi imala za budućnost ruke sasvim slobodne«. Samostalci su tvrdili da

je Narodna stranka takvom politikom pomogla uvođenju dualizma, dok su unionisti bili uvjereni da bi s Madžarima postigli kudikamo bolju nagodbu da su mogli računati na podršku Narodne stranke.

No, cijela se stvar može postaviti i obratno, i tada zvuči još logičnije. Naime, opće je poznato da se u diplomatskim pregovorima obje strane služe ne samo podrškom svojih pristaša nego, da tako kažemo, i negativnom podrškom opozicije u vlastitoj zemlji. Takvu opoziciju u svrhu presije na partnera u pregovorima vješt političar znade i sam aranžirati. Upravo početkom 1867. Bismarck, da bi izigrao Napoleona III. koji je tražio Luksemburg kao naknadu za francusku neutralnost u minulom ratu, povjerio je svojem političkom protivniku i tada najboljem govorniku u parlamentu Beningsenu, vođi Liberalne partije, da povede široku kampanju protiv njegove tobožnje popustljivosti prema Francuskoj. Tako je Bismarcku upravo opozicija, a ne njegovi pristaše, omogućila da se ogluši na Napoleonov zahtjev, na koji su ga obvezivali prethodni dogovori.

Na jednak način mogla je i Mažuraniću u Beču koristiti ne samo unionistička nego i Strossmayerova opozicija, da bi iznudio što veće koncesije za Hrvatsku. I zaista je Mažuranić tada Hrvatskoj isposlovao široku autonomiju, ali je veliko pitanje bi li mu to uspjelo da su Hrvati bili listom za Beč, koji bi u tom slučaju mogao Hrvatsku tretirati kao jednu od svojih Kronlanda, dakle potpuno centralistički, što je uostalom i pokušavao. Isto su se tako i unionisti mogli pozivati na opoziciju Strossmayera i Narodne stranke u pregovorima s Peštom boreći se protiv madžarske nezasitnosti. Naravno, o vještini političara ovisi do koje će mjere znati iskoristiti prednosti opozicije, ali da je opozicija u političkom životu korisna isto tako na vanjskom, kao i na unutrašnjem planu, to je izvan svake sumnje.

Austro-ugarska nagodba bila je praktički uvedena 18. veljače 1867. kada je u Madžarskom parlamentu uz ovacije prihvaćen kraljev reskript o osnivanju madžarske vlade s grofom Julijem Andrassyjem na čelu kao predsjednikom. Madžari su, nakon gotovo dvadeset godina, postigli ono za što su se borili 1848. Zajednički poslovi za obje polovice Monarhije, osim osobe vladara, ostali su još samo vanjski poslovi, dakle: diplomacija i vojska i financije ako se odnose na te poslove. Za upravljanje tim poslovima nije osnovano nikakvo zajedničko tijelo, nego su bile predviđene delegacije sa svake strane od po 60 članova, koje su imale raspravljati o međusobnim odnosima. Država, koja se dotle zvala »carevina Austrija«, dobila je novo ime Austro - Ugarska monarhija.

Promjene su se odmah odrazile i u Hrvatskoj. Već u ožujku 1867. maknuti su s položaja neki veliki župani i drugi visoki činovnici i zamijenjeni unionistima. Početkom travnja izgubio je i Rački položaj zemaljskoga školskog nadzornika, jer je kancelar Kušević objasnio kralju da nastavom ne može rukovoditi onaj »tko slijedi ekskluzivna jugoslavenska nastojanja, naučava mržnju i neprijateljstvo prema ostalim narodnostima, osobito njemačkoj, usvaja kao svoje političko gledište jednu ukočenu, neizvedivu autonomiju i ta mišljenja ucjepljuje podređenim učiteljima i školskoj mladeži, pa prema tome nastoji da mladu generaciju upravi u Monarhiji opasnom centrifugalnom smjeru«.

Najbrže i najtemeljitije promjene osjetile su se u Rijeci, koju su Madžari administrativno i politički htjeli izdvojiti iz Hrvatske i izravno podvrgnuti Pešti kao dio madžarskog teritorija. Bio je to nastavak stare borbe za »Littorale Ungarice« – pod kojim nazivom je još Josip II. kotar riječki, bakarski i vinodolski osamostalio kao posebnu upravnu jedinicu. Zapravo, Madžari su svojatali Rijeku kao trgovački emporij koji bi za ugarski dio Monarhije,

dakle za podunavlje, bio ono što i Trst za austrijski, to jest za srednju Evropu. Naravno da su Madžari u Rijeci htjeli stvoriti i političko i strateško uporište na jadranskoj obali.

Riječki autonomaši išli su u tom pogledu potpuno u susret Madžarima. Premda je Rijeka još 1848. bila administrativno spojena s Hrvatskom, Riječani su se sa Zagrebom uporno dopisivali na talijanskom jeziku, a riječki magistrat odbija surađivati s riječkom županijom i s Hrvatskim saborom. Talijanaši svoj stav prenose i na ulicu, pa je tako još u svibnju 1862. došlo do nemilog incidenta, kada je biskup Strossmayer kumovao zastavi riječke županije. Svečanost je održana na Grobničkom polju, ali, kada su se uzvanici navečer vratili u grad, svjetina je na riječkim ulicama navalila na kočije i obasula ih tučom kamenja. I sam Strossmayer bio je tada u očitoj opasnosti. Kao odgovor na tu provokaciju bio je smijenjen gradski magistrat, ali se stanje nije bitno promijenilo.

Autonomaši su austro-ugarsku nagodbu dočekali s veseljem. Zaista, početkom travnja imenovan je nekadanji (prije 1848.) ugarski povjerenik Eduard pl. Csech opet za kraljevskog komesara, dok mu je Hrvatska dvorska kancelarija povjerila ne samo upravu Rijeke s kotarom nego i riječke županije. Csech je odmah stigao u Rijeku i stao upravljati u sporazumu s autonomašima, ali je naišao na žestok otpor riječkog podžupana Ivana Vončine, iza kojeg su stajali Bakar, Vinodol i ostali krajevi županije. Dan na dan dolazilo je do izgreda i fizičkih razračunavanja, dok nije napokon kraljevski komesar dao Vončinu silom udaljiti s područja riječke županije. Riječani su htjeli biti »ungarezi«.

Međutim, madžarska je vlada, nakon što joj je kralj povjerio uređenje Erdelja, o čemu je obaviješten erdeljski namjesnik Haller, upravila pogled na Hrvatsku, jer i Hrvatska je ulazila u sklop zemalja krune sv. Stjepana. S tim u vezi grof Andrassy već je 10. ožujka pozvao u Peštu najistaknutije unioniste. Na tom dogovoru našli su se uglavnom članovi aristokracije, kao baruni Levin i Gjuro Rauch, grofovi Julije Janković i Ladislav Pejačević i drugi. No Andrassy i Deak dobro su znali da većinu hrvatskoga naroda predstavlja Narodna stranka pa su stoga nastojali stupiti u kontakt i sa Strossmayerom.

Posrednik u tim madžarskim pokušajima bio je Đorđe Stratimirović, vođa ustanka vojvođanskih Srba 1848. a sada njihov zastupnik u Madžarskom parlamentu. Strossmayer je, doduše, odgovarao na Stratimirovićeva pisma, ali je i dalje nastavio odbijati svaku vezu s Madžarima. Svoj stav Strossmayer je opširno objasnio Račkome u pismu od 2. travnja 1867:

»Stratimirović je govorio s Andrassyjem i s Deakom. Oni su, kao što tvrde, posve nevini glede onoga, što u Cislajtaniji (austrijska pola Monarhije) i kod nas biva. Čuvstvo njihovo može biti pošteno, ali načela, koja su slijedili i u život proveli, osnivaju se na teritoriji 'von zwei leitenden Nationen' (o dvije vodeće nacije), to jest: logična posljedica njihovih načela jest: 'hüben und drüben' (s ove i s one strane) helotizam naroda slovinskoga. Zabadava dakle peru ruke, upravo ko što je zabadava prao Pilat. Oni se čuvaju, kako vele, svake ingerencije u naše stvari, da se nam ne zamjere, a znali su reći u svom elaboratu, da ne će u savez s onom stranom carstva stupiti, ako ne budu i oni narodi slobodni i ustavni; a glede nas tvrde, da smo na jednu krunu spadajući, da se dakle moramo složiti.

Zašto dakle ne bi mogli, imajući kralja kod sebe u svojoj ruci, reći: Kralju, ono što preko Drave biva, ludo je, nepravedno je, potkopava povjerenje u Tvoje i naše namje-

re i čini, da put sporazumljenja, i onako sam po sebi neutrt, postaje svaki dan teži. Imali bi to tijem prije reći, čim je očevidnije, da su nam njihovi ljudi oktroisali Kuševića i čim su i sami uvjereni, da im sloge i sporazumljenja s nami treba, da odole ubuduće reakciji.

Znamenito je, što o Rijeci govore: da bi imala biti 'portus liber' (slobodna luka), administrativno s nami spojen, 'gesetslich zur gemeinschaftlichen Krone gehörig' (zakonski spadajući k zajedničkoj kruni). Mi Rijeci i porat ćemo prosti priskrbiti i sve uvjete ekonomičkoga napretka. Samo nigda dopustiti ne možemo, da se il administrativno il legislativno od nas odcijepi. Spadati dakako ćemo skupa s ostalom zemljom i istim načinom pod općenitu krunu. Ma što drago s Rijekom bilo, uplivom Madžara odzvonilo je navijeke svakomu sporazumljenju.

Deak i Andrassy, ko što ćete uviditi, ne imaju ništ prot našoj autonomiji i našemu integritetu. Da to ne ostanu samo isprazne riječi, trebalo bi da se jasno prizna, što smo mi toliko puta opetovali: da nema o krunjenju, o diplomi, o zakletvi ni govora, dok ne bude integritet Trojedne kraljevine u život proveden, i glede Granice i glede Dalmacije i otoka, i dok ne bude autonomija naša osnovana na odgovornoj vladi. Kad to sve uzbude malo je do toga stalo, da li u jednom il dvijeh dosljedno ili u dva izzopisa, prava i Ugarske i Trojedne kraljevine budu osigurana.

Samo se po sebi razumije, da mi na jednu stran s Ugarskom spadamo glede općenitih poslova; samo dakako i tuj želimo mi naš karakter kano kraljevina sačuvati i sa Ugarskom ugovoriti, da naća domaća vojska isto tako biva u nas, ko ugarska u Ugarskoj, i da ako glede gradova madžarskih stajalo bude, da posade imaju biti madžarske, isto to valjati ima i glede nas.

Ovo Vam zato opširnije pišem i sa poznatimi stvarimi zato dosađujem, da znadete, u kojem duhu želim ja Stratimiroviću odgovoriti. Prvo je dakako sabor, a i to, da se ne reče, ko da mi Madžare tražimo. Nek čine šta im vo-lja, to mi znamo svak, da polag tako ogromnih nepravda, koje se žele ugnijezditi, da nema definitivnom organizmu mjesta. Ako je ono o Rijeci istina, što se po novinah pogovara, onda ću ja posve kratko odgovoriti Stratimiroviću. Čekati ću pako dotle s odgovorom, dok se ta vijest il istinitom il neistinitom ne pokaže.«

Još jedan Srbin zastupao je u to vrijeme hrvatske interese kod Madžara. Bio je to Svetozar Miletić koji je u Madžarskom parlamentu, gdje je tada otpočela rasprava o izvještaju ugarskog kraljevinskog odbora o odnosu prema Hrvatskoj, muževnom riječju branio pravo Hrvatske na Rijeku i njezin ravnopravni položaj prema Madžarskoj, s kojom je ima vezati samo personalna unija. Miletić je inače bio član Hrvatskog sabora od 1865. do 1867. i tu se uz druga dva istaknuta srpska zastupnika, Jovana Subotića i Mihaila Polita, isticao svojim lucidnim i u isto vrijeme trijeznim političkim istupima. I Polit je nastavio parlamentarnu karijeru kao član madžarskog sabora, gdje su se njegovi govori smatrali pravim političkim događajima. Poput Supila, i on je madžarski jezik naučio tek u zrelim godinama.

U takvoj situaciji punoj neizvjesnosti i napetosti sazvan je Hrvatski sabor na svoje treće zasjedanje za 1. svibnja 1867. Kralj je tražio da Sabor najkasnije do 15. svibnja pošalje svoje delegate u Madžarski parlament, a isto tako i na njegovo krunjenje krunom sv. Stjepana. Saboru je upućen i izvještaj madžarskoga kraljevinskog odbora, koji je predviđao pod kojim su uvjetima Madžari spremni sporazumjeti se s Hrvatima. Naravno da su ti uvjeti bili daleko i od teritorijalnog integriteta i od one samos-

talnosti, kao što se tražilo u članu 42. iz 1861, na koji su se Hrvati stalno pozivali.

Beč se očito nadao da će Sabor poslati svoje predstavnike u Peštu, jar je poduzeo sve da se to ostvari. Dobro je znao da će glavna prepreka biti biskup Strossmayer, i zato ga je trebalo ili privoljeti da brani kraljev reskript ili ga ukloniti. Strossmayer je pozvan u Beč i 29. travnja primio ga je car i kralj Franjo Josip. Još nekoliko dana prije audijencije sve novine u Monarhiji bavile su se ličnošću hrvatskoga biskupa koji je tako samostalno zastupao politiku svojeg naroda. Car je pokazao Strossmayeru svoj reskript na Sabor i madžarski prijedlog, koji je imao biti temelj hrvatsko-ugarske nagodbe. Strossmayer je odlučno odbio svoj pristanak.

Još isti dan Strossmayer je o toj povijesnoj audijenciji izvijestio prijatelja Račkog: »Mene su dakle po svom mnijenju napravili 'unschädlich' (neškodljivim), to jest danas sam imao audijenciju kod Cara, koji mi reče: »Ovo je moja volja i zapovijed, da Vi branite poznati madžarski program. Ako toga ne ćete, Vi ne smijete na Sabor; reći Vam imam otprto, da ako bi se usprotivili, da sam pripravan Zwangsmassregeln (prisilne mjere) prot Vami upotrebiti.« Autentični izraz, kojim se poslužio jest: »Ich werde gewiss auch vor Zwangsmassregeln nicht zurückschrecken« (»Ja, sigurno, neću ustuknuti ni pred prisilnim mjerama«).

Možete si misliti, što je na to poštena moja duša osićala i što su mi usta izustila. Ja nikom na svijetu za ljubav moje osvjedočenje ne mijenjam, a sili se dakako protiviti ne mogu. Zato idem za koje vrijeme u Francusku, što ću dakako i učiniti. Ovo Vam zato pišem, da ako bi protivnici, koji su silu prot meni upotrebili, počeli se blatom na me bacati il sumnjičiti me, da se istinito stvar predstavi.«

Ovako okrutan postupak prema jednoj od najistaknutijih ličnosti u Monarhiji, koja je uživala ugled i u inozemstvu (Strossmayera su novinari upravo opsjedali za vrijeme boravka u Parizu) ne može se objasniti samo strahom od njegova političkog utjecaja. Za takav postupak vlast je morala imati i stanovito pokriće, a ona ga je sigurno našla u Strossmayerovim prevratničkim planovima i vezama s vladom kneza Mihaila Obrenovića.

O tim je vezama austrijska kontraobavještajna služba bila obaviještena od svojih javnih i tajnih agenata u Beogradu, i ona je budno pratila Strossmayerove veze. Na sjednici vlade u veljači 1867. car je izrazio mišljenje da bi protiv Strossmayera trebalo povesti postupak, jer su očiti dokazi o njegovoj nelojalnosti, ali je odlučeno da se skupe daljnji dokazi. Gotovo je sigurno da u to vrijeme Strossmayerova pisma knezu Mihailu još nisu bila dostavljena ni caru, ni Andrassyju. O toj nemiloj epizodi mišljenje još nije ustaljeno. V. Novak iznosi dvije verzije: prema jednoj, koju zastupa i F. Šišić, pisma je Madžarima predao vojni ministar Blaznavac, vjerojatno nakon ubojstva kneza Mihaila sredinom 1868. Prema drugoj verziji, Strossmayerova je pisma u Beč caru poslao sam knez Mihailo, jer da mu je bilo više stalo do dobrosusjedskih odnosa s Austrijom nego do Strossmayerove »besmislene utopijske politike«.

SKLAPANJE HRVATSKO-UGARSKE NAGODBE

Udaljavanje Strossmayera iz Hrvatskog sabora imalo je upravo suprotan učinak od onog koji se htio postići. Sabor je odlučno stao na stajalište da ne šalje zastupnike u Peštu ni u parlament, ni na krunjenje, jer Madžari nisu priznali ni integritet ni samostalnost Hrvatske. Zadatak da u tome smislu sastavi adresu povjeren je Ivanu Mažuraniću, koji je taj posao obavljao još na Saboru 1848. Tim činom zapečaćeno je konačno pomirenje i jedinstvo Narodne i Samostalne stranke.

Međutim, kada je kralj preko hrvatskog kancelara Kuševića tražio od bana Šokčevića, kao predsjednika Sabora, izvještaj, hoće li Mažuranić i neki drugi samostalci glasovati u smislu reskripta vršeći tako pritisak na njihovu savjest, Mažuranić je 6. svibnja 1867. položio mandat i napustio Zagreb. Tako je režim uspio udaljiti s političke scene, bar privremeno, oba vođe.

No Sabor je nastavio rad i velikom većinom 18. svibnja usvojio adresu da se ne odazove kraljevom pozivu i da ne šalje zastupnike u Peštu. Na to je kralj 25. svibnja raspustio Sabor. U kraljevom otpisu, koji je pročitao ban Šokčević, stajalo je, među ostalim ovo: »Iskrena bi želja otčinskoga srdca Našega bila doduše viditi zastupan i sabor kraljevine Hrvatske i Slavonije prigodom krunjenja Našega; ali pošto je većina hrvatskoga sabora načinom peremptornim stavila zahtjeve, koji budući su stranom posvema, a stranom radi kratkoće vremena neizpunjivi, te smjerahu učiniti upravo nemogućom svaku ustavnu nagodbu, te pošto je kraljevska volja Naša neodgadjati dalje svestrano žudjena krunjenja, prisiljeni smo ovim razpustiti hrvatsko-slavonski sabor, nebudné Nam moguće očekivat povoljan uspjeh od daljnjega djelovanja njegova pod uplivom sadanje većine.«

Strossmayer je iz Pariza oduševljeno pozdravio stav Sabora: »Narod nam je toliko zrelosti, odvažnosti i postojanosti pokazao, da je vas sviet priznaje« – piše on Mrazoviću. Razmišljao je o tome da se u Parizu osnuje tjednik koji bi Francusku i ostali svijet obavještavao o našim prilikama, jer: »Ovd ne razumiju stvari naše. Vlada u tome obziru neizrečeno neznanstvo.« Inače se u Parizu prilično dosađivao i osjećao osamljen. Napokon je 1. lipnja odlučio otputovati u Rim, o čemu piše Račkom:

»Ja odlazim ovih dana iz Pariza, gdje mi ljudi, navaljujući na me, dodijaše. Vraćam se putem Kölna, Monakova i Beča. Otale bih hiljadu puta volio kući nego drugud, tako mi je dodijalo putovanje. Ali mislim, da mi treba na svaki način u Rim, da želji Sv. Oca zadovoljim. U tom slučaju ja idem preko Trsta i Ankone. Ja ću Vam to iz Beča javiti, pa onda možemo se sastati u Trstu i put dalje do Rima zajedno nastaviti. Biti će mi to neizmjerno drago. Molim Vas kažite to i Mati (Mrazoviću), koji bi u tom slučaju barem mogao do Zidanoga Mosta, da se porazgovorimo.« Rački se zaista pridružio biskupu i pošao s njim u Rim.

U isto vrijeme Andrassy je poduzeo ponovni pokušaj da se približi Narodnoj stranci, i da s njome, koja je pokazala takvu kompaktnost na Saboru, pokuša provesti Hrvatsko-ugarsku nagodbu. U tu svrhu on se obratio Ivanu Perkovcu, uredniku »Pozora«, jednom od najbližih Strossmayerovih suradnika, koji ga je osobito cijenio. Perkovac se s velikim žarom u tijeku 1865. zauzimao za spajanje Narodne i Unionističke stranke, i nije se tako lako

kasnije pomirio sa samostalcima. Vjerojatno ga je stoga madžarski premijer i zvao na sastanak na imanje grofice Traun kod Palote, koji se imao održati 26. svibnja, dakle, drugi dan nakon završetka rada Hrvatskog sabora. Andrassy je htio pristati da Narodna stranka formira vladu, ako prizna austro-ugarsku nagodbu. Perkovac mu je odgovorio da će se posavjetovati sa svojim stranačkim drugovima. Međutim, Narodna je stranka i tu inicijativu odbila s motivacijom da ne može priznati dualizam koji se ne obazire na prava Hrvatske. To je bilo upravo u vrijeme osnivanja zagrebačkog odbora u smislu ugovorenog programa sa srpskom vladom. Vjerojatno se i tom činjenicom može objasniti intranzigentni stav Narodne stranke.

No, ne smije se misliti da je Narodna stranka za svoju nepomirljivost i nepopustljivost prema Pešti i Beču dobivala poticaj ili čak instrukcije čak iz Beograda. Ne, to je bio njezin vlastiti stav, a osobito njenog vođe Strossmayera, što će jasno doći do izražaja nakon pada Garašaninove vlade i nakon ubojstva kneza Mihaila, kada će se Srbija sasvim osloniti na Austro-ugarsku, što se iz Beograda savjetovalo i Strossmayeru, ali će to on odlučno odbiti. Za njega i njegove suradnike u stranci Srbija je, a ne njezine vlade, već samim svojim postojanjem bila ona snaga na kojoj je on gradio, više ideološki nego praktički, svoj politički stav u to vrijeme. Nekoliko godina kasnije, u doba revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe, kada će Narodna stranka učiniti veliki zaokret svoje političke linije, i Strossmayer će donekle promijeniti svoj stav.

Da su nosioci hrvatskoga politižkog života, u prvome redu vodeća Narodna stranka smatrali da je Hrvatska na neki način već izdvojena iz Monarhije, vidi se iz odsutnosti njezina službenog predstavnika pri krunjenju Franje Josipa, koje je neviđenim sjajem obavljeno u Pešti 8. lipnja 1867. Kasnije su mnogi žalili taj akt, jer su i najekstremniji elementi priznavali personalnu uniju s Madžarskom, a u smislu pragmatičke sankcije vladar se tada, stavljajući na glavu krunu sv. Stjepana, krunio ne samo kao madžarski nego i kao hrvatski kralj. Zato je Miškatović šest godina kasnije mogao napisati u »Obzoru«: »Koja vječna šteta, da se sabor od godine 1867. nije odazvao pozivu, da izašalje zastupnike na krunitbu.« Krunjenju su ipak prisustvovali izaslanici nekih gradova (Rijeke, Osijeka i Požege) i neki velikaši iz Hrvatske, među njima i ban barun Josip Šokčević, dok je grof Julije Janković, premda po uvjerenju unionist, odgovorio na poziv »da se ne može odazvati s razloga, što bi radio proti odluci sabora, dakle neustavno«.

No Škočeviću nije koristila njegova prisutnost pri krunjenju, jer je ubrzo zatim maknut s banske časti. Napustio je Zagreb i Hrvatsku gotovo krišom, kao što je gotovo krišom vladao kroz burnih sudbonosnih sedam godina, tako da se između krupnih figura Strossmayera, Mažuranića i Starčevića gotovo ne primjećuje na sceni. Kao i Jelačić, i Šokčević je bio vojnik, ali su mu nedostajali njegova odlučnost i energija, premda je djelovao u mnogo pogodnijim prilikama nego što su bile one koje su iz njegava prethodnika učinile također sjenu na banskoj stolici.

Za banskog namjesnika imenovan je Levin Rauch, barun od Niyeka. Rauch je bio rasni madžaron staroga kova, tip predožujskog aristokrata i »starog Horvata«, koji se još u ilirsko doba borio za što uži savez s Ugarskom, a 1848. zajedno s mnogim svojim sumišljenicima emigrirao u Madžarsku. Kasnije se posvetio ekonomici i unapređenju svojeg imanja vrlo rijetko sudjelujući u parlamentarnom i uopće političkom životu. Vođe unionista, koji su ga visoko natkrilili intelektualnim i moralnim kvalitetama bili su grof Janković, barun Hellenbach, Šuhaj, Bogović, A. Stojanović, ali je Rauch za razliku od

njih bio dublje povezan s maticom tradicionalnoga hrvatskog madžaronstva.

Čekajući u pozadini više od dvadeset godina svojih pet minuta, Rauch će bezobzirno i brutalno pristupiti ostvarenju svojega političkog vjerovanja: uniji s Madžarskom. On nije htio da diskutira sa svojim političkim protivnicima, nego da ih satre, a pri tome se služio fabriciranjem izbornih rezultata, ukidanjem opozicijskog tiska, otpuštanjem iz službe i policijskim progonima. Odstupanje od pravila civiliziranoga političkog života stvorilo je Rauchu opoziciju i među samim unionistima, a njegove protivnike nagnalo da se posluže istim metodama, što će duboko zatrovati prilike u Hrvatskoj.

Kao prije Mažuranić, tako je sada Rauch nakon tri opomene zabranio »Pozor« najprije na tri mjeseca, a zatim sasvim. No već 5. rujna počeo je u Beču izlaziti »Novi Pozor«, koji je uređivao Josip Miškatović, pretvorivši ga u centar opozicije protiv Rauchova režima. No Rauch se nije žacao da se okomi i na francuskog novinara Louisa Rigendauta, koji se u to vrijeme često obraćao na Strossmayera i koji će kasnije postati glasovit zbog jednog intervjua s ruskim ministrom vanjskih poslova Gorčakovom. Tog Rigendauta, koji je iz Zagreba i Primorja obavještavao francuske i belgijske listove o nesnosnim prilikama u nas, Rauch je dao policijski udaljiti iz zemlje.

Osobito je težak pritisak izvršen na Strossmayera. Potkraj kolovoza stalo se govoriti da je stavljen pod vojničku stražu. No njemu nije bilo drago da se stvari dramatiziraju, stoga piše Račkome: »Što se tiče časnika ovdašnjih, ljudi su dobri i pošteni, pak je bolje s njimi dobro živjeti nego zlo. Osim toga malo je ovo mjesto, gdje se i nehotice nekoliko puta na dan sukobiti moraš, n.pr. u mome vrtu. Što se iz toga izvađa, ludost je ljudi, kojih žalibože preveć ima na ovome svijetu.«

Prema Strossmayerovu mišljenju, mnogo je opasnija bila hajka koju su neki listovi u Monarhiji stali voditi da bi uništili njegov moralni autoritet. Tako je list madžarskih konzervativaca »Die Debatte«, koji je izlazio u Beču, početkom listopada objavio članak pod naslovom »Panslavistička agitacija u Hrvatskoj«. Tu se tvrdilo da su u Hrvatskoj namješteni profesori koji da su bili oružje njegove panslavističke propagande, da on financira »Novi Pozor« i da u svrhu političke agitacije troši velika sredstva Đakovačke biskupije, čije šume da je savim opustošio. Strossmayer je htio sam odgovoriti na taj napadaj, ali su njegovi politički prijatelji smatrali da to nije oportuno. Ipak, u »Novom Pozoru« izišlo je nekoliko polemičkih članaka protiv »Debatte«.

Sredinom listopada Strossmayer piše Račkom: »Veli se, da će me u samostan. Što bog da! Meni je svijest čista, pak se ničega ne bojim. A svi uvjereni ostajte, da će osjetiti, što će reći dirnuti um čovjeka čiste savjesti i čistih načela.« On će se i u jednom kasnijem pismu (26. II. 1869.) osvrnuti na tu hajku: »Jedno sredstvo, kojim su se najnovija naša gospoda služila, da narod naš pod jaram madžarski skuče, bilo je i klevetanje i režanje protiv moje osobe; čak su i turski haremi i hurije turske tu imale posla. Te klevete su sijali po svijetu naša gospoda u Pešti, Beču i Zagrebu.«

Sve to Strossmayera nije ni najmanje pokolebalo. On se u to vrijeme još uvijek nadao – kao i Mrazović – da se »na Istoku spremaju veliki događaji«. Još 16. studenoga pisao je »Novi Pozor« u nadobudnom tonu: »Kolo razmahalo se živo, u Ateni, Bukureštu i Biogradu spremjeni su na velike događaje, Rusija stoji od zada svojom zaštitom, Italija ima posla s Rimom, Pruska s mostom preko Majne, Francuska s Italijom, Njemačkom i duhom slobode, Austrija svojom organizacijom. Neka Turska diže koliko ju volja novakah; ništa ju osloboditi neće proti

složenoj navali, koja je iz svih pokrajinah okrenula nož proti Stambulu.«

Ni Miškatović u Beču, ni ostali prvaci Narodne stranke očito nisu bili u toku promjena koje su nastupile kod kneza Mihaila Obrenovića nakon njegova susreta s madžarskim premijerom potkraj kolovoza na imanju Ivanki, gdje je grof Andrassy stavio knezu u izgled stjecanje dijela Bosne i Hercegovine uz podršku Madžarske. Vjerojatno Miškatović nije znao ni za pad Garašaninove vlade, koji se zbio dva dana prije objavljivanja citiranog članka.

Promjena u Beogradu duboko je uzdrmala Strossmayerov optimizam. Njega je, po svemu sudeći, pad Garašanina, s kojim je on bio ugovorio poznati program, čini se više pogodio, nego svi progoni, kojima je bio izložen nakon stvaranja dualizma. Pred očima mu je napokon pukla sva bezizlaznost puta – bar u dogledno vrijeme – kojim je išao i vodio svoje pristaše. Zato on 11. prosinca piše Račkom: »Ja sam hvala Bogu zdrav, ali od nekoga vremena ne mogu skoro ništ spavati, što je znak, da mi je duša nemirna i da su mi živci odveć napeti. Što Bog da! Ne dopadaju mi se česte promjene u Biogradu.«

Međutim, pred Hrvatsku se postavljalo pitanje koje je već godinama čekalo da bude riješeno: uređenje odnosa s Ugarskom. Od prošloga Sabora, kao što je navedeno u kraljevskom reskriptu, kojim je bio raspušten, to se nije moglo očekivati. Trebalo je sazvati novi Sabor, kojim će raspolagati unionistička većina, a u tu svrhu trebalo je provesti i izbore, koji bi stvorili takvu većinu. Kralj je stoga već 20. listopada dao upute banskom namjesniku Rauchu kako treba provesti izbore. Za razliku od Mažuranićeva oktroiranoga izbornog reda, ovaj Kuševićev osjetno je povećao broj aristokracije u Saboru, jer je ona bila uglavnom unionistički orijentirana, snižen je i izborni

cenzus, a što je najglavnije, vlastima je omogućeno, osobito velikim županima, da utječu na tok izbora.

Narodna stranka bila je unaprijed svjesna da će na izborima izgubiti. Stoga se vjerojatno i nije upustila u odlučnu predizbornu borbu. Rauch, svojim nasilnim postupcima, kao da ju je u prvi mah zbunio. Već dok su izbori bili u punom toku (između 19. XI. i 23. XII. 1867) prvaci stranke ne znaju zapravo što da počnu, a Strossmayer traži savjet od Račkog i Mrazovića: »Ja sam i sam mislio, što bi naša stranka? Dakako, prva i najprostija misao jest reći: oktroj je sila. Sabor nija sabor, niti može imati ikoga prava riješiti ma kako legislativno pitanje, najmanje pako pitanje našega državnoga odnošaja naprama trećemu. Ja sam mislio, da bi možebit naši ljudi skloniji bili prosvjedovati proti svemu i izjaviti jasno i glasno, da štogod se odlučilo, nikad i nikad zakonom u Trojednoj kraljevini biti ne može, ali ipak kano savjetnici ostati u saboru i ponašanjem svojim u pitanjih pučkih pripravljati si terrain za buduće izbore.«

No premda je računala na poraz, on je Narodnu stranku zaprepastio svojom širinom. Narodna je stranka dobila samo 14 mandata, a sva ostala mjesta pripala su unionistima. I sam Matija Mrazović, vođa stranke, pao je na izborima u trećem zagrebačkom kotaru (Kaptol), gdje je izabran kanonik Luka Petrović, beznačajna osoba, ali unionist. Strossmayer je nudio Mrazoviću da se ponovno kandidira u Đakovu, ali do toga nije došlo.

Premda je Rauch izbore provodio korupcijom i nasiljem, ipak se ne može zanijekati da je biračko tijelo dobrim dijelom spontano uskratilo povjerenje Narodnoj stranci. Narod je dobro osjetio da zemlju iz političkog ćorsokaka mogu izvesti samo unionisti. Osobito je u tome bio dosljedan grad Zagreb, koji se – kao što je prije istaknuto – već 1861. stavio na stajalište dualizma snaž-

no utječući na rad tadašnjeg Sabora, koji je izglasao član 42. o odnosu s Madžarima, a negirao svaku vezu s Bečom. Ta »dalekovidnost« i realnost Zagrepčana kao da je sada doživjela punu potvrdu s razvojem političke situacije u Monarhiji.

Za Narodnu se stranku, međutim, postavilo sudbonosno pitanje, što početi s tom sićušnom manjinom: apstinirati ili nastaviti borbu. Strossmayer je savjetovao borbu: »Ja sam toga mnijenja, da se vi ogradite svakim mogućim načinom prot valjanosti ovoga sabora, ali da iz njega do skrajnje nužde ne izlazite. Vaš je položaj analogan s položajem opozicije u Parizu – si licet parva componere magnis (ako je dozvoljeno veliko uspoređivati s malim). Ali vam je upravo staoga zadaća dosta teška. Ja mislim da naši ljudi o svakom iole važnom predmetu imaju govoriti, i to čim temeljitije. Moj mili prijatelju! Vi (Rački) pako lijepo, naravno i temeljito govorite. Jedno, mislim što Vam fali, jest volja i odvažnost često govoriti. Ja bi Vam savjetovao, kad ste već u saboru (Rački je izabran u Senju), da koliko je moguće češće govorite. Vaša je riječ narodu našemu, a i dalje, od velike važnosti i bit će bez dvojbe od znamanitih posljedica. Zato ne dajte nipošto, da Vas ikoji razlozi sklone na mučanje.«

No, na žalost, prvaci Narodne stranke nisu poslušali jedino ispravan Strossmayerov savjet. U kući Matije Mrazovića trajala je uoči sastanka Sabora čitavu noć rasprava o tome da li da se sudjeluje u radu Sabora ili da se istupi. Napokon je većinom glasova (protiv su bili Mirko Horvat, Strossmayerov advokat, izabran u Đakovu, i Marijan Derančin) prihvaćen zaključak da zastupnici Narodne stranke istupe iz Sabora.

Sabor se sastao 8. siječnja 1868. i već na prvim sjednicama suočio se sa zahtjevom manjine, koji je formulirao Jovan Subotić, da se sam raspusti, jer je protuustavno

izabran. Većina je, naravno, preko tog prijedloga prešla na dnevni red, ali je Subotić u ime svojih drugova podnio izjavu da im »ustavna sviest nalaže istupiti iz ove kuće«, ali prije toga – istaknuto je u izjavi – »prosvjedujemo proti podredjenju Trojedne kraljevine pod kraljevinu Ugarsku, prosvjedujemo proti tomu, da sabor ugarski bez njezina znanja i privoljenja njezinoga zakonitoga zastupstva pravovaljano uredjuje državnopravne odnošaje, da joj dužnosti i štete navaljuje«.

O cijeloj toj situaciji dao je, čini se, ispravno mišljenje već Martin Polić: »Da su ostali (predstavnici Narodne stranke) na biralištu majorizirani, nije bio za zemlju udarac, jer bi njihova pobjeda bila po svoj prilici proizvela metež, a taj bi metež bio urodio velikom štetom za zemlju i možda na duže vremena odgodio neminovno nuždno izravnanje državnopravne razmirice s Ugarskom. Ova je šteta odklonjena od zemlje njihovim izbornim porazom, no barun Rauch uprvši se, da narodnu stranku sasvim uništi, nije radio na korist i probitak zemlje. Ovako su ti muževi, gledajući, kako da se medjusobno satru, radili složno, da smanje cijenu Hrvatske, pa je izstup manjine narodne stranke iz sabora, kojim je opozicija proti barunu Rauchu i njegovoj stranci prenesena na izvan parlamentarno polje, postao samo ubitačan po zemlju. Tu se u istinu radi o stvari velike načelne važnosti: Smije li jedan malen narod ili koja njegova stranka da se uteče ovako očajnomu sredstvu: da napusti parlamentarno i ustavno polje, na kojem se jedino može voditi s uspjehom zakonita borba?«

Narodna stranka, nakon što je bila raspršena na izborima i nakon što je i ono malo njezinih zastupnika izašlo iz Sabora, spala je na niske grane. Ostala je bez svojeg glasila u zemlji, bez svoga predstavnika u zakonodavnom tijelu, bez svojih pristaša na utjecajnim položajima, a što je bilo najgore, nitko nije bio, ili nije želio biti svjestan

zašto je došlo do takve situacije. Ni Miškatović nije odgovorio na to presudno pitanje, kada se žalio Perkovcu: »Posljednji izbori uprav su nas moralno ubili. Nitko ne pita, kako je to moguće bilo, da su onakvi izbori ispali. Rezultat je tu, a on je brutalan.«

Bio je to zapravo rezultat nerealne politike koja je za volju prevelikih ambicija izgubila i ono što je mogla postići. Uoči sklapanja državnopravnog akta, koji će odrediti sudbinu Hrvatske točno za pola stoljeća, stranka koja je tako dugo predstavljala većinu hrvatskog naroda, našla se u poziciji da spas očekuje od opozicije unutar Unionističke stranke, od grofa Julija Jankovića i baruna Lazara Hellenbacha. To stajalište jasno se ogleda u članku što ga je sredinom srpnja donio »Novi Pozor«, a po svemu sudeći, potjecao je od samog Strossmayera. U članku se izražava spremnost da se Narodna stranka sporazumije s unionističkom opozicijom, jer da »barun Hellenbach i grof Janković već sada jedva za jedan pedalj razdaleko stoje« od programa Narodne stranke.

Međutim, Sabor je nastavio rad. U sabornici su ostali samo zastupnici unionisti, od kojih su više od polovice bili činovnici. Osim toga, Rauch je pozvao i mnoge velikaše i prelate da prisustvuju sjednicama. No ipak Sabor nije bio jedinstven, jer se protiv Raucha i njegove većine formirala opozicija, koju je predvodio grof Julije Janković, jedan od vođa Unionističke stranke u tijeku minulih parlamentarnih borbi, koji se nije slagao s ljudima i metodama koji su sada izbili na površinu Stranke. Uz njega su stajali Lazar Hellenbach, Jovan Živković, Ante Stojanović, Ignjat Brlić i Mavro Broz. Ova manjina zauzimala se za samostalniji položaj Hrvatske naprama Madžarskoj, što će doći do izražaja osobito u Pešti za vrijeme sklapanja Nagodbe u mjesecu srpnju.

No do prvog okršaja došlo je već 28. siječnja 1868. kada se raspravljalo o adresi, i kada je Ljudevit Vukotinović (poznati ilirac, kasnije samostalac, a sad narodnjak, koji nije htio s ostalima istupiti iz Sabora) ustao protiv formulacije kojom se Sabor »priznavajući pripadnost kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije k ugarskoj kruni i stavljajuć u izgled uži realni savez s Ugarskom državnom jedinstvu kraljevina i zemalja iste krune ne protivi, niti protivit može«, Vukotinović je tražio da se izraz »državno jedinstvo« zamijeni riječima »državno zajedništvo ili državna zajednica«. Podržali su ga grof Janković i župnik Mavro Broz, zastupnik jednog zagorskog kotara, koji će se kasnije istaknuti, jer će prvi upozoriti na madžarske povrede sklopljene Nagodbe. No premda je i sam Jovan Živković, predlagač adrese, pristao na ispravak, većinom glasova bila je primljena originalna verzija.

Dva dana kasnije, 30. siječnja, bio je izabran kraljevinski odbor, također od dvanaest članova, kao i onaj, koji je bio izabran prije dvije godine, i koji se pod predsjedanjem biskupa Strossmayera nije uspio nagoditi s Madžarima. Taj posao imala je nastaviti i dovrćiti ova nova unionistička delegacija Hrvatskog parlamenta i sastaviti nacrt nagodbe, koji će zatim oba narodna predstavništva usvojiti, a kralj ratificirati.

Za predsjednika kraljevinskog odbora izabran je Antun pl. Vakanović, čiji oštri brci i šiljata brada na slikama iz tog doba podsjećaju na Napoleona III. I Vakanović je dobro poznat još iz ilirskih vremena. Taj »Domoljub Horvatović«, kako se tada potpisivao, bio je autor glasovite političke brošure »Sollen wir Magyaren werden« (Zar trebamo postati Madžari), objavljene još 1833. u Karlovcu, postao je na kraju zaista radikalni unionist. Sličan je put slijedio ilirac Mirko Bogaović koji je 1845. u sukobu na Markovu trgu, kada su pale »srpanjske žrtve«, bio teško ranjen, a za vrijeme Bachova apsolutizma odsjedio šest mjeseci u tamnici zbog objavljivanja jedne patriot-

ske pjesme, da bi zatim postao unionist, a pod Rauchom i veliki župan zagrebački.

Hrvatski kraljevinski odbor stigao je u Peštu potkraj travnja i stao raspravljati s madžarskim kraljevinskim odborom o uvjetima Nagodbe. No premda su u Hrvatskoj delegaciji bili sami unionisti, u njoj je, kao i u Saboru, došlo do opozicije, koju su činili delegati Janković, Živković i Brlić. U krilu Unionističke stranke ponikla su, naime, dva elaborata o uređenju odnosa prema Madžarskoj: jedan strogo unionistički Josipa Žuvića i drugi, koji je predviđao široku autonomiju, Jovana Živkovića. Taj je Živkovićev elaborat za vrijeme izbora Raucha istaknuo kao svoj politički program, pa i to djelomično objašnjava njegovu veliku izbornu pobjedu. Nakon izbora Rauch je sa svojom većinom prihvatio Žuvićev program, koji je prema Jankovićevim riječima davao Hrvatskoj manje autonomije nego što su ga prije 1848. imale županije.

Živković je kasnije objavio svoje uspomene: »Kako je postala hrvatsko-ugarska nagoda«, u kojima neke zgode imaju upravo anegdotski karakter: »Naša deputacija bila je po dolasku i poklonstvu svome od Nj. Veličanstva vrlo prijazno primljena, a naš predsjednik dva dana kasnije na dvorski objed pozvan. Poslije objeda pri 'cercleu' – prozbori Nj. V. po običaju i s našim g. predsjednikom nekoliko rieči: kako je u našoj stvari s Deakom razgovarao i kako je Deak kazao, da u našoj deputaciji ima ljudi, koji bi u našem savezu s Ugarskom i dalje išli nego li on«.

Zaista Deak, koji je u tijeku minulih godina često hrvatskim državnicima predlagao razumnu i lojalnu suradnju, nije ni sada, kada je Madžarska došla u mnogo bolji položaj, promijenio svoj stav. Nasuprot tome, predsjednik vlade Andrassy i ministar Lonyay htjeli su iskoristiti unionističku gorljivost novih vlastodržaca u Hrvatskoj i što više skučiti njezinu autonomiju. U tome su se financije, kao i uvijek, pokazale kao ključno pitanje. Radilo se o vrlo jednostavnom problemu, naime: da li će Hrvatska sama raspolagati svojim financijama i sama ubirati porez, a Pešti za zajedničke poslove davati samo određenu svotu, ili će pak financije i porezi biti zajednički a određenu će svotu za autonomne hrvatske poslove Hrvatskoj davati Pešta. Drugim riječima: gdje će biti hrvatska blagajna, u Zagrebu ili Pešti?

Hrvati u unionističkoj većini, međutim, odricali su se samostalnih hrvatskih financija, zadovoljni onime što im udijeli Pešta. Zvuči upravo paradoksalno da je dalekovidni Deak, vođa madžarskog naroda, bio veći Hrvat u tom pogledu od mnogih unionista, među kojima su bili neki korifeji hrvatskog preporoda. Tako je Deak izjavio Živkoviću »iskreno i otvoreno, da zemlja, koja sa svojim porezima ne može raspolagati sama, i koja svojih sredstava za podmirenje svojih troškova nema u svojim rukama, takva zemlja nema ni svoje autonomije, takva zemlja bila bi pod skrbništvom, te samo na oko – prividno – obstojala. Zato Hrvatska, hoće li da stoji na svojim nogama, treba da ima svoje financije.«

Kako je zapravo Andrassy uspio hrvatsku delegaciju prevesti žednu preko vode, detaljno opisuje Živković: »Kako smo doznali, sa našim drugovima većine bio je grof Andrassy brzo gotov, dokazujući im, da kod pripoznato zajedničkoga državnog kućanstva, pa i inače iz 'viših obzira', sveukupne ugarsko-hrvatske financije treba da budu 'zajedničke', a da će oni (Ugarska) intervenirati predlog hrv. kralj. odbora, te Hrvatskoj za njezinu autonomiju toliku svotu odmjeriti i ustanoviti, koliko ona bude trebala i t.d. Kod te prilike usudio se je (kako sam tada čuo) naš sučlan Frico Kraljević primietiti, da bi to istina po Hrvatsku i Slavoniju moglo i dobro biti, pa da bi oni na to i pristati mogli, ali eto, kako se govori, sam Deak nudi

nam veću, sa slobodnim financijema skopčanu autonomiju, kako bi mi onda mogli u tome ići na manje... Na to je grof Andrassy dobroga Frica umirio, neka se oni toga ne boje, da će Deak to učiniti, 'on ne će u tom pitanju ni glasovati'. Facit te kratke konferencije većine s grofom Andrassyjem bio je taj, da su oni na predlog grofa Andrassyja i dotično Lonyaya pristali, da se za autonomiju Hrvatske dovoljna svota odmjeri i ustanovi, a financije da budu sve 'zajedničke'.«

Manjinu u Hrvatskom kraljevinskom odboru, to jest Jankovića, Živkovića i Brlića, podržavali su i Narodna stranka i njezin »Novi Pozor« u Beču, koji u to vrijeme objavljuje niz članaka o financijskim pitanjima nagodbe iz pera A. Jakića. Također je i Hellenbach pisao u tom smislu u zagrebačkom »Agramer Zeitungu«. Narodnjaci su tvrdili da se u Pešti zapravo glumi lakrdija u kojoj su Deak i Andrassy unaprijed podijelili uloge. Kako god bilo, sigurno je da bi bez opozicije u Hrvatskoj pregovori ispali još i gore.

Živković opisuje kako je na zajedničkoj konferenciji hrvatskih i madžarskih delegata 5. srpnja riječ uzeo Deak i odustao od svojeg stava: »Gospodo moja! Prije nego što podjete raspravljati ovaj predmet, držim za dužnost dati izjavu sa svoje strane: ja sam mislio da se to pitanje rieši sasvim drugojačije, nego što je učinila naša ugarska delegacija sporazumno sa vladom. Ja sam naime hotio, da budu zajedničke samo neke vrste poreza, kao: porez na rakiju, pivo, slador, sol i duhan, a sve ostalo da se prepusti autonomnom zakonodavstvu i autonomnoj upravi hrvatskoj, s toga sam hotio, da se sa Hrvatskom pogodimo o pravednoj kvoti poravnanja za nekoliko godina. Ja sam to svoje mišljenje nekoj gospodi hrvatskih poslanika prijateljski i priobćio. Ja sam želio, da se Hrvatskoj dade ta u pravom smislu riječi prostrana autonomija. Moje

razloge za to ja sam pomenutoj gospodi obširno razložio, ne treba da ih ovdje ponovim.

Ali pošto se je većina hrvatskih deputiraca u privatnim dogovorima sa našim ugarskim deputircima kao i prama meni tako izjasnila: da ovo moje mnenje nije povoljno po njihovu zemlju, šta više, da je ono i pogibeljno, to je uslijed toga većina ugarske deputacije mnijenje većine hrv. deputacije uvažila i u sporazumu s vladom stvorila zaključak, prema komu sam ja ostao u manjini, te neimam niti prava ovdje proti većini naše ugarske delegacije i njezinim zaključkom vojevati. Stoga ne ću kod rasprave toga predmeta učestvovati...

Poslije nastalog ćutanja od više časova pročita Žuvić priugotovljeni izvještaj o tom poravnanju, na što Loynay neke primjedbe učini, te se svota pokrića našega budgeta na 2.200.000 for. ustanovi, kao i vrsti poreza (izravnoga i neizravnoga) od koji ukupnosti 45 % daju svotu od 2.200.955 for... Kad sam se poslije sastao sa mojim prijateljem Fricom Kraljevićem ne mogoh prećutati da ga ne upitam: 'A što učiniste, Frico, brate, kako mogoste starcu Deaku onakova šta kazati; ta nije li to bila za nas najveća sramota priznati, da mi nismo u stanju biti svoji i sebe izdržavati? 'E što ćeš, brate' – odgovori mi sasvim prostodušno Frico – 'što ćeš kad smo bogci. Ja ono Deaku nisam rekao. To bi, istina, bilo vrlo lipo, kako ste vi s njime udesili; kako si vidio mi smo još i za jedan korak dalje pošli, ali šta ćeš, kad nam Loynay dokaza, da bi naša dužnost na zajedničke troškove bila mnogo veća, nego što smo mi iz prvine mislili, pa onda za našu autonomiju ne bi gotovo ništa ili bar ne bi dosta preostalo. Možeš si misliti, kako mi je bilo slušati Deaka onako govoriti. Ja se tome nisam nadao. Težko mi je bilo odieliti se i od mojega grofa i prijatelja Jankovića, ali znaš, kad su nam razložili naše siromašno stanje, da se je naš Koloman (Bedeković) sasvim bona fide preplašio i od same pomis-

li, da bi mi poreze – zakonarstvo i upravu – u naše ruke dobili, da mi ne bi mogli izaći na kraj; zato da je po nas daleko bolje osigurati si sigurnu kvotu od zajedničke uprava i blagajne za naše autonomne potrebe. Na to je grof Andrassy s ovim i sa onim... E, onda sam ti brate i ja slegao ramenima, kad sam vidio da svi drugi pristaju, pa sam pomislio: Kud svi Turci, tud i ćelavi Mujo. A sad neka nam sabor sudi, je li bilo tako dobro.'«

Potkraj srpnja 1868. oba kraljevinska odbora suglasila su se o tekstu nacrta Hrvatsko-ugarske nagodbe, koja je imala 70 članaka ili paragrafa. Najvažnije točke Nagodbe bile su ove:

Ugarska i Hrvatska sklapaju »državnu zajednicu«. Hrvatska priznaje nagodbu koju je Austrija 1867. sklopila s Ugarskom, no »ipak uz tu naročitu ogradu, da se ubuduće slični temeljni zakoni i nagodbe mogu stvarati samo zakonitim sudjelovanjem kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. Hrvatska dobiva »potpunu autonomiju« s obzirom na »zakonodavstvo i upravu u svim poslovima nutarnjim, bogoštovlja, nastave i pravosuđa«. Ugarskoj i Hrvatskoj bit će zajednička ministarstva: financija, poljoprivrede, trgovine i obrane. Kod ovih ministarstava uredit će se posebni hrvatski odsjeci.

O zajedničkim poslovima raspravljat će »zajednički sabor svih kraljevina ugarske krune«. Na taj sabor Hrvatska bira svoje predstavnike »iz sredine vlastitoga sabora svoga«, i to 29 zastupnika u Donji, a dva zastupnika u Gornji dom, gdje imaju također mjesto velikaši i prelati Hrvatske. Osim toga, u Ugarsku delegaciju, koja s austrijskom delegacijom raspravlja o zajedničkim poslovima Monarhije, Hrvatska šalje pet svojih predstavnika. Ako se hrvatski teritorij bude povećao (Vojna Krajina, Dalmacija) i broj zastupnika u zajedničkim tijelima razmjerno će se povećati.

Poseban hrvatski ministar bit će član vlade u Pešti. On će ujedno biti veza između kralja i hrvatske vlade. U Hrvatskoj i u svim poslovima s Hrvatskom jezik ima biti samo hrvatski. Štoviše, predviđeno je da se i na zajedničkom saboru u Budimpešti i čak u ugarskoj delegaciji naši zastupnici mogu služiti narodnim jezikom. Taj privilegij, koji nisu imali zastupnici drugih nemadžarskih naroda, obrazložen je time »da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, imajući posebni svoj teritorij i u pogledu nutarnjih svojih poslovah vlastito zakonodavstvo i autonomnu vladu«.

Samo se na pitanju Rijeke kraljevinski odbori nisu mogli složiti, jer tu ni unionistička većina nije htjela popustiti, i stoga je u članku 66, gdje se određuje teritorijalni opseg Hrvatske, navedena i riječka županija, ali »izuzamši grad Rieku i njegov kotar, glede kojih medju oba kraljevinska odbora nagodba uspjela nije«. Naravno da je takva formulacija išla u prilog Madžara i oni su uspjeli da se u Hrvatskoj dvorskoj kancelariji na već sankcionirani originalni tekst Nagodbe iznad riječi koje su se odnosile na Rijeku jednostavno prilijepi papirić (»riječka krpica«) s novim tekstom, da je Rijeka »samostalno tijelo svete krune ugarske«. Premda Hrvatska pravno nije nikada priznala odvajanje Rijeke, Madžari su taj provizorij shvatili kao trajno rješenje i preko svojega guvernera vladali faktično Rijekom sve do sloma Monarhije.

Kraljevinski je odbor nacrt Nagodbe predložio Hrvatskom saboru 12. rujna 1868. i Sabor je Nagodbu bez opće i bez posebne rasprave već nakon deset dana primio en bloc. Protiv su glasali samo grof Janković, biskup Smičiklas, Živković, Brlić, Kontić i Stojanović. Štoviše, Julije Janković na istoj je sjednici položio svoj zastupnički mandat. Kralj je Nagodbu sankcionirao 8. studenoga, i tako je ona postala hrvatski ustav kroz idućih pedeset godina.

U donošenju ovoga temeljnog zakona Narodna stranka nije sudjelovala. Premda je sa simpatijama pratila i pomagala borbu unionističke opozicije, ona je i dalje ostala antiunionistička. Od toga stava nisu je mogle odvratiti ni političke promjene u Srbiji. Upravo u vrijeme najživljih pregovora između hrvatske i madžarske delegacije u Pešti, 10. lipnja 1868. ubijen je knez Mihailo Obrenović, dok se šetao šumom na Košutnjaku u društvu svoje sestrične Anke Konstantinović i njezine kćerke Katarine, kojom se namjeravao oženiti. Pao je kao žrtva zavjere u koju su, čini se, bili upleteni i Turci.

Nakon atentata, Orešković, tada već srpski državljanin, posjetio je Strossmayera u Đakovu, kao što se vidi iz pisma Račkom: »Ovih dana bio je ovd Orešković. On bi se rad mirio i pogađao s Madžari. U tu svrhu bio je ovd po nalogu Pešte i Biograda, a kad nije kod mene uspio, veli, da ne razumijem politiku i da svi mi nismo za ništo. Ja pako velim, da su neki naši ljudi sa svojim znanjem i iskustvom izgubili zdrav razum i naravnu logiku. Meni se čini, da ti ljudi iz ludnice buncaju i u po dana sanjaju. I Miškatović je za mir. Ja pako ne vidim k tomu nikakih elemenata, van ako ćemo, što je drugi s džubretom pisao na štetu i sramotu naroda našega, mi našim poštenjem potpisati, što je toliko, koliko naše poštenje rastepsti. Orešković je otišao vrlo nezadovoljan i viče na sve nas.«

U istome pismu Strossmayer se osvrnuo i na smrt kneza Mihaila: »Smrt kneza užasna je stvar. Čin je to mrski, sa štetom i sramotom našom spojen. Knez Mihael dobar je bio čovjek, ali državnik nikaki, ter je svojom slabošću i mlitavošću izazivao upravo protiv sebe razne elemente zemlje. Bog neka nam bude na pomoći. Narod nam još većom stranom u mrtvilu leži, ali ja ne zdvajam.« Kao što se vidi, Strossmayer je još uvijek oplakivao nade koje su on i njegovi prijatelji gajili u vezi s programom ugovorenim s knezom.

Namjesničko vijeće, koje je preuzelo vlast u Srbiji, još se više povezalo s Madžarskom. I Andrassy je nastojao da Srbiju što više privuče u madžarsku interesnu sferu i da je odvoji od Rusije. U tu svrhu austrougarski konzul u Beogradu Benjamin Kallay stavio je početkom listopada ponudu u Beogradu o podjeli Bosne i Hercegovine. Svrha toga manevra, prema riječima Andrassyjeva biografa Wertheimera, bila je ova: »Ako bi dio Bosne i Hercegovine zaista pripao Srbima, time bi oni morali doći u neprijateljski odnos prema Hrvatskoj, koja je također stavljala zahtjev na obje turske pokrajine. Samo tako mogla je Madžarska odagnati vječno prijeteću avet ujedinjenja između Srba i Hrvata. Bilo je sigurno da Hrvati ne bi nikada Srbima oprostili osvajanje toga turskog područja.«

Nekako u isto vrijeme osvrnuo se na srpsko-madžarske odnose i Rački: »Čini se, da se srpska regencija odviše zaplela s Madžari, i to iz osvete proti Karađorđevića. Ludi ne znadu da to samim Madžarom u prilog ide. Već bi dosta bilo osvete, a sada bi valjalo nutarnje stanje Srbije urediti, pak se osvrnuti na boreće se Bugare i kukajuće Bošnjake.« Stoga on savjetuje Strossmayeru da svoj posjet kao apostolski vikar u Srbiju odgodi do proljeća.

Zapravo i Račkom i Strossmayeru bilo je jasno da je jedno veliko i važno povijesno razdoblje bilo završeno, i to završeno njihovim potpunim porazom. U novoj etapi bit će potrebno prihvatiti se novog oružja. Zato Strossmayer piše svojem prijatelju i suradniku: »Naše sadašnje stanje upravo je za narod sramotno. Vrhu toga, ako me sve ne vara, Biograd se ponaša upravo kukavno. Tomu nema lijeka van prosvjeta, prosvjeta, prosvjeta.«

PROSVJETOM K SLOBODI

Kao svaka povijesna činjenica, tako je i slom političkih nada i ambicija biskupa Strossmayera imao, uz negativu i svoju pozitivnu stranu. Povlačenje iz prvih redova političke borbe oslobodilo je njegovu veliku energiju i kreativni zanos za druge zadatke, u prvome redu na kulturnome planu, koji su zapravo više odgovarali njegovim sklonostima i njegovu zvanju. On je po svojoj prirodi bio više čovjek kulture nego li politike, više mecena nego državnik. Ta njegova svojstva došla su do izražaja već na samom početku, kada je 1849. ministru Thunu sugerirao potrebu osnivanja hrvatskog sveučilišta, i kada je, tek imenovan za đakovačkog biskupa, davao za narodne svrhe novac, kojim još i nije raspolagao.

Strossmayerove zasluge za kulturni preporod hrvatskog naroda jedva da su manje od zasluga Ljudevita Gaja. Ni Strossmayer, ni Gaj, nisu imali uspjeha ni sreće u politici, ali su zato na tok narodne sudbine utjecali dublje i temeljitije nego najuspješniji državnici i političari. Može im se prigovoriti, i prigovara im se, da su bili fantasti, da su svoje narodno hrvatsko ime bili spremni žrtvovati za lijepe ilirske ili južnoslavenske šimere. Ali Gajeva je povijesna zasluga upravo u tome što je, odbacivši kajkavski i čakavski dijalekt i usvojivši štokavštinu (iako su mu Srbi predbacivali da im je ukrao jezik), stvorio temelj za kulturno i političko jedinstvo hrvatskog naroda. A Strossmayerovo jugoslavenstvo bilo je onaj bedem koji je Hrvatsku branio i obranio da je između sebe ne rasparceliraju Nijemci, Talijani i Madžari zajedno s Pašićem.

Da nije bilo Gaja, našao bi se netko drugi da obavi povijesni posao za koji su prilike bile sazrele. To je točno, ali to ne umanjuje njegove osobne zasluge i izvanrednu ulogu, koju je odigrao kao pokretač hrvatskoga narodnog preporoda i ideolog ilirizma. Naslov »prvi sin domovine«, koji je nosio Strossmayer, s punim se pravom može dati i Gaju. Treba prolistati Gajevu korespondenciju, vidjeti onu množinu pisama pisanih najrazličitijim dijalektima i još različitijim pravopisima, koji se tek nakon godine 1840. počinju slijevati u jedinstveni hrvatski književni jezik, pa da se uoči Gajevo povijesno mjesto.

Gaj je stajao na razmeđi epoha. Iza njega je bilo mrtvilo, marijaterezijanska noć, koja se još od vremena zrinsko-frankopanske katastrofe sve više zgušnjavala, da bi u njegovo doba došlo dotle da je Štos zabugario: »Vre i svoj jezik zabit Horvati hote...« Strašna razdrobljenost ne samo narodnog teritorija nego i duha: Dalmacija pod teretom talijanske kulture i austrijske administracije, sjeverna Hrvatska na putu da se, razbijena na županije, utopi u Madžarskoj, njemački jezik svuda dominantan. Bosna turska provincija, a ostale južnoslavenske zemlje u ne mnogo boljem položaju.

Onda su zaorile preporodne budnice i davorije preko kojih i do nas dopire zanos vremena i osjeća se zadivljujuća moć kojom je Gaj djelovao na suvremenike. Ali i u njemu postoji dvojstvo – tako karakteristično za hrvatsku politiku u 19. stoljeću. San njegova života bila je Velika Ilirija od Jadranskog do Crnog mora. On, kao i Strossmayer, piše memorandum ruskoj vladi, pozivajući je da izvrši svoju »misiju« na slavenskom jugu, u isto vrijeme dok od Austrije traži plemstvo. On ozbiljno razmišlja o tome da svoje novine tiska ćirilicom, a zatim ih stavlja u službu bečkog centralizma. On svečano putuje po Srbiji u društvu kneza Aleksandra, noseći prsten što mu ga je za osobite zasluge poklonio car Ferdinand...

Netko će reći: Gajeva lojalnost prema Austriji (kao uostalom i Strossmayerova) bila je samo taktika, da bi se mogao lakše prikriti revolucionarni rad na stvaranju posebne južnoslavenske države. Drugi će reći da je Gaj, kao i kod Čeha Palacky, bio za federativnu Austriju, i da se samo u tom austroslavizmu iscrpljivao njegov politički program.

Sasvim je analogan slučaj sa Strossmayerom. Je li on bio Jugoslaven ili Austroslaven? Da li je kneževina Srbija u njegovim planovima imala poslužiti samo u svrhu pritiska na austrijske državnike, kako bi se unutar federativne Austrije stvorila jugoslavenska jedinica sa Zagrebom na čelu, ili je on doista vjerovao u »pravo prvorodstva« Srbije – kao što piše Matiji Banu. Kada je vjerovao jedno, a kada drugo? Zapravo i jedno i drugo, i to u isto vrijeme. Zato se on snebiva kako to da Schmerling, Rechberg i drugi ne mogu shvatiti važnost toga famoznog »istočnog pitanja«; zato je on zaprepašten kada ga u Beču, tek nekoliko dana nakon što je njegov emisar Mrazović sklopio sporazum u Beogradu masregluje Franjo Josip. U tom dvojstvu leži ključ za razumijevanje hrvatske politike sve do godine 1918. Zato bi nakon »Hrvatskog boga Marsa« trebalo napisati »Hrvatskog boga Janusa«, jednim licem okrenutog na Istok, a drugim na Zapad. To nije bila samo politika dvaju žarača u vatri u očekivanju što će donijeti igra prilika, to je mnogo dublji problem i rezultira iz našega povijesnog razvoja i zemljopisnog položaja.

Ovo se dvojstvo u Strossmayera ne očituje samo u politici, ono je duboko i mnogostrano. Nenadmašivi poznavalac klasične latinštine, koji je ciceronsku elokvenciju usvojio do te mjere da su ga na Vatikanskom koncilu prozvali »prvi govornik kršćanstva« – Strossmayer se uporno i žilavo bori za slavensku liturgiju u Hrvatskoj, za glagoljicu, za kult Ćirila i Metoda, i tek pod krajnjim pritiskom odustaje od namjere da na posveti svoje katedrale pjeva misu na narodnom jeziku. U tome je Strossmayer, kao i u drugim pitanjima, bio preteča razvoja, koji je tek danas uzeo maha u Katoličkoj crkvi.

No upravo to dvojstvo, ili zapravo suživot latinskog i narodnog jezika neizbrisivo je opečatilao nacionalni razvoj u Hrvata. Jer, premda smo mi prvu, glagoljsku i ćirilsku pismenost primili sa slavensko-bizantskog Istoka, latinski je jezik, zbog neposrednoga doticaja s romanskim gradovima na obali, franačkog političkog utjecaja i niza drugih činilaca, počeo imati sve veću ulogu, najprije u državnopravnom, a kasnije i u kulturnom pogledu. Usvajanje latinskog jezika nosilo je dvostruku korist. Ono je mladi narod uvelo u krug ostalih evropskih naroda, koji su svi crpli iz bogate riznice antičkog naslijeđa. S druge strane, latinski je jezik pomogao i stvaranju samoga narodnog jezika.

Kao što je Kombol lucidno opazio. Hrvati nisu, prigrlivši latinski jezik, imali više potrebe za starim crkveno-slavenskim jezikom, koji je kod nekih drugih slavenskih naroda kočio razvoj narodne književnosti sve do sredine prošloga stoljeća. Stoga je i razumljivo što je u hrvatskoj knjizi već u 14. stoljeću prevladao čisti narodni jezik. Zahvaljujući tom sretnom suživotu dolazi do pojave da književnici istodobno pišu na jednom i drugom jeziku – poznate i kod drugih evropskih naroda – a koja je baš u Strossmayeru našla svojeg posljednjeg značajnog predstavnika.

Strossmayerov rad na kulturnom polju nerastavno je povezan s djelovanjem Franje Račkog. Strossmayer i Rački – ta dva imena idu zajedno, slično kao kad se veli: Göethe i Schiller. Od bečkih dana 1849. kada su se upoznali, njihovo je prijateljstvo postupno raslo i jačalo se, da bi puni polet doživjelo u desetljeću nakon Nagodbe, kada obojica glavnu pažnju upravljaju na pitanje prosvjete i

kulture. O tom plodnom prijateljstvu, kakvo naš javni život ne poznaje ni prije, ni poslije, svjedoči i njihova korespondencija koju je Šišić objavio u četiri sveska.

Od sredine 19. stoljeća pojavljuje se u Hrvatskoj čitav niz imena koja znače početak naše povijesne znanosti. To su Ivan Kukuljević, Antun Mažuranić, Šime Ljubić, braća Pucići, Miho Klaić, Ivan Crnčić, Baltazar Bogišić, Radoslav Lopašić i ostali, koji su se razišli po evropskim arhivima, da bi iz starih diploma i akata restaurirali zgradu hrvatske povijesti i na znanstven način dokazali naš udio u zajednici naroda. Takav pragmatički karakter imala je tada historiografija i u mnogim drugim zemljama, osobito malim i ugroženim od jačih. Bio je potreban još samo netko tko će dotadašnje rezultate skupiti, otkriti nove izvore i pomoću velike erudicije i strogog naučnog aparata srediti ih u suvisle povijesne cjeline. Bio je to Franjo Rački.

Rački je i u politiku unio skromnost naučnog radnika i mnogo samoodricanja. On piše studije, brošure, članke o hravtskome državnom pravu, o Dalmaciji, Srijemu i Rijeci, a najviše o odnosu Hrvatske prema Madžarskoj, koju upozorava »da Hrvatska bijaše priznata za neodvisnu državu od međunarodnog evropejskog prava jur u ono doba, kad o Ugarskoj ne mogaše ni spomena biti; da Hrvatska i kao kraljevina je starija od Ugarske i od nje posvema neodvisna. Pored krune sv. Stjepana sjaše u Evropi kruna hrvatska.« U takvu čovjeku Strossmayer je našao idealnog druga, ali ne mentora.

Sasvim su proizvoljne tvrdnje da je Rački inspirirao Strossmayera u njegovu stavu i djelatnosti. Istina je sasvim suprotna. Ako je Strossmayer i odavao Račkome, osobito nakon smrti, veliko priznanje, bio je to samo znak pijeteta prema prijatelju. Strossmayer je bio čovjek mnogo većeg historijskog formata, a to je očito i u njihovoj korespondenciji. Strossmayerov stil ostao je živ i nevjerojatno svjež do danas, i njega mnogo manje sapinju stege prohujalog vremena i naših malih prilika nego što je to slučaj kod Račkog.

Još za vrijeme Bachova apsolutizma Strossmayer je pristupio radu. Na njegovu inicijativu i trošak izdan je 1858. veliki ep Petra Kanavelića, korčulanskog pjesnika iz 17. stoljeća, o zadarskom biskupu Ivanu Ursinu, u kojemu se opisuju borbe između kralja Kolomana i hrvatskih gradova Zadra, Šibenika i Trogira. Tri godine kasnije (1861) Strossmayer je dao objaviti i drugi, još opširniji ep naše stare književnosti: »Povist vangelska bogatoga a nesrećna Epulouna i ubogoga a čestita Lazara« Splićanina i Kanavelićeva suvremenika Jerolima Kavanjina.

U to vrijeme Strossmayer već izdašno pomaže rad na hrvatskoj historiografiji, izdajući zamašne svote Ivanu Kukuljeviću, koji putuje po Dalmaciji, Italiji i ostalim krajevima i skuplja naše stare listine, inkunabule i druge rijetke knjige. On sudjeluje i pri objavljivanju Kukuljevićeve kapitalne zbirke isprava hrvatskoga državnog prava »Jura Regni«, koja je narodnjacima i te kako dobro poslužila u saborskim raspravama prije sklapanja Nagodbe. Strossmayer je u to rano doba financirao i izdavanje zbirke »Monumenta Slavorum Meriodionalium«, koju je u vatikanskim arhivima sakupio Theiner i objavio u dva sveska.

No, evo što kaže Smičiklas o jednome od najinteresantnijih Strossmayerovih pothvata na planu južnoslavenske kulturne suradnje, koji također pada u to vrijeme: »Dva brata, Dimitrije i Konstantin, rodom iz Macedonije, sabraše bugarske narodne pjesme najviše po svojoj tužnoj domovini Macedoniji. Dimitrije ostane kod kuće, da učiteljuje, a Konstantin podje u Rusiju, da nadje nakladnika za njihove pjesme. Obijao je pragove po Kijevu, Moskvi i

Petrogradu, dok ne pukne i u Rusiji glas o našem biskupu, koji je tada zagovarao interese Slavena na pojačanom carevinskom vijeću. Dodje u Beč i zamoli biskupa, neka bi ga pomogao. Biskup privoli, ali mu se nije svidjalo, što su pjesme napisane grčkim slovima. Bugari pred silom fanariotskih Grka nisu se smjeli služiti slavenskim pismom, da ih Turcima ne izdadu kao ruske agente. Miladinov rado pristane na biskupovu želju.

Na povrarku u Đakovo uzme biskup sa sobom i Miladinova i namjesti ga u svom seminaru, da sve pjesme slavenskim pismom prepiše. Za tri mjeseca prepiše pjesme i podje opet s biskupom u Zagreb, kada je bioskup odlazio na nastavak banske konferencije. Tako o biskupovu trošku izadje (1861) prva velika zbirka bugarskih narodnih pjesama na broju 674 na šezdeset i osam tiskarskih araka. U Zagrebu već čuje Miladinov da su mu Turci brata Dimitrija zatvorili. Odmah se odluči da podje potražiti brata.

Uzalud ga je biskup odgovarao, naka ne ide, da će i njega zatvoriti. Nije ga mogao odgovoriti. Medjutim su Dimitrija odveli Turci u tamnicu carigradsku, a sada uhvate i Konstantina. Biskup, čim dozna za sudbinu braće, zauzme se najprije kod austrijskog poslanika Prokesch-Ostena, a poslije i kod ministra vanjeskih posala grofa Rechberga, da puste ovu nedužnu braću. Čim Grci osjetiše da će pod pritiskom austrijske diplomacije ova tužna braća izaći na slobodu, otruju ih. Tako pogiboše zatočenici bugarske knjige devetnaestoga vijeka, šticenici biskupovi.«

Sve su to bile pojedinačne akcije, izvanredno korisne, ali izolirane. Bilo je već odavno jasno da se sustavni rad na kulturi može voditi samo udruženim silama, koje bi gravitirale jednom naučnom, odnosno umjetničkom žarištu. Naučna udruženja nisu ni kod nas bila nova stvar.

Već u 16. stoljeću, a osobito u kasnije doba baroka, niz akademija niknuo je u slikovitim gradićima na našoj obali od Kopra do Dubrovnika: Akademija Ispraznih, Akademija Zavidnih ili Akademija od Šturaka, Akademija Zagrijanih i sličnih imena, čiji trpki i pomalo ustajali humor vrijedi zapravo više od svih književnih ili znanstvenih rezultata njihovih članova. Nije se mnogo radilo u tim malim, uspavanim mjestima oko vitkih zvonika, koji su se bjelasali u bonacama. A to su bila stoljeća velike bonace na Jadranu, tićine, koja je nakon otkrića Amerike zahvatila manje-više čitavo Sredozemlje. Jadran je postao mrtvi rukav jednoga sporednoga mora. Stoga je talijanski Secento i Settecento pokriven gustom, ali mrtvom i sterilnom šumom takvih akademija s pompoznim, baroknim fasadama erudicije, ali bez veze sa životom. Jer život je bio malen i skučen jednako tako na obali Tirenskog kao i Jadranskog mora.

Sredozemlju je vraćena vrijednost, ne samo prokopavanjem Sueskog kanala (1858 — 1869) nego i stupanjem u prvi plan povijesne pozornice naroda Istočne Evrope. Nakon stoljeća turske ekspanzije Poljska, Madžarska, Rumunjska, Ukrajina, narodi Balkana, svi se oni vraćaju normalnu životu. Počinje veliki izvoz ruskog žita i sirovina iz Istočne Evrope u luke Zapada i strujanje zapadnih proizvoda na Istok. Tada je Jadransko more oživjelo. Veliki privredni kompleks podunavske Monarhije pružio mu je povoljno zaleđe. Nije slučajno što se stanovništvo Dalmacije u tijeku 19. stoljeća početverostručilo.

Potkraj prve polovice stoljeća hrvatski je narod doživio svoju nacionalnu i kulturnu renesansu. I već na početku pojavljuje se ideja kulturnog žarišta, ideja akademije. Iste godine, kada Gaj svoje »Novine Horvatske« mijenja u »Novine Ilirske« prelazeći potpuno na štokavštinu, dakle 1836, Hrvatski sabor stvara zaključak, da se u Zagrebu osnuje »Učeno društvo za njegovanje prosvjete narodnim

jezikom«. Još triput Sabor je idućih godina stavljao u svoje zaključke zahtjev za osnivanje učenog društva, ali je Metternich uvijek znao spriječiti kraljevsku sankciju. U međuvremenu je osnovana Narodna čitaonica, a 1842. Matica Ilirska kao sastavni dio čitaonice, koje su prvi odbornici bili Gaj, Demeter, Štoos, A. Mažuranić, Vukotinović i drugi preporoditelji.

Nakon što je 1847. načelno odobreno osnivanje učenog društva Ivan Kukuljević je pristupio djelomičnom ostvarenju saborskog zaključka i 1850. osnovao »Društvo za jugoslavensku poviest i starine«. Među darovateljima istaknuli su se ban Jelačić, koji je bio pokrovitelj društva, knez Mihailo Obrenović i mnogi drugi. Kao glasilo Društva stao je izlaziti »Arkiv za poviestnicu jugoslavensku«, koji je uređivao Kukuljević. Arkiv je izašao u 12 svezaka, a bio je naš prvi znanstveni časopis. Mnoge rasprave u Arkivu, osobito Kukuljevićeve pionirske studije o hrvatskom tiskarstvu, bibliografiji i književnosti, nisu ni danas izgubile na vrijednosti. To se može reći i za »Razvod istarski« Ante Starčevića.

Kao što se vidi, ilirsko je ime odmah nakon 1848. bilo zamijenjeno jugoslavenskim imenom. Prema tome, Strossmayer nije ništa izmislio, nego je samo nastavio ići putem »doista originalnim u kulturnoj i književnoj historiji evropskih naroda moglo bi se reći jedinstvenim« – kao što kaže M. Krleža za Ilire, koji su se odrekli narodnog imena, uvjereni da se samo tako može »ostvariti južnoslavenska, upravo sveslavenska sinteza u višem, nadnarodnom, oduhovljenom smislu«. Ime Jugoslavenske akademije, koju će Strossmayer početi stvarati nakon sloma apsolutizma, i koja je to ime zadržala i nakon što su osnovane Srpska i Slovenska akademija, nije samo relikt minulih vremena, nego ima i povijesnu vrijednost.

Vrativši se u Zagreb sa zasjedanja proširenog Carevinskog vijeća, Strossmayer je 10. prosinca 1860. predao banu Šokčeviću, predsjedniku Banske konferencije koja se tada održavala, zakladni list na 50.000 forinti za osnutak Akademije. U tom listu on, među ostalim kaže: »Evo na taj način svuda na slovjenskom jugu ukazuje se vruća želja, da mu bude jedna knjiga. Ova želja, koliko smiona se komu vidjela, može i činom postati, jer joj na službu stoje svi potrebiti dielnici uma i vremena, pače čvrsto sam uvjeren, da duh jugoslavenskoga naroda prije ili poslije odjenut će se jednom knjigom. Samo za sada ne ima još sredotočja, u kom da sjedini svoje raznolike življe.

Ovim sredotočjem imalo bi biti učeno društvo ili akademija, u kojem bi se imali stjecati i sjediniti svi bolji umovi hrvatski, srbski, slovenski i bugarski, da viećaju, kojim bi se načinom imala nejpreče stvoriti jedna narodna knjiga na slovjenskom jugu, i kako bi imala u svoje okrilje uzeti sve struke čovječje znanosti.« Banska konferencija pljeskom je primila biskupovu darovnicu. U Zagrebu se priređuju koncerti i svečanosti, a Bogoslav Šulek napisao je u »Pozoru« članak »Slava Strossmayeru«: »Najveći su dobrotvori naroda« – piše Šulek – »oni, koji sreću naroda grade na tvrdu temelju nauka; a najslavniji su ljudi, koji u slavi svoga naroda svoju slavu traže. Mučan je to, istina, posao, hoće mu se golemih žrtava i materijalnih i moralnih; a ovakav prijatelj naroda napokon jošte dočeka, da ga njegovi zemljaci crne i sumnjiče, u mjesto da mu se zahvale.«

Rački je, međutim, u člancima pod naslovom »Jugoslovjenstvo« preuzeo zadatak da ideološki objasni svrhu akademije, koja je već bila sadržana u njezinu imenu. On je zadivljen »ovim čarobnim imenom«, koje bi Hrvati sada imali prihvatiti umjesto odbačenog Ilirstva, a u tome im ima pomoći »Jugoslovjenska akademija« i najveći »Jugoslovjen« Strossmayer: »Želi li Jugoslovjenstvo jednim narodom u duhovnom smislu postati, to bi imalo nasto-

jati da se sjedini u književnom jeziku. Ovo toli žuđeno jedinstvo svih Jugoslovjena, a ponajprije Srbo-Hrvata i Slovenaca, pospješit bi imala Jugoslovjenska akademija, kojoj prvi i najveši Jugoslovjen naumi metnuti temelj. Mi se odavna nijednomu zavodu toliko neuzradovasmo, koliko ovomu, jer u njemu uvidjamo jedini put k jugoslovjanskoj književnosti. Shvatimo li važnost ovoga družtva, a ustrojimo li ga prema našim potrebama, ono nam bude čvrstim vezom skapčajućim Srbo-Hrvate sa Slovenci i Bugari, združećim Jugoslovjene – vjerom i politikom razdružene – u jedan narod. Ovdje Hrvate i Srblje jezikom i knjigom stopismo u jedno. A tako i jest pravo uzprkos pojedinim kratkovidcvem«... veseli se Rački još pun naivne vjere.

Strossmayerov primjer slijedili su i mnogi drugi, ali gotovo samo u Hrvatskoj. Za nepunu godinu dana glavnica za osnivanje Akademije narasla je na više od 160 tisuća forinti. Moralne pomoći bilo je još najviše iz Češke, gdje različita društva iz općine imenuju Strossmayera svojim počasnim članom. Istupanjem na Carevinskom vijeću i zatim inicijativa za osnivanje Jugoslavenske akademije pronijela je te godine prvi put Strossmayerovo ime daleko izvan granica njegove domovine. Upravo potkraj 1860. Strossmayeru je pripao naslov: »prvi sin domovine«.

Bila je to zapravo vrlo smiona ideja i ne baš skroman pothvat osnivati akademiju znanosti u jednoj još gotovo potpuno rustikalnoj i nepismenoj sredini, kada još nije bilo ni sveučilišta, ni drugih visokih škola, ni znanstvenih časopisa, a od naučne literature tek skromni počeci, i to najviše u historiografiji i u filologiji. Da bi se bar donekle suzbio taj prigovor, na Strossmayerovu inicijativu pokrenut je znanstveni časopis pod imenom »Književnik«, koje bi danas moglo zavesti u zabludu da se radilo zaista o književnom, a ne o naučnom glasilu. Urednici su mu bili povjesničar Rački, filolog Jagić i prirodoslovac Torbar, pionir fizikalnih znanosti u nas. »Književnik« je izlazio tri godine (1864 — 1866) i pokazao da i u našoj sredini ima već učenjaka, kojima bi pristajao naslov akademika.

Strossmayer je također bio svjestan činjenice, da je uz akademiju i prije akademije potrebno sveučilište. Zato on na saborskoj sjednici od 29. travnja 1961, nakon što je Ljudevit Vukotinović pledirao da se osnivanje akademije stavi pod zaštitu Sabora (što je učinjeno zakonskim člankom XII), traži i osnivanje sveučilišta:

»Gospodo narodni zastupnici! S akademijom znanosti uzko je spojen drugi zavod, koji bez dvojbe svakomu domorodcu vruće na srcu leži i ležati mora. A zavod taj jest jugoslavensko sveučilište u Zagrebu. Gospodo! Uzklik i pohvala jednodušna, kojom primiste izušteno po meni jugoslavensko sveučilište, svjedok je, da sam tim dirnuo upravo u živac domorodnih želja, da je i taj zahtjev, kao i prvi proiztekao iz žive duše naroda našega. Akademija znanosti predpostavlja po mom mnijenju sveučilište.

U akademiji znanosti sve struke znanja čovječanskoga u višem znamenovanju zastupane biti moraju. Mudroslovje, philologija, pravoslovje sa svim ogranci svojimi, bogoslovje, slovoslovje, povjestnica i tako dalje, u višem smislu u akademiji znanosti stecište i utočište svoje naći imaju. Akademija znanosti ima biti umovom, koji se poput orla na krilih uzvišenoga duha svoga nebu pod oblake dižu, najplemenitiji cilj radnje duševne. Akademija znanosti ima biti nagrada i lovor vijenac ljudem, koji su se ma u kojoj struci znanosti osobito odlikovali. To vam pako, gospodo, akademija samo onda biti može, ako se budu sve struke znanosti u sredini našoj i u narodnom duhu predstavljale i podučavale; ako se bude putem sveučilišta vrelo otvorilo, iz kojega će krasna omladina naša

žedju svoju duševnu trnuti i onim se blagom obogatiti moći, koje više čovjeka resi i odlikuje, nego ikakvo sjajno ime, više nego sve blago materijalno ovoga svieta.«

U tu svrhu Strossmayer predlaže Saboru« da se istomu odboru, koji će izraditi imati osnovu akademije znanosti, nalog ujedno podieli, da izradi osnovu za sveučilište i da naznači način, kojim bi se najbolje i najuspješnije sveučilište kod nas oživotvoriti moglo«.

To je bio prvi Strossmayerov govor pred Hrvatskim saborom, i on je upravo elektrizirao slušaoce. Na Bogovićev prijedlog odlučeno je da se govor tiska u nekoliko tisuća primjeraka. Ali oduševljenje, pa ni novčane žrtve (Strossmayer će 1866. dati pedeset tisuća forinti i za sveučilište) nisu bili dovoljni, jer se bez odobrenja Beča nije moglo pristupiti ostvarenju ovih velikih zamisli. Hrvatska je usporedo tražila i akademiju i sveučilište, i Strossmayer je preko Sabora i osobno u Beču opetovano kroz nekoliko godina zahtijevao odobrenje za oba zavoda.

Na čelu bečke vlade stajao je tih godina centralist Schmerling. Njemu se, naravno, nije sviđalo jugoslavensko ime, a još manje jugoslavenski program akademije i sveučilišta, kako ih je bio zamislio i formulirao Strossmayer. Na čelu hrvatske dvorske kancelarije bio je Ivan Mažuranić. I koliko je god on bio oduševljen Strossmayerovom inicijativom – kao što smo vidjeli iz pisma Račkog – politički faktori u Monarhiji, mnogo jači od njega, na svako isticanje jugoslavenstva ili bilo kojeg slavenstva odgovarali su krajnje rezervirano.

Ipak akademija je imala više sreće od sveučilišta. U Beču se jamačno smatralo da časni skup učenjaka neće imati ono revolucionarno djelovanje koje bi moglo imati sveučilište kao rasadnik novih generacija narodne inteligencije. Pravila akademije, premda dobrano prekrojena, potvrđena su kraljevskim otpisom od 2. siječnja 1866, dok o

sveučilištu nije spomenuta nijedna riječ. Da su i takva pravila bila potvrđena, najviše je pridonio i opet Strossmeyr, koji je u tijeku božićnih blagdana bio ponovno u Beču i kod najviših faktora ishodio odobrenje.

Prema članku 21. pravila što ih je odobrio kralj i prihvatio Sabor, Sabor je izabrao prvih šesnaest članova Akademije. Kralj je, međutim, 9. svibnja 1866. potvrdio samo četrnaestoricu. To su bili: Janez Bleiweis, Mirko Bogović, Vatroslav Jagić, Ivan Kukuljević, Šime Ljubić, Antun Mažuranić, Pavao Muhić, Franjo Rački, Jovan Subotić, Josip Schlosser, Bogoslav Šulek, Josip Torbar, Adolfo Veber i Živko Vukasović.

Kao što je to slučaj kod svih akademija na svijetu, tako su se i kod naše na prvom koraku pojavili nezadovoljnici koji su velikom nepravdom smatrali to što nisu kao akademici izabrani oni ili njihovi prijatelji. Osobito se osjećala pogođena stara garda iliraca, onaj Olimp hrvatskih preporoditelja, koji će Vlaho Bukovac jednu generaciju kasnije dignuti do apoteoze na onome neusporedivom zastoru. To su tada još sve bili ljudi u zrelim muževnim godinama, kada se i dolazi na akademiju, da se primi priznanje za izvanredna djela kakva su oni zaista dali svojem narodu. Izvan portala Akademije ostali su: Ljudevit Gaj, Ivan Mažuranić, Dimitrije Demeter, Fran Kurelac, Vjekoslav Babukić, Ivan Trnski i još neki drugi.

Kukuljević je, osim toga, u »Narodnim Novinama« prigovarao da pri popunjavanju mjesta akademika nije u dovoljnoj mjeri uzet u obzir – kao što bi se danas reklo – nacionalni ključ, jer, uz dvanaest Hrvata, izabran je samo po jedan Srbin i Slovenac, a ni jedan Bugarin. S tih su se razloga dva izabrana i potvrđena akademika, najprije Antun Mažuranić, a zatim Ivan Kukuljević potkraj srpnja odrekli te časti.

Pravi razlog toga nemilog sukoba u Akademiji i oko nje

još prije nego što je stupila u život bio je, naravno, političke prirode. Ivan Kukuljević, jedna od najkrupnijih figura hrvatskoga narodnog preporoda, kao i Antun Mažuranić, brat velikog pjesnika i hrvatskog kancelara, bio je u to vrijeme, kao i većina starih iliraca, pristaša Mažuranićeve Samostalne stranke. Oni u načelu nisu imali ništa protiv Strossmayerova jugoslavenstva, u čijemu je duhu Akademija imala djelovati, jer je ono bilo prirodan nastavak ilirizma, na čijemu je mlijeku i Strossmayer bio othranjen. Ali većina je iliraca tada, kao što se i pristoji zrelim ljudima, slijedila realniji politički kurs Samostalne stranke tražeći sporazum s Bečom. U tome sporu bilo je dobrim dijelom i nesporazuma između dviju generacija, koje su se upravo tada smjenjivale.

Doduše, Strossmayerova Narodna stranka u to je vrijme već raskinula savez s unionistima i u Saboru već uvelike surađivala sa samostalcima protiv pretenzija Madžara, kojima je Bismarck otvarao nove perspektive. No, usprkos toj ponovnoj suradnji Narodne stranke sa svojim disidentima samostalcima, obostrano nepovjerenje nije se dalo tako lako zaboraviti. To potvrđuje i Strossmayer kada iz Rogateca 1. kolovoza piše Račkom: »Hvala Bogu, da se je Akademija konstituirala! Ne bijte se ništa, što trula natražnjačka stranka prot njoj agitira i demonstrira; samo ako vlada bude pametna. Ja ću na svaki način prisustvovati kod instaliranja Akademije.«

Međutim, Hrvatska dvorska kancelarija, gdje je već sjedio unionist Kušević, nije htjela zbog krnjeg članstva potvrditi ni poslovnik Akademije, ni predsjednika Račkog, ni pokrovitelja Strossmayera. Trebalo je opet čekati da Sabor bude sazvan na drugo zasjedanje. Zaista potkraj godine Sabor je izabrao novu četvoricu akademika: Đuru Daničića, Matiju Mesića, Mirka Šuhaja i Ljudevita Vukotinovića, od kojih je samo posljednji pripadao krugu narodnih preporoditelja. Tek tada je dvorska kancelarija

potvrdila poslovni red, a tek 10. travnja 1867. pokrovitelja i predsjednika. Rački je ujedno smijenjen s položaja školskog nadzornika. Prve radne sjednice Akademije održane su u lipnju i srpnju.

Tako je akademija počela rad u doba najžešćeg progona Narodne stranke i njezinih pristaša, u doba banskog namjesnika baruna Levina Raucha i Strossmayerova progonstva u Parizu. Činjenica da se ipak i upravo u to vrijeme dopustio rad Jugoslavenskoj akademiji može se, vjerojatno, tumačiti time što su vlastodršci u Monarhiji pokušali da, bar na kulturnom planu, otvore ventil nagomilanu nezadovoljstvu. Ipak Dvorska kancelarija nije dopustila da se svečano otvaranje Akademije 28. srpnja proslavi javnim manifestacijama, nego samo unutar akademijskih prostorija.

Strossmayer se upravo vratio iz inozemstva i mogao je kao pokrovitelj svečano otvoriti Akademiju. Ali koje li razlike između njegovih govora u Saboru i ovog u Akademiji! Očito ga je udarac, što mu ga je car zadao, prisilivši ga da napusti zemlju za vrijeme zasjedanja Sabora, bio žestoko pogodio. Nema tu ni riječi o jugoslavenstvu, kojim su upravo kiptjeli njegovi prijašnji govori o akademiji i sveučilištu, premda je svečanosti prisustvovao prvak Slovenaca Janez Bleiweis, a kneževina Srbija bila je poslala delegaciju od sedamnaest članova s Jovanom Boškovićem i Stojanom Novakovićem na čelu. Ne treba, naime, zaboraviti, da je prije nepuna četiri mjeseca bio u Beogradu ugovoren program između Narodne stranke i srpske vlade.

Nije poznato, jesu li Strossmayer i drugi prvaci Narodne stranke, u prvome redu Rački i Mrazović, iskoristili ovu priliku da sa srpskim prvacima razgovaraju o nekoj konkretnoj suradnji. U svakom slučaju, Strossmayer se u svojemu govoru dobro čuvao da ne učini bilo kakvu alu-

ziju u tom smjeru. Čitav njegov dugi govor bio je posvećen jednoj jedinoj temi: odnosu kršćanstva i nauke, citirajući klasične povjesničare i francuske teologe od Bossueta do Pascala. Kao i uvijek u teškim trenucima, Strossmayer se i ovaj put zaogrnuo svojim biskupskim plaštom.

Mnogo konkretniji bio je predsjednik Rački, koji je razvio program rada Akademije: »Akademija znanosti ne će gojiti znanosti u pravcu idealnom, nego obzirom na potrebe i na korist naroda našega i domovine naše. Prema tomu nastojat će akademija, da sakupi i jezikoslovnomu sudu podvrgne sve blago našega jezika, bilo ono sahranjeno u ustima naroda našega i odazivalo se u pučkim pjesmama, pričama i poslovicama, bilo ono ubilježeno u dobrim starim i novim knjigama. Tim će putem akademija prirediti i obširan i jezikoslovnoj znanosti dolikujući rječnik našega jezika. S toga će ona i u ovu svrhu, kao također da i budućemu povjestniku naše književnosti i narodne kulture pripravi pouzdanu gradju, nastojati da sakupi i na svjetlo izdade naše starije pisce, bili oni još u rukopisima ili u starijim izdanjima. Tako će ona predati u ruke cielu književnost minule davnine, da se njom koristi, nasladjuje i ponosi.

U životu našega puka, u njegovim običajima, navadama i izrekama imade toliko obilje gradje ne samo za narodnu filozofiju i pjesničtvo, nego najpače za nepisano pravo, da će akademija osobitu pažnju obratiti na ovu struku narodne znanosti. Običajno pravo rasvijetlit će nam nazore našega naroda o različitim odnošajima javnim i sukromnim, pokazat će nama, koje mjesto pripada našem narodu u povijesti kulture medju romanskimi i germanskimi susjedi; a našem zakonotvorcu dat će u ruke klupko, da ga izvede iz labirinta, u koji ga uplete tudji zakonoša. Istimi razlozi vodjena akademija sabirat i izdavat će spomenike pisane za pisano pravo jugoslavensko, kano što su zakoni, pravila, naredbe itd. toli neodvislih država, koli pojedinih općina na našem jugu. Tim putem pobrinut će se ona za sbornik jugoslavenskoga prava, koje će se tek potpuno i temeljito sastaviti, kada pravni običaji i zakoni u cielosti izidju na svjetlo.

Povijest jezika, knjige i prava je samo djel povijesti, u kojoj se ima ogledati prošlost naroda našega. S toga će akademija jednakom pomnjom i ustrajnosti sabirati i izdavati listine, kano gradju za sbirku listina i povelja ili jugoslavenski diplomator; nadalje domaće i inostrane naše poviesti tičuće se ljetopise i pisce za sbirku jugoslavenskih povjestničkih spomenika.

Jednakim trudom izpitivati će akademija zemlju, na kojoj naš narod živi, i to ne samo da iznese u njoj zakopane starine, pak time u trag udje tajnama prošlosti; nego da odprouči i njezinu površinu i njezinu utrobu, pak time odkrije sredstva narodnoga blagostanja, olahkoti sadašnjost i obezbiedi budućnost narodnu. Jugoslavenske zemlje, rukom naravi tako rasipno nadarena, plodnim dolinama i ravnicama ukrašene, brodonosnim riekama isprepletene, rudonosnim gorama isprekrižana, sinjim morem obkoljena, s veće su česti slabo ili nikako poznate. Tudjer nalazi akademija, nalazi znanost neobradjenu ledinu. Zato će si držat za dužnost podupirati svaki podhvat u zemljopisu i zemljoslovju, prirodopisu i prirodoslovju naše blagoslovljene, nad sve nam mile Jugoslavije.

Naša će si akademija prisvojiti svaki napredak znanosti, izvojevao se on ma u kojoj zemlji, ma u kojega naroda. Ona će napredak znanosti, posljedke inostranih iztraživanja uporaviti na naš narod, na zemlju našu; a osim toga ona će naš narod i našu zemlju učiniti predmetom svojih posebnih učenih istraživanja. Tako shvaća akademija svoj zadatak naprama znanosti i naprama našemu narodu. Nu moglo bi se pitati: naprama kojemu narodu?

Misao, koja je jugoslavensku akademiju osnovala bje ta: da ona bude ognjište književne radnje južnih Slovjena, ne bi li se s vremenom u njem sakupili i sjedinili traci, koje sada šalje duševna moć plemena Hrvatsko-srpskoga, slovenskoga i bugarskoga. Ova misao, sjedinjuća jugoslavenska plemena, vodit će sveudilj našu akademiju poput ognjena stupa u toj pustinji, te će ju čuvati od zablude, obmane i obsjene. Imajući akademija pred očima književno jedinstvo slovjenskoga juga, pomnjivo će pod jedno paziti na razvitak i napredak ostalih slovjenskih književnosti, imenito ruske, poljske i česke. Ona bo je uvjerena, da će samo književna uzajamnost slovjenska izhoditi ogromnu narodu slovjenskomu i njegovim granama dično mjesto u kulturnoj poviesti pored naroda romanskih i germanskih.«

Ovaj opširni citat iz izvanredno važnog nastupnog govora Račkog, kao predsjednika novoosnovane Jugoslavenske akademije, zanimljiv je s više strana. On pokazuje s koliko je ozbiljnosti i entuzijazma ovaj kanonik sa zagrebačkog Kaptola želio prenijeti na naučno područje program koji je njegov prijatelj Mrazović trasirao na političkom planu. To je vrijeme osnivanja odbora u Zagrebu u smislu sporazuma s Garašaninom i knezom Mihailom. Za manje od četiri mjeseca nakon toga Garašanin će pasti i pokositi pod sobom i program i sporazum, ali taj program rada Akademije znanosti u Zagrebu, koji je trasirao Rački, ostat će još dugo svjetionik prema kojemu će se upravljati kurs naše najviše znanstvene ustanove.

Tako je u vrijeme kada su usahnule mogućnosti za dalekosežni politički razvoj iz narodnoga debla niknula nova mladica kojom će prostrujati najživotniji sokovi i koja će se snažno razgranati u idućim desetljećima. Pod tim novim koritom, kojim je potekla bujica narodne energije, ne treba shvatiti samo akademiju, nego i sve druge oblike kulturno-prosvjetnog djelovanja, jer će otada – kao što Strossmayer piše Račkom potkraj godine – »najplemenitijih našinaca rad ograničen biti na kulturne samo svrhe«. Ipak Akademija je prednjačila. Kroz punih deset godina ona je bila ne samo prva nego i jedina narodna akademija u slavenskih naroda.

Zato je »Pozor« mogao odmah nakon njezina otvaranja konstatirati: »Posried razvalina naših nada i trudova, što jih od godine 1860. vidjesmo srunuti se pred naše noge, diže se jedna jedina kula ponosita i sjajna. Mi ju gradismo sami brez ičije tudje pomoći svojimi žuljevi, svojimi zalogaji. Za to je ona jedina sačuvana i ostala. Sva ljubav naša savija se oko nje, jer je naša najveća nada u nju pribjegla. Ova je kula jugoslavenska akademija, kojoj su jučer otvorili početak, tih doduše, no pun srdačnosti i svečane ozbiljnosti. Na njoj ćemo zapaliti miloga, svetoga ognja svjetiljku, vidnu s Balkana i Triglava.«

Rad Akademije, kao što je saborski odbor predvidio još 1861. i kao što je ustanovljeno u Pravilima, odvijao se unutar četiri razreda: 1. jezik i povijest, 2. filozofija i pravo, 3. matematika i prirodne nauke, 4. umjetnost. No, s obzirom na činjenicu da je Akademija pored svojih znanstvenih zadataka imala jasno određenu nacionalnu svrhu, u prvim desetljećima njegovale su se osobito dvije znanstvene grane: filologija i povijest. Na tim područjima Akademija je i stekla najveće zasluge, a njezini suradnici i članovi svjetski glas.

Akademija je već na svojoj prvoj radnoj sjednici 9. srpnja 1867, posvećenoj pitanjima jezika, odlučila da se pristupi sabiranju građe za veliki Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na čelu rada oko Rječnika bio je prvi tajnik Akademija, Srbin Đuro Daničić. Leksičko blago vađeno je iz starih rječnika i povijesnih izvora, listina i dokumenata pisanih na narodnom jeziku, zatim iz objavljenih i neobjavljenih djela hrvatskih i srpskih književnika i, napokon,

iz živoga narodnog govora na čitavu jezičnom području na kojemu žive Srbi i Hrvati.

Međutim, Daničić, koji je stručno rukovodio skupljanjem golemog materijala za Rječnik, bio je pozvan u Beograd. Strossmayer se stoga 1877. obratio knezu Milanu Obrenoviću da pusti Daničića opet u Zagreb, što je knez zaista i učinio. Tako je Daničić 1880, dvije godine prije svoje smrti, uspio izdati prvi svezak. Do 1900. izašlo je 19 svezaka, na koje je Strossmayer izdao 20.000 forinti. Nakon Daničića uređivanje Rječnika preuzeo je Matija Valjevac, a zatim Pero Budmani i drugi istaknuti slavisti. Rječnik je dovršen tek nakon drugog svjetskog rata, a po svojoj opsežnosti i stručnosti djelo je kakvim se mogu ponositi samo najveći narodi. Ili, kao što je rekao Strossmayer: »Narod, koji je moguć osnovati i izvesti Rječnik, kakvi će biti Rječnik akademije, narod je zdrav i zreo, vrijedan one samosvojnosti, za kojom svako umno biće naravnim načinom teži.«

Dok je Daničić stao na čelo rada na narodnom jeziku, dotle je Rački preuzeo glavnu brigu oko rada na narodnoj povijesti. Još kao vrlo mlad profesor u Senju Rački je organizirao po kvarnerskim otocima skupljanje glagoljskih listina. Sam je pošao na otok Krk, u Bašku, gdje se nalazila glasovita Baščanska ploča, darovnica hrvatskoga kralja Zvonimira, da je preslika od slova do slova i da tako skine koprenu s tog spomenika, za koji je još Šafarik mislio da je pisan nekom kriptografijom, to jest tajnim pismom. Posljedica toga rada, osim mnogih članaka, bilo je njegovo prvo veće djelo »Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjanskih apoštolov«, objavljeno u Zagrebu 1857. Već u tom prvom djelu on je otkrio dvije temeljne crte budućega rada – sklonost prema prvim, još mrakom obavijenim stoljećima hrvatske prošlosti i ljubav prema zajedničkoj slavenskoj baštini.

Iz Senja Rački je došao iste godine u Rim kao član Jeronimskog zavoda. Tu je proživio tri godine oskudna i radina života, uglavnom po rimskim arhivima, prepisujući dokumente koji se ticahu naše povijesti, a navečer polazeći tečajeve iz paleografije i ostalih pomoćnih povijesnih znanosti. Neko vrijeme proboravio je i u napuljskom arhivu, gdje je crpio građu iz doba anžuvinskog vladanja našim krajevima, koja će mu poslužiti za djelo »Pokret na slavenskom jugu«. Djelo opisuje velika povijesna gibanja potkraj 14. st. na istočnoj obali Jadrana i duboko u unutrašnjosti, i doživjelo je veliki uspjeh. Šenoa je po njemu napisao svoj najopširniji povijesni roman »Kletva«, a Franjo Marković dramu »Karlo Drački«.

Radeći u rimskim arhivima, Rački je osobitu pažnju posvetio pitanju bogumila proučavajući dokumente, što ih je rimska Crkva nagomilala u stoljetnoj borbi protiv te hereze. Već tada je koncipirao djelo koje će izdati petnaest godina kasnije pod naslovom »Bogomili i Patareni«. Tim radom Rački je postavio okvire u kojima se – kao što je jasno pokazao kasniji razvoj nauke – naša historiografija može jedino kretati a da ne izgubi pod sobom tlo znanstvenosti.

Nakon mnogih pripremnih radnji Rački je izdao svoje životno djelo »Documenta historiae Croaticae periodum antiquam illustrantia«, koje stoji na visini diplomatičke kritike kakvu su za ono vrijeme njegovali samo najnapredniji evropski povjesničari. On sam u jednom pismu iz 1876. kaže: »Poče se štampati moj zbornik spomenika za hrvatsku historiju prije 1102. godine. Imao sam silna truda s tekstovi, osobito starih listina, koji su u dojakošnjih izdanjih tako izopačeni, da su mi ova mogla služiti samo za makulaturu. Moje najnovije rasprave o dvorskoj kancelariji i o starih priepisih rezultat su ovih godišnjih studija.« Knjiga je podijeljena u tri dijela – prvi: acta ili povelje hrvatskih vladara i privatnika; drugi: dokumenti

o saborima; treći: izvaci iz pisaca raznih naroda, koji donose svjedočanstva o tadašnjoj Hrvatskoj.

Kao pandan ovome diplomatičkom stoji njegovo povijesno djelo »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća«. U okviru ovog djela on najprije ispituje teritorijalni opseg države, zatim sastav društva, koje se, kao i svako srednjovječno društvo, sastojalo od gospode, slobodnih i neslobodnih ljudi, takozvanih serva, preostalih još iz rimskih vremena. Zatim raspravlja o položaju Crkve i o vrhovnoj državnoj vlasti i njihovu međusobnu odnosu, da bi prešao na gospodarsku strukturu zemlje i na prosvjetne prilike, te napokon na umjetnost i umjetni obrt. Ova rasprava znači temeljni kamen čitave kasnije hrvatske historiografije.

Nenadmašiv kao naučni radnik, prvi predsjednik Jugoslavenske akademije ostao je to i kao organizator naučnog rada. To njegovo svojstvo osobito je došlo do izražaja u pokretanju i uređivanju akademijinih publikacija i edicija. Prvu periodičnu publikaciju Akademije pod danas općepoznatim imenom »Rad« Rački pokreće već 1867, kada izlazi prvi broj »Rada«. Premda se Akademija – kao što je istaknuto – dijelila na četiri razreda, prema svojim Pravilima (koja su ostala nepromijenjena sve do drugog svjetskog rata), »Rad« je sve do svojeg 60. broja (1882. godine) u svakome svojem svesku bio tribina svih razreda. Tek nakon 1882. pojedini razredi – ili kako se danas nazivaju odjeli – objavljuju svoje priloge u posebnom svesku »Rada«. Sve do godine 1887, dok »Ljetopis« nije postao redovna godišnja publikacija, »Rad« je služio kao administrativni glasnik Akademije, gdje su tiskana pravila, popis članova, godišnji izvještaji, proračuni i reprezentativni govori.

Što se tiče naučnog sadržaja »Rada«, on je najbogatiji iz područja društvenih i filozofskih nauka. Već u prvom

broju pojavljuju se korifeji naših društvenih znanosti: Rački, Ljubić, Bogišić, Mesić, Matković. To su, osim Bogišića koji je pravnik i Matkovića – statističara, sve sami povjesničari. Povijest će i kasnije ostati kudikamo najvažnija komponenta društvenih nauka, a kada se uzme u obzir da je povijest glavni »laboratorij« tih znanosti, onda ovaj nerazmjer i nije tako nezgodan. Osim izvornih rasprava, u prvome su broju objavljene i recenzije akademika o već izašlim knjigama pod okvirnim naslovom »Književne obznane«, koje će se pojavljivati u »Radu« s većim ili manjim prekidima, negdje do oko 100. broja. U prvom je broju također tiskan arhivski materijal, ali budući da su već nakon dvije godine počele izlaziti »Starine«, nakon toga u »Radu« se više ne objavljuje arhivska građa.

Hrvatski povjesničari, okupljeni u Akademiji, od početka goje najživlje zanimanje za Dubrovnik, koji je u prošlosti bio dugo protagonista našeg kulturnog života i međunarodnih odnosa. Tako Ljubić u »Radu« u nekoliko nastavaka objavljuje važnu raspravu o odnosima dubrovačke i mletačke republike. Dubrovnikom se s pravno-povijesnog stajališta bavi Bogišić, osobito u raspravi »Glavnije crte obiteljskoga pisanoga prava u starom Dubrovniku«, a s ekonomsko-povijesnog gledišta Matković, objavljujući u nastavcima »Priloge trgovačko-političkoj historiji republike Dubrovačke«. Osim ovih manje-više povijesnih djela, Bogišić objavljuje studije o suvremenome običajnom narodnom pravu, a Matković o naučnoj i praktičnoj važnosti statistike. O teoriji prava pisao je još Muhić, a Jagić o komparativnoj mitologiji. Kao što se voidi, već u prvih desetak brojeva »Rada« društvene su znanosti bile zastupane svojim glavnim komponentama: povijest, lingvistika, pravo, ekonomija i nauka o religiji.

Kadsnije u »Radu« surađuje i nestor hrvatskih povjesničara Ivan Kukuljević Sakcinski, koji je ispočetka istupio iz Akademije, ali je poslije izabran za počasnog člana. Potkraj 80-ih godina javlja se Fran Vrbanić raspravama o kriminalitetu u Hrvatskoj, o upravnom pravu, o ekonomskoj povijesti, no prije svega Vrbanić je važan kao naš prvi moderni demograf. Demografskim studijama bavi se i drugi naš statističar: Milovan Zoričić (1850 — 1912), ravnatelj Statističkog ureda u Zagrebu. Pravnici u »Radu« do kraja stoljeća objavljuju uglavnom pravno-povijesne priloge, ali također rasprave iz pozitivnog prava. Među njima su: Ivan Strohal, Vladimir Mažuranić,sin pjesnika, i Kosta Vojnović, otac drugog pjesnika, čiji je interes također bio usredotočen na Dubrovnik. U filozofskim djelima »Rad« nije obilovao, ali ipak treba spomenuti studije Franje Markovića o Boškovićevoj filozofiji i Antuna Bauera o Wundtovu metafizičkom sustavu.

Već ne početku osjetila se potreba za publikacijom u kojoj bi bio objavljivan arhivski materijal, te da tako »Rad« ostane rezerviran isključivo za rasprave. U tu svrhu već 1869. izlazi prvi broj »Starina«, koje će se otada prilično redovito pojavljivati svake godine. Kao glasilo prvoga razreda, dakle za filologiju i povijest, »Starine« su donosile stare tekstove i dokumente iz naše prošlosti, životopise svetaca i rukopise važne za povijest naše književnosti. Međutim, arhivska građa užega povijesnog područja sve više preteže, a osobito nakon pojave nove serije »Gradja za povijest književnosti hrvatske«, koja je počela izlaziti 1897.

Jedna od najvažnijih, a i najranijih serija Akademije jesu poznata »Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium«, kojih je prvi svezak izašao još 1868. i od onda gotovo svake godine drugi, sve do 1918, kada je izdan 43. broj. Između dvaju ratova, za vrijeme stare Jugoslavije, nije objavljen ni jedan svezak te važne serije. »Monumenta« su bila posvećena objavljivanju velikih i zaokruženih dijelova arhivske građe. Materijal za prvih desetak svezaka, a i za neke kasnije, sabrao je Šime Ljubić u mletačkim arhivima. To su njegove »Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke republike«, gdje su skupljeni dokumenti od godine 960. do 1469. pa, prema tome, obasižu vrijeme kada Venecija još nije vladala nad istočnom obalom Jadrana, nego samo sporadično. Drugu skupinu pod naslovom »Commissiones et relationes Venetae« čine svesci u kojima je Ljubić sabrao naredbe mletačkih vlasti svojim predstavnicima u Dalmaciji i njihove izvještaje od godine 1433. do 1571.

Vrlo važnu podseriju čine »Monumenta Ragusina«, unutar koje je objavljeno pet svezaka pod naslovom »Libri reformationum«, što znači knjige zakonskih propisa Dubrovačke republike. Zatim su tri sveska »Spomenika Hrvatske Krajine«, koje je sakupio Radoslav Lopašić i dvije knjige »Monumenta Uscocchorum«. U podseriji »Scriptores« objavljena su djela starih hrvatskih povjesničara: Tome Arciđakona, Baltazara Krčelića, Antuna Vramca i nekih dubrovačkih kroničara. U seriji »Monumente historico-iuridica«, koje je prvi svezak izašao 1877, objavljeni su statuti dalmatinskih gradova, statuti dubrovačkih bratovština, urbari i stari, hrvatskim jezikom pisani zakoni.

»Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena« počeo je izlaziti 1896, dakle dvije godine nakon smrti Račkog, ali je bio koncipiran potpuno u njegovim intencijama. Odbor za folklor odlučio je da Zborniku bude zadatak donositi građu o antropološkim i duševnim svojstvima naroda, narodne priče, gatke i poslovice, o nošnji, stanu, životu u kući i izvan kuće, pjesme, glazbu, plesove, o vjerovanju, pučkoj medicini, kalendaru i drugim običajima.

Ovaj letimični pregled djelatnosti Jugoslavenske akademije u tijeku 19. stoljeća, dakle za života njezina osnivača i pokrovitelja J. J. Strossmayera, ograničio se na društvene, ili, kako su ih prije nazivali, humanističke nauke, jer je u to vrijeme rad Akademije i davao najzrelije plodove na tome području. Ti su plodovi bili i najpotrebniji tada i našem narodu i stranome svijetu, koji nas je tek počeo upoznavati. U tri desetljeća obavljen je golem posao. Sustavno i po vješto zamišljenu planu publicirana je golema povijesna građa iz hrvatske prošlosti, i sve što je kasnije Jugoslavenska akademija učinila u tom području (s mnogo većim sredstvima i mogućnostima) ne može se usporediti s ovim početnim poletom.

U tijeku prošloga stoljeća Jugoslavenska akademija imala je 143 počasna, prava i dopisna člana. Od tih članova bilo je 59 Hrvata, 18 Srba (među kojima Daničić, Pančić, Novaković, Milićević, Mijatović), devet Slovenaca (među ostalima: Bleiweiss, Mikolšič, Krek, Valjavec, Šubic, Murko), pet Bugara (Drinov, Šišman, Zlatarski i drugi), 22 Čeha (Palacky, Purkinš, Erben, Vocel, Jireček, Geitler, Tomek, Hanel i ostali), šest Poljaka (među njima Maciejowski, Smolka, Karlowicz), 16 Rusa (Pogodin, Sreznevski, Grot, Gilferding, Solovjev, Kostomarov, Florinski i drugi) i sedam pripadnika drugih naroda (Schleicher, Lager, Leskein, Visiani, Rossi i ostali).

Osim suradnika Akademiji su bili potrebni i instrumenti rada, u prvome redu knjižnica i arhiv. Strossmayer je odvajao znatna novčana sredstva za osnivanje i povećanje obiju Akademijinih ustanova. Temelj i srž Akademijine knjižnice još je i danas Biblioteka ivana Kukuljevića, neprocjenjiva za povijest i književnost Južnih Slavena. Dvanaest tisuća knjiga, što ih je Kukuljević sabrao ingenioznim marom po skrovitim kutovima i antikvarnama cijele Evrope, otkupila je Akademija već 1868. uz izdašnu Strossmayerovu pomoć. Kasnije se knjižnica povećala

novim akvizicijama i poklonima. Tako su Akademiji poklonjene knjižnice Kušlana, Vukasovića, Kurelca, Jurjevića i drugih. Do kraja 19. stoljeća Akademijina knjižnica imala je više od 30 tisuća svezaka, i što se tiče slavenskih stvari, bila je, sigurno, jedna od najkompletnijih.

S istim oduševljenjem pristupilo se i osnivanju arhiva Akademije. I tu je glavni fond bila velika Kukuljevićeva zbirka starih rukopisa u kodeksima i posebnim listinama, bilo na pergameni bilo na papiru. Zaista je nesaglediva zasluga Ivana Kukuljevića za hrvatski preporod, jer ne samo da je uveo u Sabor hrvatski jezik, umjesto latinskog, nego je napisao i prvu hrvatsku dramu preporodnog doba (»Juran i Sofija«) i prve povijesne studije, a uz taj rad političara, književnika i povjesničara, on je našao energije da sabere najbogatiji fond svedočanstava o našoj kulturnoj baštini. Naime, Kukuljević je skupio rukopise gotovo svih starih hrvatskih pjesnika, pisaca i povjesničara. Između šest tisuća isprava kao najbogatija ističe se zbirka hrvatskih glagoljskih listina, zatim ćirilske i latiničke isprave na narodnom jeziku, a jednako tako i velika množina akata na latinskom jeziku od 12. do 18. stoljeća. Strossmayer je kupio i zbirku kodeksa preteče hrvatskoga preporoda Antuna Mihanovića, pjesnika »Lijepe naše domovine«, koja će kasnije biti usvojena kao hrvatska himna. Mihanovićeva zbirka smatra se kao jedna od najvažnijih za proučavanje staroslavenske književnosti srednjega vijeka. Strossmayer je za Akademiju kupio i druge arhivske fondove, među kojima treba u prvome redu spomenuti veliku zbirku isprava grofa Keglevića, zatim arhiv povjesničara Vojne Krajine Radoslava Lopašića. Biskup je dobio na poklon iz Splita svežanj rukopisa prvaka hrvatske knjige Marka Marulića, koji je isto tako majstorski vladao i latinskim stihom, i predao ih Akademiji. Pisac na hrvatskom i latinskom jeziku bio je Matija Katančić, čije rukopise je Strossmayer dobavio iz franje-

vačkog samostana u Budimpešti. Tako se pod rukovodstvom i uz izdašnu pomoć biskupa Strossmayera počeo formirati arhiv, koji danas čuva i njegovu vlastitu ostavštinu.

Brigu za Akademiju Strossmayer je pokazao i onda kada je 1875. dao inicijativu za gradnju Akademijine palače, u koju će se moći smjestiti i galerija slika. Akademija je do tada zajedno sa Arheološkim muzejom bila smještena u Narodnom domu u Opatičkoj ulici. Premda je biskup u to vrijeme bio temeljito angažiran u gradnji katedrale u Đakovu, on je ipak našao načina da odvoji 40000 forinti za novu zgradu Akademije. Naravno, ta svota nije bila dovoljna, pa se on obraća i gradu Zagrebu, uvjeren »da će zastupstvo glavnoga grada, kojemu je od takovih zavoda najveća slava i korist, pokloniti gradilište na prikladnom mjestu, da će visoka kr. zemaljska vlada obzirom na to, što je zbirka umjetnina namienjena prosvjeti upravo tako, kao što i zbirka narodnog muzeja, pripomoći iz zemaljskih sredstava; da će napokon, bude li potreba, i naši imućnici rado pružiti darežljivu svoju ruku, koje nisu nigdje uskraćivali, gdje se je o promicanju prosvjete u našoj domovini radilo«.

Zaista, grad je poklonio gradilište na tadašnjemu Južnom šetelištu, a vlada bana Mažuranića odobrila je stotinu tisuća forinti. No, kada su se unatoč svemu tome novčana sredstva iscrpla, Strossmayer je pritekao u pomoć i ponovno dao 20000 forinti, »svoju prištednju za crne dane«. No u kasnu jesen te godine (9. studenoga 1880. Zagreb je pogodio potres i prilično oštetio gotovo dovršenu zgradu. Za troškove popravka Akademija je od pokrovitelja primila tisuću forinti. Tako je napokon dovršena palača, u stilu firentinske renesanse – tako dragom Strossmayeru – koja će nakon četiri godine primiti i slike starih majstora, što ih je on s toliko zanosa skupljao u svojoj biskupskoj kuriji.

GALERIJA SLIKA

Tko je jednom prošao beskrajnim dvoranama pariškog Louvrea ili bar bečkog Kunsthistorisches Museuma neće ostati odviše impresioniran s devet dvorana na drugome katu ne prevelike, iako skladne palače. Neće ga zabljesnuti ni sjaj velikih imena. Nema tu trijumfalne ljepote Velasquezovih interieura, ni Goyinih žarkih i grozničavih snoviđenja kao u Pradu, ni teškog zlatnog Rembrandtova clair-obscura kao u Ermitageu, ni helenske Rafaelove vedrine kao u rimskim stanzama. Ali ta galerija, koliko god bila skromna u evropskim razmjerima, u doba kada je bila predana Akademiji i javnosti, značila je buntovni i pobjedni krik za uljudbom usred zemlje koju je Khuen Hedervary htio pretvoriti u honvedsku satrapiju i usred naroda, koji je tuđinska vlast u masama gonila u prekooceanske rudnike i plantaže.

Taj kobni raspon i to dvojstvo bilo ja svojstveno i Strossmayerovoj ličnosti. Potekavši iz male i malograđanske slavonske sredine, on se uspio probiti do vrhova evropskog društva. Bio je on svjestan protuslovlja, i to je jasno istakao već u svojem govoru prilikom otvaranja Galerije: »Veli se i čuo sam reći: zbirka slika lijepa je stvar, ali naš narod drugdje negdje opanak tišti; ima on prečih stvarih nužda, on očevidno od dana do dana u to veće siromaštvo pada.« Ali je odmah zatim nadodao: »Neka pako ti vječiti zatočnici materijalnih interesa šute i miruju, ja sam bo ovom galerijom i pod ekonomičkim vidom vrlo dobar posao učinio, jer kad bi Akademija danas htjela tu galeriju prodati, ne vjerujem, da ne bi dvojinom više novca iz nje izbila, nego što sam ja izdao.«

Strossmayer je dugo i strpljivo stvarao svoju kolekciju. U glavnim slikarskim metropolama radili su za njega umjetnici i umjetnički stručnjaci. Gotovo danomice stizali su u Đakavo njihovi izvještaji, pisma i ponude, čitava »kunst-historička« korespondencija. Agenturu u Rimu činili su Overbeck, Consoni, Voršak, Crnčić, Tkalac, a priključuju im se i oba Seitza, otac i sin, Simonetti, Salghetti i drugi. U Münchenu za Strossmayera rade Siemiradzki i Kaulbach, u Parizu Medo Pucić i Čermak, a u Beču Schmidt i Fürstel.

I slike, kao i knjige, imaju svoju sudbinu. Svaka ima svoj poseban, zanimljiv put kojim je dospjela u Đakovo, odnosno u Zagreb. Međutim, kao cjelina, Strossmayerova galerija ima svoj historijat koji bi se mogao podijeliti na tri faze: do 1868, kada je biskup posebnom darovnicom svoju zbirku namijenio Akademiji; do 1883, kada su slike prenesene iz Đakova u Zagreb; i, napokon, nakon preseljenja do kraja biskupova života.

Strossmayerova kolekcionarska djelatnost počinje već prvih godina nakon dolaska u Đakovo. Mladi prelat, koji je u bečkim galerijama imao prilike izoštriti prirođeni ukus i smisao za likovnu umjetnost, dao se na skupljanje slika, isprva nasumce i tek sa željom da ukrasi dvorane đakovačkog dvora, no kasnije sa sve većom strašću kolekcionara. Nizala su se tako po dvoranama i hodnicima biskupske kurije platna puna svjetla i sklada, određena ne samo za nasladu bogatog mecene i njegovih gostiju nego u prvome redu da jednoga dana postanu narodno vlasništvo.

Več 1857. putuje prva veća pošiljka starih platna u Beč da se restaurira pod nadzorom slikara Kupelwiesera. Putovanja širom Evrope, osobito u Italiju, samo su pojačala biskupovu sklonost, koja, prelazeći granice osobnog zadovoljstva, sve više traži opću svrhu. On piše Račkom:

»Kako uzbudem imao novaca, ja ću opredijeliti hiljadu škuda da se starih klasičnih slikara umotvori za me kupuju. I toga kod kuće trebamo.« Tako je utemeljena Galerija.

Za vrijeme vlade Levina Raucha, kada je Hrvatsko ugarska nagodba bila već ugovorena u Pešti, a bojeći se da njegove slike ne dožive istu sudbinu kao i neprocjenjivo umjetničko blago Zrinskih i Frankopana, čija mu je sudbina stalno lebdjela pred očima, Strossmayer je 2. listopada 1868. posebnom darovnicom odredio Jugoslavensku akademiju kao baštinicu svoje galerije slika. Jer Strossmayerove darovnice – kao što kaže Smičiklas – bili su pravi manifesti na hrvatski narod. U to vrijeme bio je sastavljen katalog koji sadrži 117 umjetnina. Gotovo polovica od njih podnijela je kasnije i najstrožu znanstvenokritičku reviziju, a mnoge su od njih i danas izložene.

Druga faza, koja traje petnaest godina, za Galeriju je najvažnija. Tada su nabavljena najvrednija djela. Među njima posebno mjesto zauzima još i danas jedinstvena slika čitave Galerije Angelicova »Stigmatizacija sv. Franje Asiškoga i smrt sv. Petra mučenika«, koju je Voršak uspio nabaviti u Firenzi za upravo nevjerojatno nisku cijenu od 6600 lira. Tada je Imbro Tkalac, živeći kao emigrant u Rimu, kupio također vrlo povoljno, Albertinellijev »Izgon Adama i Eve iz raja«, na kojemu bujni pejzaž izveden skribijom flamanskih minijaturista čini savršen sklad s firentinskom oblinom aktova. Nabavljen je divni tondo Filippina Lippija, oba Carpaccija iz mletačke crkve S. Fosca, sugestivni Palmezzano, Veroneseov »Isus sa ženom Zebedejevom«, jedna od najreprezentativnijih slika Galerije, zatim djelo fantastično-sumračnog Jacopa Bassana, »Tri Marije« Jacopa Palme mlađeg i niz baroknih slika, među kojima se osobito ističe rad Salvatora Rose. U to vrijeme pada i akvizicija »Sv. Trojstva«, djela

majstora slike »Virgo inter virgines«, koji danas zaprema osobito mjesto u povijesti stare nizozemske umjetnosti. Tako je Strossmayerova zbirka u času preseljenja u novootvorenu palaču Akademije sa svojih 256 umjetnina već zaista prerasla u galeriju, sposobnu da pruzme zadaću koju joj je Strossmayer namijenio, da bude »ne samo za ogled prijateljima umjetnosti i za širenje boljeg ukusa u narodu, nego i za potporu sveučilišta, koje ne bi smjelo nadugo bez stolice za povijest umjetnosti ostati«.

Strossmayer je svoju Galeriju svečano otvorio u novoj palači Akademije 9. studenoga 1884. Tada je održao svoj posljednji veliki, upravo testamentarni govor hrvatskome narodu:

»Današnja svečana sjednica je ad hoc, kojom akademija slavi dvostruku stečevinu i dvostruku dobit. Prva stečevina i prva dobit ova je krasna i uzorita zgrada, koja i vanjskom i nutarnjom ljepotom svojom cijelomu narodu, a akademiji napose na slavu i diku služi. Ona je osobiti ures prestolnoga našega grada, koji opredjeljenje ima, da u ovo naše doba uskrisi i obnovi neumrlu slavu slavnoga našega Dubrovnika, koji je znao i umio i tada zublju prosvjete i slobode u vis dignuti i plamteću udržati, kada je svuda unaokolo na Balkanskom poluotoku gusta tama neznanstva i sužanjstva ležala. Ako se takve zgrade, ko što je ova, u stolnom gradu našem širile budu, grad će naš ubrzo ne samo nutarnjim bićem i opredjeljenjem svojim, nego i vanjskim licem i obličjem slavni i neumrli naš Dubrovnik zamijeniti, ili, kad sam već prije hrvatsku našu domovinu na Balkanskom poluotoku prispodobio Toskani, to će zgrade ovoj našoj akademičkoj zgradi slične, kada se uzmnože, pretvoriti stolni nać grad, ako Bog da, makar i u čednoj mjeri, u lijepu i uzoritu Florencu.«

Zatim se Strossmayer pozabavio »drugom stečevinom«, Galerijom slika koju je poklonio Akademiji i koju je tom

prilikom opisao. To su bili dani velikog slavlja za Strossmayera i za Zagreb. Njihova atmosfera još se osjeća u uspomenama biskupova tajnika Cepelića: »Zagreb je dočekao biskupa kao nikada nikoga; a što se srca i ljubavi tiče, dvojimo da je ikada s onolikim oduševljenjem i s onakovom iskrenom radosti gorio. Od godine 1870. počev vidili smo sve slave biskupa našega, ali onakove, kakove za svečanosti otvaranja galerije, nikada. Ono je bio osamdnevni plamen vatrena srca hrvatskoga, podžarivan ljubavlju braće Slovenaca. Plamen je vrhunac svoj dosegao, kada se je biskup 14. studenoga vraćao u Đakovo, te sa hiljadama i hiljadama pred kolodvorom i na kolodvoru opraštao.«

Iako je Strossmayer u svojemu govoru iscrpno opisao najvažnija remek-djela svoje Galerije, njihov historijat može se rekonstruirati tek iz njegove korespondencije. Ta neobjavljena i još dobrim dijelom nedovoljno istražena pisma Strossmayerovih pouzdanika, umjetničkih savjetnika i prijatelja širom Evrope nenadoknadivi su izvor za studij naše kulturna povijesti. Ta bogata korespondencija rasvjetljuje tamu koju je vrijeme staložilo oko najglasovitijih slika Galerije, i često se može usporediti s najzanimljivijim stranama nekog romana.

Svakako najdrgocjeniji objekt čitave Galerije jest već spomenuta slika Giovannija Fiesole, zvanog Beato Angelico. O toj nevelikoj slici, koja se, uz to, dijeli na dvije potpuno neovisne kompozicije u tehnici tempere i pozlate na lipovini, govore sva djela i priručnici o talijanskoj ranoj renesansi. Na njoj je Angelicov muzikalni lirizam došao do izražaja u jasnim i prozirnim bojama, što ih nose ritmički poredani likovi, sljubljeni s tradicionalnom zlatnom pozadinom i nježnom osjećajnošću pejzaža. To je jedno od onih djela naivne i produhovljene inspiracije po kojoj je fra Angelico jedinstvena i jednokratna pojava evropskog slikarstva.

Povijest nabave te slike sačuvana je u pismima svetojeronimskog kanonika Nikole Voršaka iz Firenze i Rima iz travnja i svibnja 1873. Voršak je, saznavši da firentinski restaurator i kopist starih fresaka Filippo Angeli posjeduje navodno Fiesolovo djelo, došao iz Rima u Firenzu, i idući dan razgledao sliku, koja je bila založena kod nekog odvjetnika. U društvu vlasnika i bečkog slikara Kaisera, koji je Voršaka bio upozorio na sliku i igrao ulogu posrednika, on se uputio poznatom vještaku Bonajutiju koji je utvrdio da je autor djela nesumnjivo Angelico de Fiesole.

Voršak je još iste večeri pisao Strossmayeru. Nakon iscrpna oduševljena opisa same slike slijedi zanimljiv odlomak: »Ona je prilično očuvana, a u nekih čestih dobrano je i izranjena. Crv je na raznih mjestih počinio maljušnih okruglih škuljicah, ali sve to dakako nije od velike štete, i lagko je popravljivo. Najviše je oštećen mučitelj: on je osim lica po svem tijelu izboden. Pripovijeda stari vlasnik, da je ta sličica od mnogo i mnogo godina u njegovoj obitelji: on sam kad je bio djetetom, da je s tom daskom nabacivao – kako je neka talijanska igra – loptu; a druga djeca ljutita, što je mučitelj onako nemilo izmrcvario dobrog fratra, da su iz osvete tog obješenjaka – birbacione – čavlom izboli. Osim toga sva je slika ko pod nekakvom tamnom mrežicom, koju zovu patina; ona se nakupila koje po vremenu, koje što su morda kroz vjekove za osmine sv. Franje pred tom sličicom svječice žgali.«

Nakon Bonajutijeva vještačenja započela je uzbudljiva igra oko cijene. Lavirajući između Talijana i Nijemca Voršak je pokazao zadivljujuću diplomatsku vještinu: trebalo je prvotnu cijenu od 14000 lira sniziti na 6000, koliko je Strossmayer mogao dati. Angeli se pokazao prilično popustljiv, ali Kaiser, koji ga je potajno obavezao na 12% od prodajne cijene, nije htio ni čuti za manje od 9000 lira. Dobar psiholog Voršak je odmah je prozreo o čemu se radi i nastojao izolirati vlasnika od posrednika.

»Pred Novellom šećuć pod kišobranom ja mu napokon odstrugah: Preko 6000 lira ja vam ni pare dat ne mogu. Na toliko i samo toliko da ima kredita, i, ako ste voljan dati robu vašu, imate se požuriti, jer novčar u četiri sata zatvara svoj ured, a ja sutra pod rano svakako vraćam se u Rim. U takvom škripcu počeo je malo po malo snizavat sve do 7000.« No opet se umiješao Kaiser, i opet je došlo do sastanka u Voršakovu stanu i u firentinskim »trattorijama«. Nakon svakog takovog razgovora veliki Voršak je nastavljao prekinuto pismo Strossmayeru (zapravo dva) uvijek s točnom naznakom vremena, tako da ona, osim živopisna pričanja imaju i rijetku dokumentarnu vrijednost. Međutim, iz Firenze se vratio neobavljena posla.

Iz Rima je Voršak i dalje ostao u pismenoj vezi s vlasnikom. Napokon su se našli na svoti od 6600 lira. Angeli je poslao sliku u Rim, gdje ju je Voršak 9. svibnja podigao i isplatio spomenutu cijenu. »Sada će vjerovati Švabo da nije na njegovu«. Ta je svota – kao što veli Schneider – bila upravo nevjerojatno niska s obzirom na to da Angelicovih slika nije bilo više ni u ono vrijeme, kao što ih nema ni danas na prodaju.

Sličnu sudbinu imala je i druga slika, koja se ubraja među najvrednije u Strossmayerovoj galeriji: »Izgon Adama i Eve iz raja« darovitog slikara predrafaelskog doba Mariotta Albertinellija. Štoviše, ta slika ide među najbolje Albertinellijeve radove. Sliku je na vrlo zanimljiv način u srpnju 1884. u Rimu nabavio Imbro Tkalac, koji je bio izguran iz Hrvatske i francjozefovske Monarhije kao rebel, antidržavni element i uglavnom čovjek koji je slobodu volio više nego titulu k. und k. pravnog i tajnog sav-

jetnika. Ali evo što Tkalac o nabavi Albertinellijeve slike kaže u svoja dva pisma Strossmayeru, koja se čuvaju u Arhivu Jugoslavenske akademije:

»Mislim, da Vas je jučerašnji moj telegram ugodno iznenadio. Evo, kako se to zbilo. Jučer donese mi čovjek, koji često mi dolazi i nudi slike na prodaju neku sličicu Agostina Carraccija, da je kupim. Nije mi se dopadala i nisam je htio. Na to me zapita, ne bih li ja kupio jednoga Raffaela? Nasmehnem se i pitam ga, da li misli, da Raffaeli na vrbi rastu? Pa što je taj njegov Raffael? Odgovori mi: Adam i Eva proterani iz raja. Rečem, da je to valjda kopija slike negda Baseggiove, a sada Sterbinijeve. Kaže: nije kopija, nego baš ova ista slika, nego nije Sterbinijeva, ma zajedno sa drugom jednom slikom Mategnovom kod Banke Santo Spirito za 6.000 franaka založena, a Strebini ju je k sebi u kuću uzeo, da je čuva, može biti u nadi, da je za sebe zadrži, ako zalog kod Banke propadne, kad dužnik ne bi platio za vremena. Rok ističe 10. jula, no vlasnik ne će nipošto da Sterbini dobije sliku.

Ja rečem čovjeku, da ovo nije posao, koji se može ma sa kojim posrednikom obaviti, nego treba da sa samim vlasnikom govorim. Čovek prizna, da imam pravo i reče, da će mi poslati vlasnika. Još nisam doručao, kad mi dođe vlasnik slike i potvrdi sve što mi je ovaj kazivao.

Pošto ste meni i mojoj ženi kazali, da gledam svakako da vam ovu sliku kupim, ako je mogu dobiti za 5.000 franaka, pustio sam se u dogovor i ponudio 4.000. No on nije nikako hotio popustiti od 5.000 franaka, znajući da sam već pre toliko godina sliku za toliko, tako rekuć, kupio. Na posledku, posle dugog dogovaranja, pristane na 4.500 franaka i 50 fr. da platim sensalu. Uvet je ipak da novac dobije do 10. jula u 9 sati u jutro, jer inače slike propadaju kod Banke S. Spirito. Tako ugovorismo dakle, dao sam 200 fr. kapare, i ako vi novce kod Schmitta odmah doznačite, da jih do 9. jula dobijem, slika će, ako Bog da, vaša biti. Zato sam vam odmah na večer telegrafirao, da možete za vremena razložiti novcima. Ako čekate na moje pismo, vaše pismo na Schmitta ne bi više moglo za vremena ovamo stići, i u ovom slučaju morali biste Schmittu telegrafirati, da mi 4.000 franaka na vaš račun isplati, a i meni morali biste telegrafirati, da ste Schmittu telegrafirali, jer ja inače ne bih mogao od njega ove novce tražiti.«

Nakon ovoga pisma (2. VII. 1884) Tkalec za dva tjedna šalje i drugo pismo: »Ja sam se nadao učiniti vam veliku radost sa Mariottom, no iz pisma vašega ne mogu dokučiti, da ste se toliko obradovali, jer kažete, da treba sustati. Žalibože treba sustati već stoga, što se ovakovih slika tek svakih deset godina tek jedna može naći, a može biti ni jedna jedita. Osim Morris Mooreova Apollona i Marsyje, kojoj ova slika Albertinellijeva čudnovato naliči, ja odkad sam živ nisam našao slike, koja bi se, kao što ova, mogla nekom vjerojatnosti mladomu Raffaelu pripisati. Jer sve, ako i nije Raffaelova, toliko ima po nacrtu, boji i krajnjoj finoći rada (gledajte samo cveće i drvlje, kako je izrađeno, da bih rekao kao minijatura) karakter slike Mooreove, prodane, ako ste čuli, prošle godine Louvreu za 200.000 franaka i izložene u Salonu carréu među najslavnijim umotvorinama celog sveta – da bi mogla biti od one iste ruke.

Redka je sreća ovakva šta naći, a još veća kupiti je za 4.500 franaka. Vlastniku, sinu poznatog Baseggia, koji je pre 30 — 40 godina imao najveću i najljepšu privatnu galeriju u Rimu, ova je slika kod diobe sa braćom bila ocjenjena i uračunana za 15.000 škuda, to jest 78.000 franaka. Habent sua fata picturae! Ne smem ni pomisliti, da ću ikad više ovakva šta naći. Veselio sam se vas radi, jerbo ste je želili i jerbo se preko svake nade vaša želja ispunila, tek što ste ju izrazili. Poznajući Sterbinija, kakav

je ciganin i držeći po njegovim riječima, da je sliku kupio, bojao sam se da je nećemo moći dobiti za 5.000 franaka, cenu, koju ste mi limitirali i preko koje ja ne bih smeo sam ići.

A kad tamo dobili ste je i za manje, i ne od Sterbinija, nego od samog vlasnika, čoveka, koji ima velikog imetka, ma nema nikad novaca i svaki čas jih uzajmljuje kod Banco Santo Spirito. Sterbini zdravo se je ljutio, kad mu je Baseggio novce doneo da sliku izkupi, i kad mu ovaj reče, da ju je prodao za 4.500 franaka, Sterbini skoči na njega, da bi ju on za toliko kupio, da je znao, da će je Baseggio za tako malo novaca dati. Baseggio mu se u brk smijao, jer mu je žena kazala, da bi volila sliku sazseći i kao drvo spaliti, nego Sterbiniju dati ma za koje novce. Basta, sada je vaša i Bog vam dao života i zdravlja, da je svake godine u Zagrebu uzmognete uživati.«

Tkalac veli u Zagrebu, jer je Strossmayerova zbirka godinu dana prije prenesena u Zagreb. Samo otvaranje Galerije u novoj palači odigralo se – kao što smo vidjeli – nekoliko mjeseci nakon Tkalčeve kupnje. U svojemu govoru Strossmayer se dotakao i nedavno nabavljene Albertinellijeve slike: »Ima dakle slika, koje se Albertinelliju pripisuju, a koje su većim dijelom fra Bartolomea. Meni se čini, da u tu vrstu spada i naša slika i da su napose Adam i Eva od njegove, a ne od Albertinellijeve ruke.«

Danas znanost prema Albertinelliju nije toliko kritična kao što je to bio biskup. Doduše, Mariotto Albertinelli, sin Biagija di Bionda, tucača zlata, proveo je buran život, ali on svakako ide među najznačajnije majstore firentinske škole druge polovice Quattrocenta. Njegovo prijateljastvo s fra Bartolomeom bilo je, sigurno iskreno, a da je bilo plodno, dokazuju djela obojice, jer su obojica obrađivala uglavnom biblijske motive koristeći se iskustvom

flamanskih majstora i obraćajući osobitu pažnju pejzažu. Sliku »Izgon Adama i Eve iz raja« najpoznatiji stručnjaci za povijest umjetnosti – kao što su Venturi i Berenson – pripisuju Albertinelliju.

Strossmayer nije nabavljao slike samo u inozemstvu, nego je stipendijama i narudžbama poticao djelatnost domaćih umjetnika. Jedan od najljepših primjera, koji osvjetljuje Strossmayera kao mecenu, ogleda se u postanku glasovite slike »Gundulićev san« Vlahe Bukovca.

Slika je nastala između godine 1892. i 1893., dakle, kada je Bukovac već potpuno završio školovanje u Parizu kod akademista Cabanela, kada je u tom golemom umjetničkom središtu već požnjeo svjetsku slavu i kada su mu pristizale narudžbe od najuglednijih ličnosti. To je vrijeme neposredno prije njegova dolaska u Zagreb, gdje će ostati mnogo godina kao prvak hrvatskih slikara, i gdje su njegova platna postala iskričavo svijetla i živopisna, jer je Bukovac tada od modernog francuskog slikarstva usvojio dvije komponente: pleinairizam i pointilizam.

Usprkos tome Bukovac je ostao do kraja života konzervativac ne shvaćajući pravo značenje impresionizma, koji je značio odraz prirode kroz prizmu umjetnikova temperamenta, bez ikakvih daljih preokupacija. Stoga Bukovčev opus pripada staroj, akademskoj školi, što treba osobito istaknuti za predzagrebačku fazu, kojoj pripada »Gundulićev san«. Već po svojem alegorijsko-povijesnom motivu (Gundulić se, sjedeći ispod krošnjatog stabla na obali, okružen vilama i nimfama, nalazi u času inspiracije, gledajući pred sobom prizore iz svojeg budućeg epa »Osman«), po izvrsnom crtežu i smeđecrvenom ugođaju boja, ta je slika tipičan primjer reakcije ne samo prema impresionizmu Maneta i Moneta nego i prema realizmu Courbeta i Corota i još prijašnjem romantizmu Delacroixa ili čak Gericaulta. No, bez obzira na školu,

zahvaljujući istinskoj umjetničkoj vatri autora i njegovu osjećaju za upravo klasičan sklad, slika je puna ljepote i sugestivnost.

Vrlo je zanimljiva povijest nastanka ove slike, koja se može rekonstruirati iz Bukovčeve autobiografije »Moj život«, ali još više iz njegovih pisama Strossmayeru.

Među nizom Dalmatinaca, s kojima je đakovački biskup podržavao prijateljske veze, bili su i dubrovački vlastelini braća Niko i Medo Pucić. Grof Medo Pucić upoznao je Bukovca kada se ovaj vratio sa svojeg mladenačkog lutanja po svijetu, ali s već prilično izrazitim umjetničkim profilom. Pucić ga je nagovorio da svoje prezime Fagioni promijeni u Bukovac i da tako potpiše sliku »Turkinje«, koju je 1877. poslao Strossmayeru. Biskup mu je odmah zahvalio i poslao tisuću franaka kao uzdarje. To je bio prvi kontakt između umjetnika i mecene.

Odmah zatim Pucić vodi Bukovca u Pariz Cabanelu, gdje je naš umjetnik stvorio sebi ime i postigao zavidne uspjehe. Proći će petnaest godina da bi ponovno došlo do dodira između Strossmayera i Bukovca, i to ovaj put osobnog. Tom prilikom rodila se i zamisao o ovoj slici. Vraćajući se, naime, iz Dubrovnika u Pariz, Bukovac je zajedno sa svojom suprugom Jelicom Pintarović posjetio Đakovo i tu proveo – kao i tolike naše obitelji – nekoliko lijepih dana u blizini slavnog domaćina. Tada je Bukovac izradio Strossmayerov portret, a nagrada je bila zapravo prvi poticaj za novu sliku. Evo, kako Bukovac to opisuje u autobiografiji:

»Biskup i njegov kler bili su neobično zadovoljni s mojom radnjom. Svi mi čestitali, a biskup sam turnu mi u ruku zatvorenu kuvertu s novcima. Ja ni da čujem o novcu, ali Strossmayer, da se nekako oduži, naruči mi jednu sliku za 2.000 forinti. Glede predmeta neka se posavjetujem s prijateljem Račkim. On će pak tu sliku darovati zagrebačkoj galeriji.«

Bukovac je otada bio opsjednut idejom nove slike, za koju još uopće nije znao što bi imala prikazivati. Stoga, došavši u Zagreb, odmah je posjetio Račkog da se s njime posavjetuje: »Prvoga posjetih Račkoga. On nas je vrlo srdačno primio. Dugo smo raspravljali o narodnim motivima i dogovarali se glede sujeta slike, koju mi je Strossmayer naručio. Mene sve to nije zadovoljilo, a onda će Rački da me na Gundulića sjeti, i ne čekajući mog odgovora odmah se lati »Osmana« i poče da mi pomalo čita, a kad je došao do stiha:O, djevice čiste i blage,
Ko vrh gore slavne i svete
Slatkom vlasti pjesni drage
Svim pjevôčim naričete,
Nerecite sad i meni,
Kako istočnom Caru mladu
Smrt vitezi nesmiljeni
Daše u svom Carigradu.tu sam Račkoga zaustavio i rekao mu, da mi je slika gotova u pameti. Odmah učinih prvu skicu; što se kaže – udarih mu u pravu biljegu. Bijaše zadovoljan i tako smo se lako i bez Strossmayerove naročite potvrde o svem ostalom dogovorili.«

Ipak, odmah nakon razgovora s Račkim, još prije nego mu je pokazao prvu skicu, Bukovac piše Strossmayeru izražavajući mu zahvalnost za gostoprimstvo u Đakovu. Na kraju pisma javlja da je našao motiv za naručenu sliku: »Sa dopustom Vaše Preuzvišenosti Gospodin Rački i ja odredili smo, da za predmet slike, koju ste imali dobrotu narediti mi, bi bijo Gundulićeva Apoteoza, tu uprav i ja mislim imao bih slobodna krila za uradit štogoć nova. I ufam, da ćete nam i Vi odobriti, a prije neg bih počeo radnju poslo bih Vašoj Preuzvišenosti jedan skitz u kolur, da biste sudili i popravili gdje bi ja pogriješijo.«

Strossmayer mu je ubrzo odgovorio pismom, koje je Bukovca već zateklo u Parizu. Svojim pismom, datiranim u Parizu 15. studenoga 1892, Bukovac se zahvaljuje biskupu na sjećanju, a što se tiče slike, veli ovo: »Obradovalo me je da mi odobravate predmet slike (Gundulićevu Apotheozu), a ufam u Boga, da kad ju dogotovim, da ćete me Vi, Preuzvišeni, opet s Vašom rukom počastit, pisat mi pohvalu.«

Treće je pismo bez datuma, ali po svemu sudeći, moralo je biti napisano nedugo nakon drugog, dakle, potkraj iste ili početkom godine 1893, bez sumnje također iz Pariza: »Preuzvišeni Gospodine Biskupe, hrvatski dobrotvore! Prije neg bi se stavio radit sliku, koju ste mi dobrodušno naredili, šaljem Vam skicu (kako obećano), da biste ju osudili i vidjeli, koju bi ja imao ideu od Apoteozi Gundulićevoj. Ufam da me ne ćete, Preuzvišeni, odveć strogo sudit, jer kad bi slika po prirodi bila izrađena, bit će sve bolje, i crt i kolur. Moja miso jest, Preuzvišeni, izradit ovu sliku poluprirode, ter bila bi slika 2 m. 70 ct. široka sa 1 m. 65 visoka, a poglavito glave bile bi 12 ct. Ufajući se da će Vam se dopanut moj skic, molio bi Vas ondar, da biste dopustili, da ga i Gospodin Rački vidi, pak bi on meni natrag poslao, jer sam mu obećao, da ću ja Vas molit.«

Upravo tu fazu Bukovac opisuje u autobiografiji: »U Parizu sam pročitao i proučio Gundulićevog 'Osmana'. Sa sujetom slike bijah brzo gotov. Izabrah mjesto, gdje Gundulić k sebi zove vile, da mu 'nariču'. Prikazao sam, kako s duba silaze vile Gunduliću i kad mu jedna dodirne glavu, pjesnik u cjelini vidi svoje djelo. Dovrših nekoliko nacrta i po najprikladnijem započeh sliku.«

Slika »Gundulićev san« dovršena je u Zagrebu. Bukovac je, naime, u proljeće 1893. otputovao sa ženom, koja je očekivala dijete, iz Pariza u Cavtat, da bi onda sam krenuo u Zagreb, gdje ga je čekao njegov najplodniji odsjek života i gdje će ostati sve do godine 1900. Taj dolazak u Zagreb Jiroušek dovodi u vezu baš s našom slikom: »Zbog ove slike preseli se Bukovac u Zagreb, gdje je konačno dovrši i izloži pod naslovom 'Gundulićev san'.«

PRIJATELJSTVO S CAROLYNE WITTGENSTEIN

Društvene veze posebno su područje na kojemu je došla do izražaja Strossmayerova bogata i mnogostrana ličnost. Već od mladosti odlikovala ga je rijetka društvena privlačnost. Vitke pojave i po prirodi otvoren, on je osvajao ljude ljepotom svoje rječitosti, velikom kulturom i širokim perspektivama, ali i posebnim šarmom neposredna ljudskog kontakta. Imao je mnogo osbnih prijatelja, o čemu uvjerljive dokaze pruža njegova korespondencija.

Krug Strossmayerovih prijatelja silno se proširio nakon Vatikanskog koncila 1870, kada je stekao svjetsku popularnost i kada su s njime stupili u trajni kontakt i takve ličnosti kao što je bio engleski premijer William Gladstone. I čitav niz poznatih i slavnih žena njegova vremena ostavilo je traga u Strossmeyerovoj korespondenciji. Među njima posebno mjesto zauzima Carolyne Wittgenstein. Njezina je povijest vrlo zanimljiva. Poljski šljahtić Petar Ivanovski udao je godine 1836. svoju sedamnaestgodišnju kćerku Carolynu za Nikolu Sayn-Wittgensteina, vjerojatno da bi svoj veliki imutak spojio s kneževskim naslovom. Biografi navode da je brak sklopljen protiv volje same Carolyne. U svakom slučaju, ubrzo se pkazalo da je bio daleko od toga da odgovori zahtjevima ambiciozne mlade žene i njezinim dalekosežnim nadama.

Doduše, knez je bio član jednog od najstarijih evropskih plemstava. Wittgensteini potječu iz Westfalije, a kao grofovi spominju se već godine 1174. Od početka 17. stoljeća bile su tri glavne grane porodice, od kojih su dvije postale kneževske. U Rusiju je jedan Sayn-Wittgenstein došao sredinom 17. st. za carice Jelisavete. Njegov potomak bio je i muž Carolynin, siromašan, ali rasipan. I dok se on bacio na trošenje ženina imutka, ona se posvetila odgoju kćerke Marije i studijama. Njezino bavljenje pjesništvom, filozofijom, glazbom i teologijom, slikarstvom i politikom pribavilo joj je nimbus učene žene.

U veljači 1874. u Kijevu, nakon koncerta, Carolyne, koja je živjela rastavljena od muža, i već dugo, ali uzaludno, tražila i formalni razvod braka, upoznala je Franza Liszta. Nakon nekoliko povremenih susreta slavni se glazbenik odazvao pozivu i došao u njezin dvorac Voroninc, gdje je proveo jesen i zimu.

U to vrijeme Liszt je s trideset i šest godina imao već iza sebe buran i plodotvoran životni put. Počevši nastupati još kao dječak, on ubrzo razvija virtuoznost pijanista do neslućenih visina, ali i stvaralaštvo nadarena skladatelja. Iza njega je bila već veza s groficom d' Agoult, ženom književničkih alira, koja je napustila muža i provela s Lisztom razdoblje od godine 1835. do 1839. u Švicarskoj i u Italiji. Iz tog odnosa potječe i troje Lisztove djece.

O Lisztu i ženama napisano je dosta. Upoznavši, međutim, Carolynu, on prekida s lutalačkim životom. Oni početkom godine 1848. napuštaju Rusiju i nastanjuju se u Weimaru, gdje Liszt postaje dvorski kapelnik. Carolyni treba pripisati što se Liszt posvetio isključivo skladanju. Oni su, osim u Weimaru, boravili i u Altenburgu, okupljajući oko sebe društvo umjetnika i književnika. Weimar je u to vrijeme, zahvaljujući također djelovanju Lisztovih prijatelja, a kasnije i rođaka, Wagnera i Bülova, postao prvorazredno kulturno središte, kao nekoć u Götheovo vrijeme.

Povezavši svoj život s Lisztom, Carolyne se više nije za-

dovoljavala samo rastavom od stola i postelje, već je tražila potpuni razvod od muža. Knez je bio protestant, a ona je bila katolkinja, i dok se on u Rusiji ponovo oženio, ona u Rimu nije mogla postići razvod. Tako je taj brak ostao trajna smetnja udaji za Liszta. Godine 1860. ona se, udavši kćerku za princa Hohenlohea, preselila u Rim da bi pospješila razvod od Wittgensteina, budući da je njezin odnos s Lisztom postajao sve više predmet komentara. Međutim bez uspjeha.

Napokon, godine 1864. Wittgenstein umre, i sada više ništa nije stajalo na putu vjenčanju Carolyne i Liszta. On je također živio u Rimu, u svojem pustinjačkom stanu na Monte Mariju, ali u živom kontaktu s njome. Nadao se da će brak ubrzo biti sklopljen, ali se tada Carolyne iz nepoznatih razloga odrekla vjenčanja. Liszta je to duboko pogodilo, premda je želio pokazati da je sporazuman s njezinom voljom, postavši čak abbé. Što je utjecalo na takvu njezinu odluku, nakon čega je ipak ostala u najboljem prijateljstvu s Lisztom, ostat će vjerojatno zastrto tajnom. Možda bi se pravi razlog njezina udaljavanja od Liszta trebalo tražiti u nekoj kvazireligioznoj maniji koja ju je zahvatila u Rimu. Njezina slavična narav postala je žrtvom tlapnje da je pozvana u pomoć Katoličkoj crkvi da se domogne stare veličine. U tome ju je poticao državni sekretar Antonelli, diveći se njezinoj učenosti. U tome smislu ona je, kompilirajući, sastavila golemo djelo od 24 sveska, u kojemu je pokušala objasniti »unutrašnje razloge vanjske slabosti« Crkve. Možda je htjela zablijesnuti u povijesti kao nova Jeanne d'Arc i ostaviti spomenik aere perennius. Naravno, ni do kakva utjecaja nije se uspjela dovinuti, a njezino je djelo ostalo nezapaženo. Mulier taceat in eccleisa...

Usprkos čudnoj grandomaniji kojoj je posvetila trud od dvadeset posljednjih godina života, Liszt joj je ostao odan do kraja. U oporuci on ju je imenovao univerzalnim nasljednikom, opraštajući se od nje zaista potresnim riječima. Nije ga nadživjela za dugo. Sedam mjeseci nakon njegove smrti umrla je i ona: 18. ožujka 1887.

U toj posljednjoj, da tako kažemo, rimskoj fazi Carolyne Wittgenstein pada i njezino poznanstvo s hrvatskim biskupom J.J. Strossmayerom. Strossmayer, koji je na Vatikanskom koncilu (1869/70), ustajući protiv proglašenja dogme o nepogrešivosti pape, stekao svjetski glas, postao je predmet živa interesa vjerskih reformatora i teologa svih boja, od pravoslavnih (Solovjev) i protestantskih, osobito anglikanskih, do katoličkih. Vjerojatno je tom prilikom i Wittgensteinova čula za njega. Koje su se godina upravo upoznali, nije moguće odrediti iz njezinih pisama Strossmayeru.

Sačuvana su trideset i tri pisma, a bila su dosad sasvim nepoznata javnosti. Na žalost, samo je trinaest od njih datirano. Zanimljivo je da žene vrlo rijetko datiraju pisma. Možda se netko već pozabavio tim problemom i vidio u toj činjenici strah pred vremenom ili bijeg od odgovornosti, u svakom slučaju, povjesničari ženama za tu osobinu nisu odviše zahvalni. Najstariji je datum onaj od 3. veljače 1876, no sigurno je da se među nedatiranima nalazi i neko starije pismo. Zasad se može reći tek to da je Wittgensteinova upoznala Strossmayera svakako prije veljače 1876. Taj »prije« može značiti nekoliko mjeseci, a još vjerojatnije nekoliko godina. Ipak, valjda će najviše istini odgovarati mišljenje da je njihovo poznanstvo palo u vrijeme spomenutog koncila. U svakom slučaju, Carolyne je tada već prevalila pedesetu godinu života.

Strossmayer je bio samo četiri godine stariji, a bio je glasoviti charmeur s velikim vezama u čitavu svijetu. Draž njegove ličnosti i ljepota duhovitosti sugestivnom su snagom djelovale na okolinu, tako da su se pojedinci godinama sjećali susreta s njime. Bio je poznati kavalir, a

to potvrđuje i dobar dio njegove korespondencije. Stoga nije čudno što se i njegov kontakt s Wittgensteinovom razvio u srdačno prijateljstvo za čestih boravaka u Rimu, kamo je dolazio gotovo redovno zimovati.

Za jednoga takvog zimovanja u Rimu Carolyne mu je poslala spomenuto pismo, čestitajući mu rođendan, i šaljući mu na dar buket cvijeća i jednu umjetninu Sasso-Ferrata, »koju ćete Vi staviti u Vaš salon, kao uspomenu na Rim... i na onu koja ostaje zauvijek, dragi i vrlo dragi monsignore, vaša potpuno zahvalna i potpuno odana...« To pismo, kao i još jedno, pisano je francuski, dok su sva ostala na njemačkome jeziku. Njezin francuski jezik prilično je gibak, dok je začudno kako je slabo poznavala njemački, s obzirom na dvanaestogodišnji boravak u Weimaru.

Stara Akademijina galerija posjeduje danas dvije slike Giovannija Battista Salvija, nazvanog Sasso-Ferrato (1605 — 1685). Jedna je Majka Božja s cvijetom na drvu, a druga Majka Božja s djetetom na platnu. Ova posljednja je dar kneginje Wittgenstein. Evo što sam Strossmayer kaže o djelu u Popisu slika koje je poklonio Akademiji: »Sliku sam na poklon dobio, al je dulje vremena pokrivena bila staklom, pak je zato nešto trpjela, a ja sam je popraviti dao u Beču po slikaru Kupelwiseru, te sam za to i na okvir do 400 for. platio; u koliko se sjećam, Kupelwiser je toga mnijenja, da je risarija ove slike od Rafaela po Marku Antoniu prerisana i na jednom novčanom spomeniku izrezana. Sliku je po toj risariji naslikao Sassoferrato. U Beču su ju slikari kano čudovište gledali i divili joj se.« Momentano ni jedna ni druga slika Sasso-Ferrata nije izložena.

Pola godine kasnije Wittgensteinova je poslala Strossmayeru četiri sveska svojega djela, kojeg se početak već nalazio u njegovoj knjižnici. Potkraj iste godine zahvalju-

je mu na pismu: »Za me je velika čast što ste tako zadovoljni mojim djelom.« Teško je reći je li Strossmayer u poslanim knjigama našao nešto sa svojeg stajališta zaista vrijedno, ili je pohvala bila samo izraz udvornosti. Međutim, evo, dalje vrlo zanimljiv pasus: »Samo nemojte zaboraviti da ono ne nosi ime autora, i ako biste ga htjeli citirati, nemojte upotrijebiti ni naslov, ni mjesto gdje je tiskano. Inače ću doživjeti neugodnosti, a želim sebi prištedjeti nepotrebne sukobe.« Na kraju pisma načinila je izlet u visoku politiku, razmatrajući mogućnost da Rusi osvoje Carigrad.

U pismu od 26. svibnja 1877. Carolyne spominje Liszta: »Hvala, također, dragi monsignore, za vaše riječi simpatije prema Lisztu. Kada bi se on bar mogao vratiti u Rim, da primi gostoprimstvo kardinala Hohenlohea u Vili d'Este, i nastaviti skladati svoj oratorij sv. Stanislava, zaštitnika Poljske. Djelo već započeto ostaje ovdje. Nije li to žalosno?« Da će nastaviti s radom, samo ako joj se tiskar ne pobuni. »Ja sebi ne dopuštam nijednu nedjelju odmora. Da li čovjek tako zauzet ima vremena misliti na drugu stvar?« Koja je to druga stvar, iz pisma se ne razabire, no vidi se da je Lisztovu odsutnost iz Rima smatrala žalosnom.

U prosincu iduće godine Strossmayer je opet bio u Rimu i ona izražava radost što ga je vidjela i nadu da će moći od vremena do vremena razgovarati s njime, »jer na kraju teško je pisati o zahtjevima vremena bez poznavanja muževa svojega doba, a ja sam u tome prikraćena«. Nešto dalje piše: »Bila bi od mene preuzetnost i uobraženost misliti da ja sama dostajem za rješenje tolikih visokih i važnih pitanja a da ne čujem mišljenje ostalih.« Da je bez intelektualnog doticaja s ljudima koji se bave istim problemima, »da mi je katkada žao misliti da i ono malo dobra što je u knjizi, može biti diskreditirano stvarima koje su mogle bolje ispasti. U takvom slučaju treba imati

rezignaciju i reći sebi da su i bolji pothvati propali, jer nikog ne bijaše da im pomogne. Tisuću hvala, dakle, dragi biskupe, za ohrabrenje, što mi ga dajete. Ako budete imali još nekih dobrih misli o tim pitanjima, pišite mi.«
Saznavši za potres koji je 9. studenoga 1880. godine pogodio Zagreb, piše: »Moj dragi i visokocijenjeni gospodine biskupe, ne mogu čuti o velikoj nesreći koja je zadesila vaš ljubljeni grad, hrvatsku Atenu, a da odmah ne pomislim kako je vas osobno to moralo bolno pogoditi. O sveučilištu, koje ste vi osnovali, novine ništa tako strašna ne javljaju, Ali, u svakom slučaju, u naše vrijeme, a to često vidimo, svi nesrećom razoreni gradovi nanovo cvjetaju, ljepši, jači, veličanstveniji i također napučeniji nego prije. Budite, dakle, u tom pogledu utješeni. Bog će voditi vaš narod, vaše gradove do visoke slave, usprkos svim paklenim moćima.« U istome pismu najavljuje, zapravo pita, da li da mu pošalje daljnja četiri sveska svoga djela. To, doduše, još nije kraj, jer preostaje da se napišu još tri odsjeka, no, kako se nada, najkraća.

Mjesec dana kasnije ona mu se ponovno javlja. U jednom odlomku kao da se može vidjeti ne samo utjecaj romantičarske, liszt-wagnerovske, weimarske sredine, već i onaj zanosni način, kojim je Carolyne vladala svojom okolinom. Ona se obraća Strossmayeru: »Rad daje velikim ljudima nove snage. Oni su kao pjesma ili melodija koja se razvija, usavršava, i u kojoj proteklo priprema buduće, a oboje ostaje vjerno svojemu savršenstvu. Dragi biskupe, veliki dani, mračni sati i slavodobitna praskozorja još Vas očekuju!«

Pismo od 10. prosinca 1881. vrlo je važno, jer je u njemu riječ o našim okolnostima, i jer samo na njega imamo kakav-takav Strossmayerov odgovor. Doduše, ne kneginji, već povjesničaru Franji Račkom. Wittgensteinova piše: »U Zagrebu je vladalo čvrsto uvjerenje da ćete doći u Rim na kanonizaciju. Grof Pejaczevich došao je posebno ovamo da se s Vama nešto dogovori, ali što će se, kao što on kaže, vjerojatno kasnije samo po sebi riješiti. Kada niste došli, bila sam zabrinuta i brzojavila sam Vam da bih dobila vijest od Vas. Vrlo je lijepo što se grof Pejaczevich s Vama tako sprijateljio. On Vam se divi iz svega srca, i budući da sam mu ja vrlo dobra, to mi je prava duboka radost znati da je on pod Vašom zaštitom i rukovodstvom. Budite i njemu dobri. To je plemenita duša, i može za našu stvar postupno biti vrlo koristan.«

Strossmayer na to piše Račkom iz Đakova 25. prosinca 1881: »Sad još jedno. Prije jedno desetak dana dobijem iz Rima od kneginje Wittgensteinke brzojav: Sind Sie krank, da Sie nicht kommen? Wann kommen Sie? P. und ich fragen uns an. Ja sam taj telegram svakako prevraćao, pak nisam mogao taj P. nikako drukčije protumačiti, nego da je ta duhovita, učena i vrlo ugledna gospodja bila valjda u audijenciji, pak je sam papa nešto joj o meni rekao. Palo mi je tom prilikom ono na pamet, o čemu smo u Rimu govorili, a kad tamo dobih ovih dana od nje list u kome mi veli, da taj P. nije nitko drugi, nego Gabor Pejačević, brat banov, koji je Wittgensteinku pohodio i njoj rekao da ću po svoj prilici i ja doć u Rim na kanonizaciju, i da bi on to vrlo želio, jer da bi imao sa mnom nešto važno govoriti. Hambug! Ujedno je toj kneginji rekao, da je njegov brat sa mnom sporazuman i da pod mojim uplivom stoji. To će toliko reći, koliko da je noć dan, a dan noć!« – Razumljivo je, s obzirom na tadašnje političke prilike, Strossmayerovo ogradivanje od Pejačevića, ali treba istaknuti da Wittgensteinova uopće nije spominjala bana, i da je bila riječ samo o njegovom bratu.

Citirani je odlomak sve što danas posjedujemo od Strossmayera o Carolyni Wittgenstein. Kao što se vidi, njegovo mišljenje o njoj bilo je visoko. Zanimljivo je, ipak, da

u njegovoj korespondenciji s Račkim, koju je vodio umjesto dnevnika (objavio ju je F. Šišić u četiri sveska), nema više govora o njoj.

Posljednje je pismo datirano od 4. kolovoza 1884. Ne može se reći je li to i posljednje od sačuvanih, ali se ono od ostalih odvaja mračnim tonom i nekim čudnim pesimizmom: »Ja sam četrnaest godina radila i žrtvovala svoje zdravlje, da ne bih trebala prekidati. Mnogi su mi škodili, gdje je bilo moguće, sprečavali mi da idem dalje. Nitko, ali nitko mi nije pomogao, premda su mi rekli: radite dalje. I ja sam radila. Za dragoga Boga, zaista ne za ljude. Sada sam na cilju i sjedim ovdje ne znajući hoću li posljednje stranice napisati ili ne. Nadala sam se, moj dragi, poštovani biskupe, da ću nešto čuti od Vas. Na žalost, dosad nisam dobila nijedne riječi. Sjećate li se za što sam Vas molila, ili ste možda zaboravili? Hoće li biskup Passavoglija doći u Rim? Kada? Ako dodje, hoće li me posjetiti, i da li će mi u poznatoj okolnosti svojom biblijskom učenošću nešto pomoći? Moj dragi, poštovani biskupe, ovo je pismo kao krik u pustinji.«

Zaista, bio je to krik razočarane duše koja nije htjela kao što sama veli, raditi za ljude, nego se izgubila u pustinji potpuno jalovih crkveno-pravnih nadmudrivanja, za koja, uostalom, i nije bila dorasla. Stoga se ona obraća lijevo i desno, zaklinje visoke prelate »biblijske učenosti« da joj pomognu završiti njezino »djelo«. Pišući to pismo, tri godine prije smrti, ona je vjerojatno osjećala svu promašenost posljednjeg razdoblja svojega života.

Između dvadeset i četiri nedirnuta pisma netko je (možda F. Šišić) na jednome označio god. 1876., a na trima god. 1881.

U prvom se Wittgensteinova vrlo kritički osvrće na umjetnicu kojoj je Strossmayer povjerio izradu svojega portreta, jer da je slika neuspjela, upravo smiješna. »Kada sam posjetila atelje i vidjela veliko platno, postalo mi je jasno da ste joj Vi, zbog svoje dobrote prema revnim ženama, povjerili posao, koji nadmašuje njezine snage.«

Danas se u glavnoj zgradi Akademije na Zrinjevcu, u salonu posvećenom uspomeni na njezinog osnivača, nalazi njegov veliki portret u sjedećem stavu, na prvi pogled od amaterske ruke. U dnu slike stoji zapisano: Amalia de Angelis fecit Romae 1872. Ako je zaista ta slika identična s onom o kojoj govori Wittgensteinova, tj. ako je Amalija de Angelis slikarica koju ona spominje u svojem pismu, onda to pismo potječe iz godine 1872, dakle je četiri godine starije od njezina prvog datiranog pisma.

Od pisama, označenih godinom 1881, jedno sadrži poziv kardinala Hohenlohea, upućen preko kneginje Strossmayeru da posjeti Vilu d'Este, a u drugome ga moli da dodje do nje, jer ga želi upoznati ruski poslanik kod Vatikana Bouteneff, inače sin njezine prijateljice. Treće je čestitka prilikom proslave tisućgodišnjice slavenskih apostola Ćirila i Metoda u prilično egzaltiranoj formi: »Aleluja! Veliki je biskup dozvao na svijet veliki povijesni moment! Nakon tisuću godina Vi ste preuzeli djelo dvaju svetaca.« To je početak, a slično se nastavlja i dalje.

Svakako najzanimljiviji predmet u korespondenciji jest slučaj s djelom kiparice Adele d'Affry, inače vojvotkinje Castiglione- Colonna.[1] Isključivo tom pitanju Wittgensteinova je posvetila osam pisama, dakle, četvrtinu sačuvanih.

Za razumijevanje cijeloga slučaja dragocjena su i pisma (također još neobjavljena) same kiparice Strossmayeru,

[1] Kiparica Adela d'Affry, rođena god. 1836. u Friburgu (Švicarska), udala se 1856. u Rimu za vojvodu Castiglione-Colonna, koji je ubrzo umro. Zatim je živjela u Rimu, Parizu i Friburgu, radeći pod pseudonimom Marcello. U Friburgu je osnovala muzej, koji sadrži velik dio njenih radova. Poznata je kao portretist istaknutih ličnosti svoga vremena, između ostalih i Liszta, što upućuje na prijateljstvo s Wittgensteinovom. Umrla je u Castelamare kraj Napulja godine 1879.

jednako tako sačuvana među njegovom korespondencijom u Akademijinu arhivu. Iz njih saznajemo da je Strossmayer još godine 1870. imao, kao što kiparica veli, dobrotu »gotovo zahtijevati od mene... jedno djelo od moje ruke, namijenjeno da ohrabri rad među ženama vaše zemlje«. Pismom od 17. lipnja 1874. ona mu javlja, da je napokon uspjela naći slobodna vremena, izradivši jednu skicu Krista na Maslinskoj gori i drugu samo poprsja istog sižea, zapravo borbe između ljudskog i božanskog. Prvo bi djelo stajalo 22000 franaka, a drugo 6000, oba u mramoru. Moli ga da joj javi na njezinu parišku adresu, za koje se djelo želi odlučiti.

Strossmayer, stavljen tako pred gotov čin od vojvotkinje Castiglione-Colonna, koja se, uz to, pozivala na njegovu »narudžbu«, danu vjerojatno kao dekor nekoj duhovitoj kozeriji prije četiri godine, našao se u nezgodnu položaju. On se pokušao izvući tako da na pismo uopće nije odgovorio. Ali se vojvotkinja nije dala zbuniti. Mjesec dana kasnije poslala mu je novo pismo, gotovo doslovna sadržaja, pobrinuvši se da ga Strossmayer svakako primi. Nije bilo kamo, galantni mecena odlučio se za 6000 franaka. U listopadu iduće godine kiparica mu javlja da je poprsje otpremljeno iz Pariza već prije nekoliko tjedana. Međutim, stvar se tada dalje komplicirala. Biskupu i njegovoj okolini bista se nije svidjela, i oni je nisu htjeli preuzeti, jer da je neestetska, ustručavajući se da plate ugovorenu cijenu. U toj neprilici Strossmayer se obratio Wittgensteinovoj. I tada počinje njihova opširna korespondencija o toj stvari i diplomatski koraci. Sve se odigrava u Rimu, početkom god. 1876., dok je Strossmayer tamo nazočan za svojeg spomenutog zimovanja. Pisma smo prema sadržaju doveli u presumptivni kronološki red, koji, nadamo se, ne odstupa mnogo od stvarnog.

U prvome Wittgensteinova izražava zadovoljstvo na povjerenju što joj ga je pružio Strossmayer, i nadu da će se stvar sretno riješiti, jer da djelo nije tako loše kako se pričaju, i da može stajati u svakoj galeriji. U drugom mu kazuje, i da može stajati u svakoj galeriji. U drugom mu savjetuje da po svome sekretaru dade napisati pismo umjetnici i tako pokuša izgladiti spor i smanjiti cijenu. U trećem mu javlja da je kiparica bila kod nje i donijela fotografiju svojega djela, koje da pripada realističkoj školi. »Da se mene pitalo kakvu će Kristovu glavu vojvotkinja izraditi, tada bih ja već godine 67. (! V. K.) unaprijed rekla da će ona to učiniti tako kao što je zaista učinila.« Da su kod nje bili mnogi koji su uvelike hvalili djelo, i da samo onaj koji ne računa sa stilom i školom jednog umjetnika može to djelo nazvati lošim. Da joj je kiparica izjavila da je imala 3000 franaka troškova, ali koje ona nije prisiljena dobiti natrag.

Četvrto je značajno, jer je ono jedno od dvaju pisama u kojemu se spominje Franz Liszt. Govoreći o osjetljivosti umjetnika, s kojima da treba vrlo obzirno postupati, Carolyne piše: »Liszt bijaše skladao misu Immaculatu i htio ju je posvetiti sv. ocu, kada mu netko reče da etiketa zahtijeva da djelo posvećeno papi mora prije vidjeti netko s njegova dvora. Tada je on naslov precrtao i posvetio je kao jednostavnu misu bavarskome kralju. Ne mislim time reći da vojvotkinja stoji na istoj ljestvici kao Liszt, ali ona to misli i ponaša se tako.« Zatim dodaje Strossmayeru savjete, kako će najlakše izbjeći spor s umjetnicom: »Ako se naručeno djelo ne svidja, onda naručiocu ne preostaje drugo nego da se tuži na nestašicu novca. To će za umjetnika biti, doduše, neugodno, ali će ipak ostati u prijateljskim odnosima, dok bi u slučaju da mu se djelo odbije kao slabo, ostao zauvijek uvrijedjen. Ja ću reći da vaša katedrala iscrpljuje Vaša sredstva toliko da se Vi morate odreći časti da posjedujete to djelo. I s time je gotovo. Ako mislite da djelo nije tako loše kako se priča, tada joj pošaljite 3000 do 4000, s isprikom da više nema-

te, ali biste djelo ipak zadržali; ako pak želi imati više, da joj djelo stavljate na raspolaganje. ona će time biti ugodno iznenadjena, i sasvim sigurno stvar tako ostaviti. Ali o ocjenama (Strossmayer je naime, htio djelo dati na ocjenu nekom stručnom »juryju« – V.K.), za ime Božje, nijedne riječi. To sebi ne dopušta reći ni jedan umjetnik prvoga reda za naručeno djelo. On računa samo s ocjenom potomstva. Glazbenici, dapače, ne dopuštaju ni nakladnicima kazati nijednu riječ o svojim djelima. Ovi ih uzimaju zbog imena.«

U idućem pismu ističe da je njezino posredovanje pri kraju, jer je sve pokušala da uvjeri umjetnicu da su Strossmayerova sredstva iscrpljena u golemoj katedrali, koje joj je sliku pokazala. Sada preostaje još samo to da se napiše umjetnici pismo koje »mora biti od Vaše ruke, ljubazno i utješno, kao sve što ista dragocjena ruka piše i čini«, ali nę iz Rima, već kasnije iz Đakova, a priložit će što mu je moguće. U drugome mu pismu javlja da joj je kiparica pisala iz Firenze, pitajući je li Strossmayer u Rimu, i kako dugo će ondje ostati, jer da ona ide s majko u Napulj. Da joj je odgovorila da je on u Rimu, i neka odmah dodje. Zatim je umjetnica opet pisala kneginji da će za nekoliko dana doći, što ova javlja Strossmayeru. Dodaje da treba imati obzira prema svakom umjetniku, a osobito prema jednoj visokoj dami. Najuvredljivije je naručeno djelo ne primiti, ako se ono ne svidja. »Nedavno je gdja Durnoff naručila jednu madonu kod Herberta, i povukla se sasvim ljupko i umiljavajući; vojvoda di Galliera učinio je otprilike isto u jednom drugom slučaju. Ali jednom umjetniku predložiti da će njegovo djelo drugi umjetnici pregledati, to ne ide.« Takav prijedlog da ima mjesta medju obrtnicima, ali ne umjetnicima.

Napokon iz posljednjeg pisma u tom prilično neugodnu slučaju saznajemo da je Castiglione-Collona bila kod Wittgensteinove i da su one temeljito pretresle cijelu

stvar. Kneginja je isticala Strossmayerovo poštovanje prema umjetnici, ali i to da nema novaca. Na to je kiparica izjavila da bi bila zadovoljna, kada bi je on posjetio i donio 4000 franaka. »Da, moj dragi biskupe, s ovakvim osobama se ne može cjenkati za nekoliko stotina franaka kada one popuštaju za nekoliko tisuća.« Da se sada radi o moralnoj zadovoljštini, da se treba otkloniti za oboje mučna situacija i opet uspostaviti prijateljski odnosi. »Ako Vam je zgodno, ja ću za četvrt sata dati podići kod bankara Spada 4000 franaka. Pošaljite mi samo gosp. sekretara, i vi ćete odmah dobiti gotov novac. Još uvijek imam dovoljno kredita za ovakvu bagatelu. Čitava Stvar, puostalom, ostaje medju nama.« Da li je Strossmayer poslušao savjet svoje prijateljice, i možda čak prihvatio predloženu uslugu, nije poznato. O tome u pismima, naravno, nema spomana.

Castiglione-Colonna se, medjutim, ispričava pismom od 18. ožujka 1876. Strossmayeru što ga nije dospjela posjetiti u Rimu na svojem povratku iz Napulja u Firenzu. »Imam Vam takodjer zahvaliti, monsignore, za dobre riječi, što ih je knjeginja napisala u Vaše ime, a vrlo se osjećam počašćena na misao da će Vam se moj rad svidjati i da će naći mjesta u vašem govoru prilikom posvećenja katedrale.« Vjerojatno kao epilog i izraz svojeg mišljenja o cijeloj aferi Strossmayer je na kraju uz kiparičin potpis dodao tek jednu riječ: »bezpredmetno«.

Ipak je poprsje preuzeo. Ono se nalazi u Akademijinoj Modernoj galeriji. Iz Cepelićeva kataloga saznajemo da kip nosi naslov: Ecce homo, autor »Dchessa Castiglione«, godina nabave nije naznačena, ali je spomenuta cijena: 7000 franaka. Zaista mnogo za osrednje, prilično sladunjavo djelo, koje se danas čuva u skladištu. Treba se, naime, sjetiti, da je Strossmayer za glasovitu Albertinellijevu sliku Izgon Adama i Eve iz raja platio 4500, a za još čuveniju Angelicovu samo 6000 franaka.

Od preostalih dvanaest pisama Carolyne Wittgenstein polovica se bavi knjigom koja ju je stajala toliko jalova truda. Ona uvijek nanovo traži savjeta od Strossmayera kako da se snađe u zamršenim pitanjima crkvene organizacije i kompetencija, ili mu opet šalje pojedine dijelove rukopisa na ocjenu (tako na primjer o laikatu, jer da je to »škakljivo pitanje«) ili već tiskane sveske. Osobito se zadržava na razlici između provincijskih koncila i dijecezanskih sinoda, o čemu da je raspravljala sa Strossmayerom. Moli ga da ne žali »pola dana možda za budućnost žrtvovati, da se utvrde dobre stvari u djelu, koje će već zbog svoje opsežnosti imati stanovitu trajnost«.(!)

Zanimljiv je odlomak u kojemu govori o dvama poglavljima svojega djela o problemu »narodne crkve«: »Budući da episkopat svjedoči o vjeri svoje crkve, mora on biti u prvome redu neovisan. Tada to svjedočanstvo dobiva i zbog toga što se biskupi grupiraju oko svojega metropolita, a metropoliti oko svojega patrijarha ili primasa. Tada će u dogmatskim stvarima ovo svjedočanstvo čitave narodne crkve biti mnogo impozantnije nego pojedinih biskupa. Kao što vidite, ovdje nije uopće pitanje o glasanju prema narodnostima. Narodna crkva s jedinstvom svojih biskupa ostavit će ih da glasaju pojedinačno. Njezin je moralni učinak, medjutim, mnogo veći. Ako čitava narodna Crkva izjavi svoje mišljenje, ona se tada neće moći tako lako zaobići kao pojedini biskupi. Također, ako bi se radilo o disciplinskim pitanjima, njihovo će se mišljenje morati uzeti u obzir. Čini mi se da takvi pogledi ne sprečavaju slobodu svakoga pojedinog biskupa. Svaki može raspravljati u krilu svoje narodne crkve, isto kao i opće. Ali jedinstvo mišljenja neke narodne crkve nije lako mimoići. No, ako Vi, moj visokopoštovani biskupe, mislite da je bolje ove poglede navesti tamo gdje ćemo govoriti o nerazdruživosti biskupa od njegove biskupije, tada mi to recite.«

Na kraju mu je poslala dva sveska za koja kaže da se mogu smatrati završnim: »Posljednji mali svezak sadržavat će samo pojedine općenite preglede. S ova dva sveska može se pravo djelo, ispit sadašnjeg stanja Crkve in capite et membris, smatrati završenim. Dajte tome svoj blagoslov, moj poštovani Apostole! Ako je sv. Filip Neri prozvan apostolom Rima, sigurno će Vas potomstvo zvati apostolom Slavena...«

Od posljednjih šest pisama, koja su pred nama, dva su sasvim konvencionalna sadržaja. U druga dva autorica govori o nekim svojim prijateljicama (Bewern, Wittinghoff) koje da su iz uglednog baltičkog plemstva, a neka druga da je ostala duboko potresena svime što je od njega čula. Ali čini se da Wittgensteinova nije samo tražila usluge, nego da ih je i uzvraćala. Tako obavještava Strossmayera da je razgovarala sa spomenutim Antonellijem, koji da joj je obećao da će se zauzeti za nj.

I, evo, posljednje preostalo pismo: »Moj dragi, poštovani biskupe, tisuću srdačnih hvala za Vaše ohrabrujuće riječi. Lijepo je kada se veliki, povijesni muževi, kao Vi, naginju, da ohrabre jadnu, od udaraca sudbine oborenu ženu.« Nešto dalje nastavlja o svojoj kćeri: »Kao majka ponosim se njezinim kućanskim vrlinama i svjetskim osobinama; treba da zahvalim Bogu što je postala tako plemenita i uzorna žena. Njezina je sudbina mirna i sretna, kao što sam ja za sebe molila. Moja bijaše drukčija. I ako bih nalazila da je život lijep, prekrasan, tada bi mi smrt izgledala još mnogo ljepšom.«

Ostalo je šutnja...

Strossmayer je Carolynu Wittgenstein nadživio za gotovo dva desetljeća. Sačuvao je toplu uspomenu na prijateljicu koje je životni put bio tako zanimljiv i čudnovat u isto vrijeme. Dokazuju to i njezina pisma koja je pomno čuvao i predao ih prije smrti svojoj Akademiji.

REVIZIJA NAGODBE

Iako su nakon poraza Narodne stranke i sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe Strossmayer i Rački svoju glavnu djelatnost prenijeli na kulturno-prosvjetno polje (Jugoslavenska akademija, koja je 1867. napokon počela radom, gradnja đakovačke katedrale, nabava umjetnina za Galeriju, pomaganje književnika, umjetnika i znanstvenika, prosvjetne ustanove, osobito Sveučilište, koje je 1874. upotpunjeno) ipak oni su i kroza cijelo iduće desetljeće, osobito do revizije Nagodbe 1873. intenzivno nazočni i u političkom životu Hrvatske i Monarhije.

Strossmayer je, doduše, na početku toga razdoblja bio zaokupljen sudjelovanjem na Prvome vatikanskom koncilu (1869/70), ali mu je istaknuta uloga na toj svjetsko-povijesnoj tribini podigla ugled, dajući tako veću težinu i njegovim političkim istupima.

Rački se za to vrijeme posvetio historiografskom radu i organiziranju Akademije, ali je već u proljeće 1870. u »Zatočniku«, koji je izlazio u vojnom Sisku, i tako bio izvan dohvata Rauchove administracije, objavio niz od dvanaest članaka pod naslovom »Listovi jednog antiunioniste«. Taj spis, koji je kasnije izdan u posebnoj brošuri ide ne samo među najvažnije političke spise Račkog, nego i hrvatske publicistike 19. stoljeća.

U tom spisu jasno se očituje ono karakteristično dvojstvo, da ne kažem protuslovlje, političke orijentacije Strossmayera i Račkog i njihove Narodne stranke: S jedne strane, on brani hrvatsko državno pravo boreći se za interese hrvatskog naroda i njgove države u okviru Austrije, dok, s druge strane, nastoji da se »hrvatsko pleme« uklopi, zapravo utopi u jugoslavenstvu, u »Jugoslaviji«, koju on nastoji otkriti od samog doseljenja. Pri tom nastojanju ovaj veliki povjesničar nije se žacao i očito pogrešna tumačenja povijesnih činjenica, kao što je tvrdnja o stvaranju južnoslavenskih država iz neke amorfne i homogene mase: »iz kojeg prvobitnoga na jugu vrenja, za kojega je svaki kraj imao svoga skoro neodvisla župana, pomole se napokon tri samostalne države: hrvatska, bugarska i srbska«. Ili o namjerama »Srbskoga cara Stjepana Dušana koji je htio Srbiju staviti na čelo udružene Jugoslavije« (!) itd. Na žalost, te i slične stavove prihvatila je čitava, da je tako nazovemo, »jugoslavenska struja« hrvatske historiografije preko Smičiklasa i Šišića do naših dana.

Ali od ovog – kao što sam Rački kaže – »pjesničkoga primjesa« danas nas se mnogo jače doimlju njegova egzaktna razmatranja o političkim i osobito gospodarskim odnosima Hrvatske u Austro-ugarskoj. Rački se detaljno u četiri članka (VII – X) bavi različitim aspektima hrvatske ekonomije i njezine podređenosti Ugarskoj da bi zaključio:

»Kao što je dakle naša domovina do godine 1867. pomagala dizati Beč, graditi mu veliku palaču za opere, krasiti crkvu sv. Stjepana itd.: tako će ona odsele t.j. pokle je »poštena unija« uglavljena pomagati, da se Budim-Pešta uveliča, pomagati, da se u glavnom gradu države ugarske osredotoči obrt, trgovina... a naša Sava neka pokraj Zagreba plovi bez ploda, naš Zagreb neka bude, poput Pečuha i Debrecina, pokrajinski grad.

Ali ovo, što imade i naša domovina unijom Ugarskoj privezana doprinositi za uveličanje Budim-Pešte, nije glavno u onoj osnovi, što je i vam gospodine uredniče! jamačno udarilo u oči; glavno je, što se njome odkriva i iztiče svim nam, kojim nije »unija« zavrtila pamet, od

davna poznata misao magjarske narodno-gospodarske politike; a ta je: centralizacija obrta i trgovine, te svih promicalah njihovih u Budim-Pešti.«

Kako je do toga došlo, Rački objašnjava širokim ekskursima u povijest hrvatsko-madžarskih odnosa od Kolamana do Nagodbe, u tijeku kojega dugog vremena je sve više, zbog vanjskih i unutrašnjih činitelja, sužavan prostor hrvatske državnosti, tako da je i u njegovo vrijeme u Hrvatskoj »većina neodlučna, te nemisli da je hora izreći odsudnu riječ: hoćemo samostalnu domovinu, hoćemo hrvatsku državu!« Kako to zamišlja, Rački je sasvim konkretno izložio zauzimajući se za federalizaciju Monarhije:

»Odavle ćete, gospodine uredniče! lasno izvoditi, da ja, kano antiunitarista, zahtievam za cjelokupnu trojednu kraljevinu onaj u habsburžkoj monarkiji državnopravni položaj, koj imade Ugarska za kojim ide Česka s Moravskom a nakana je poći i Galicija. U nagodi ugarskoj naznačeni su tako zvani zajednički poslovi ciele monarkije i način njihova razpravljanja. Ovaj temelj prihvaća trojedna kraljevina također za sebe; ona izašilje svoju delegaciju za razpravljanje tih poslovah, koji bi se dakle razpravljali kroz delegaciju ugarsku, hrv., češku, galičku itd. Svi ostali poslovi idu u nadležnost sabora troj. kraljevine i odgovorne mu vlade. Samo se kaže: da bi troj. kraljevina doprinosila za trošak zajednički u razdio državnoga duga. Tako bi se habsburžka monarkija sastojala iz državah saveznih.«

Na kraju Rački nije propustio da se oštro ogradi od Stranke prava, koju naziva »sektom« i od »muževa prava«, koji da su »orudje bespravlja«. No, propustio je spomenuti da oni nisu priznavali Austriju, pa ni federativnu, nego su se borili za potpuno samostalnu hrvatsku državu.

Potkraj te iste godine 1870. na poticaj Narodne stranke, koja je, kao uostalom i mnogi tada, vjerovala da će francusko-pruski rat utjecati na izmjenu državno-pravne strukture Austro-Ugarske, sazvan je u Sisku (7 — 8.XI.) i u Ljubljani (1 — 3.XII) sastanak između hrvatskih i slovenskih političara. Strossmayer je taj skup odobravao, ali se nije odazvao pozivu da mu prisustvuje. Rački o tome piše:

»Što mi u posljednjem pismu pišete o pozivu na ljubljanski sastanak, ja se s Vami posvema slažem, Vam se ne treba izlagati novoj graji, a svijet i onako znade, da gdje smo mi drugi, da ste i Vi s nami. Tako naši ljudi, kano i Slovenci dobro znadu, da ne može biti govora o sjedinjenju Slovenije, dok Austrija i Ugarska, bar u takovu ustroju, postoje. Ali se pokazala nužda, da se dogovaramo, kako nas ne bi događaji, koji se munjevnom brzinom razvijaju, nepripravne zatekli. Slovenci ne bi rado poći pod očinsko okrilje sv. Stjepana, a u tom se s njimi slažu i Krajišnici, pače i Dalmatinci. Oni bi željeli da južni Slaveni pod žezlom doma Habsburškoga čine osebnu, poput Ugarske i Češke, državnu osebinu. Mi kadako ne možemo u mah učiniti toga koraka, ali nam je nastojati, da savez s Ugarskom tako razmaknemo, kako bi se to i još drugo s vremenom postiglo.«

Međutim, Strossmayer je nešto ranije imao niz kontakata s najvišim državnicima Monarhije, pa i sa samim grofom Julijem Andrassyjem, mađarskim premijerom i izvan Monarhije (s Bismarckovim opunomoćenikom generalom Schweinichom, koji je bio pruski poslanik u Beču, a i s nekim talijanskim državnicima) radi preuređenja položaja Hrvatske u Monarhiji.

Takvoj su promjeni na putu stajali u prvome redu unionisti s banom Rauchom na čelu. No, kada je pao početkom 1871, nakon oštre borbe koju su protiv njega, kao

korupcionaša, vodili narodnjaci, osobito Mrazović, bio je otvoren put za izravne dogovore s Madžarima, to više što je u Beču od veljače bila nova vlada, sklona federalizmu, s Hohenwartom na čelu, s kojim se Strossmayer također sastao i pregovarao.

Na izborima za Sabor u svibnju 1871. Narodna je stranka odnijela sjajnu pobjedu, i tako se oporavila od poraza prije tri i pol godine da je mogla ozbiljno misliti na reviziju Nagodbe. Ali car i Madžari bili su nepopustljivi te nisu dopustili da Sabor s narodnjačkom većinom uopće počne radom. Novi izbori, godinu dana nakon prvih, doveli su, unatoč izbornu teroru korumpiranog namjesnika banske časti Vakanovića, opet do pobjede Narodne stranke. Tada je grof Melhior Lonyay, novi madžarski premijer, napokon pristupio ozbiljnijim pregovorima.

I Narodna stranka, nakon pada Hohenwartove vlade (30. X. 1871.), i nakon učvršćenja dualizma, morala se pomiriti s legalnošću Hrvatsko-ugarske nagodbe, i u okviru dualizma tražiti njezinu reviziju. Slom herojskog pokušaja Eugena Kvaternika, u kojemu se lucidni politički realizam miješao s mističnim zanesenjaštvom, da digne ustanak u Rakovici (3 — 11. X. 1871.) za slobodnu hrvatsku državu i njegova smrt još su više otežali položaj Hrvatske. No, s druge strane, njezinu je situaciju ojačala velika pobjeda narodnjaka na izborima 1870/71. u Dalmaciji za pokrajinski Sabor (29 narodnjaka prema 12 autonomaša) koji je tada zatražio sjedinjenje s banskom Hrvatskom. Tim sudbonosnim izborima slavno je završen hrvatski narodni preporod u Dalmaciji pod vodstvom Pavlinovića, Klaića, Bulata, Biankinija i ostalih narodnjaka, koji su svi više ili manje bili u neprestanu kontaktu sa Strossmayerom i Račkim.

Hrvatski je sabor izabrao Strossmayera s ostalih jedanaest zastupnika (šest narodnjaka i šest unionista, od kojih

tri Srbina, bez kojih Madžari i nisu htjeli pristupiti pregovorima) u hrvatsku kraljevinsku delegaciju da pregovara o reviziji Nagodbe. Prema pismu Račkome, koje je Strossmayer uputio iz Rogaške Slatine 19. VII. 1872. nakon razgovora s Matijom Mrazovićem, on je reviziju zamišljao ovako:

»Po momu osvjedočenju ova stvar će se svesti na slijedeće točke: a) Ban da se imenuje bez potpisa madžarskoga; b) tri savjetnika saboru odgovorna; c) glede financija, da mi u stanovitoj formi plaćamo što moramo; ostalo da ostane zemlji na raspoloženje; sva uprava financijalna u naših ruku; d) granica našim uplivom da se malo pomalo provincijalizira i da se realna garancija narodu dade, da će novac graničarskih šuma u naše svrhe obraćen biti; e) u Rijeci naše oblasti i naš gimnazij da ostane, da Rijeka u nas bude zastupana i apelacija Riječanom da bude u Zagrebu, ko što je bila prije 1848; f) ako ne bude bilo moguće Dalmaciju odmah združiti, barem da se ishodi jamstvo, da će se hrvatsko-dalmatinska željeznica odmah graditi; to bi bila veza nova, koja bi nas s Dalmacijom spajala.«

Biskup se dao privoljeti i ponovno ući u Hrvatski sabor, gdje je još dva puta progovorio (16. i 22. VIII. 1872), ali jednom tek o dotaciji đakovačkog sjemeništa, a drugi put o smrti svojega prijatelja, hrvatskog pjesnika Petra Preradovića. Nakon toga više nikada nije stupio u sabornicu, tako da se onaj njegov glasovit istup 18. prosinca 1866. (u ovoj ediciji) može smatrati njegovim posljednjim političkim govorom u Hrvatskome saboru.

Iako od početka nije vjerovao da će Madžari prihvatiti hrvatske zahtjeve, Strossmayer je sudjelovao u radu našega kraljevinskog odbora i tri put boravio u Pešti (u listopadu 1872, u ožujku i svibnju 1873) radi pregovora s Madžarima i dogovora s našim delegatima. Već od po-

četka tužio se na njihovu veliku popustljivost, osobito unionista: »imamo se boriti s mameluci, a najveći je mameluk Prica«. Ipak pod njegovim rukovodstvom sastavljen je elaborat od 8. studenoga 1872, koji je opširno i dokumentirano iznio hrvatske zahtjeve za reviziju Nagodbe u smislu prije navedenih točaka.

Zimu je zbog zdravlja, po običaju, proveo u Italiji i čak je razmišljao o putu u Egipat, Svetu zemlju i Istanbul, ali se na zahtjev Račkog, koji mu je opisao zulume madžarona Vakanovića, u veljači vratio iz Rima: »Ja se kući vraćam, jerbo želim, da u vrijeme kad veliko progonstvo na narod navaljuje, kod kuće budem.«

Pri dogovaranju u Pešti Strossmayeru je teško padala sve veća popustljivost naših delegata, ne samo unionista nego i narodnjaka, osobito Krestića, ali i ostalih. Rački ga sokoli da ustraje i, koliko god bio taktičan i pun poštovanja prema biskupu, oba mu je puta zamjerio kada je Strossmayer napustio Peštu prije no što su dogovori bili završeni.

Svoj stav nakon posljednjeg odlaska iz Pešte Strossmayer mu je objasnio u pismu iz Đakova od 26. lipnja 1873:

»Ja sam u Pešti i sam savjetovao našim ljudem, da pod nekimi uvjeti popuste. Ti su uvjeti: 1. da se nipošto ne pripozna pravednost ključa, koga su nam Madžari posljednjom nagodbom nametnuli, 2. da se kompetencija ministra našega u Pešti ograniči na općenite poslove i 3. da nam se vlada dade kaku mi željeli budemo. Ja sam dakako savjetovao našim ljudem, da se tom prilikom posluže, da Mihalovića iz zemlje istisnu. Jučer sam pozvan bio u Peštu po Mažuraniću. Ja nijesam htio ići u Peštu: 1. zbog poremećena zdravlja; 2. što scijenim, da nije vrijedno da pri krpežu – jerbo će to biti na svaki način ta nagodba – ja sudjelujem. Budu li naši ljudi pametni i postojani, ono, što sam gori naveo, postići mogu i bez

mene. U ostalom već novine govore, da je neki Samassa arcibiskupom jegarskim postao. (Što su se neki narodnjaci nadali da će postati omraženi zagrebački nadbiskup Mihalović – V.K.). Naši su ljudi sami krivi, što je Mihalović postao nekim načinom posrednikom i što ugarska vlada sad veli: »Mihalović je na svomu mjestu, vi ste š njim zadovoljni, buduć ste ga sami svojim zaštitnikom učinili.« I to je jedan uzrok, što u Peštu išao nisam.«

Ako se ove točke usporede s onima navedenima prije, onda se vidi da je i sam Strossmayer dosta ustuknuo pred madžarskom obijesti, ali neugodnije nas se danas doima činjenica da nije do kraja istrajao u borbi, on koji je toliko prigovarao oklijevanju drugih. Čak nije uvrstio ni svoju izjavu u službeni zapisnik sjednica, kao što je prije često izjavljivao, a kamoli je objavio. Je li nada da će postati zagrebački nadbiskup (a na tu su mu mogućnost pozornost skretali prijatelji) umjesto madžarona Mihalovića, koja se u to vrijeme morala izjaloviti, ako je kod njega uopće i postojala, igrala neku ulogu u Strossmayerovoj malaksalosti, ostat će, sigurno, pitanje bez odgovora. U svakom slučaju, on je još mnogo godina kasnije osjećao potrebu da objasni svoje držanje tih odlučnih dana, kao što pokazuje izjava njegovim biografima Cepeliću i Paviću:

»I tako sam se ja našao koncem listopada u Pešti u nakani da izmučenom narodu našemu pomognem; akoprem sam i tada u duši uvjeren bio, da nam Magjeri ne će ništa popustiti. Priznajem da sam težka srca išao tamo, ali sam išao, da danas sutra ne krive mene, da sam narodu morao pomoći, a da nisam htjeo. Tako se je tamo pod mojim okom izradio elaborat, koga je naša deputacija dne 4. studenoga predala ugarskoj kralj. deputaciji. Ja sam sam nabavio potrebne porezne spise iz Beča, koje je prije proučio Mijo Klaić, a sada sam jih dao na proučavanje našemu financieru Jakiću i Mati Mrazoviću. Iza to-

ga smo se mi razišli. Ostali su njeki u Pešti, ponajviše stari prijatelji unije. – Ja sam se bojao, da će naši popustiti. Utvrdjivao me u tom fakat, što su naši deputirci stupili med Deakovce i glasovali za njegovu a proti adresi narodnostih. Ali su se i naši bojali, da ni mene možebit ne će više biti u Pešti. Već je počeo sliediti list za listom (imena izpuštamo, jer je stvar odveć svježa) da ne propustim doći u Peštu, netom mi objave, da će započeti sjednica. Ele sjednica nema, pa nema, a meni piše sad M. a sad M. (oba imena izpuštamo), da me želi vidjeti Slavy, koji je posve drugačiji čovjek od Lónyaya; da sam u Pešti za našu stvar nužan, jer da ćemo samo tada reusirati, ako i ja tamo budem i tomu slična. I ja sam se sbiljam s proljeća uputio u Peštu. Zatekao sam tamo tek njeke naših. Formalne sjednice nije bilo; ali iz razgovora naših (Magjara polag nije bilo) razabrao sam, da će naši gotovo u svim zahtjevima popustiti, pače stali su i mene uvjeravati, da smo glede financija bili na krivom putu. Dosta mi je bilo. Digao sam se i okrenuo prema Jakiću i Mrazoviću, pa rekao: 'Gospodo! barem od vas sam se nadao, da ćete proučiti stvar i naći istinu; ali eto na žalost vidim, da je vama svima do vlade'. Otišao sam, i od onda me nije više vidila Pešta a ni regnikolarna deputacija. A nisu mi se više usudili ni pisati. Od onda me nije bilo više u saboru, a niti su gospoda zalazila k mani u Đakovo. Sjećam se jedino, da me je pokojni Mažuranić ne dugo iza toga pitao za savjet: bi li primio bansku čast, za koju je mislio, da će mu je ponuditi. Ja sam mu odgovorio: da bi pri ovakvim okolnostima i da sam na njegovom mjestu, volio živiti u svome vinogradu, nego li dolaziti u položaj, te ne moći pomoći narodu svome. On me nije poslušao, a znadete, kako je bilo«.

Regnikolarne su deputacije prihvatile reviziju Nagodbe na zajedničkoj sjednici u Budimpešti 29. lipnja 1873. dok

je Strossmayer stigao u Rogašku Slatinu već 20. lipnja. Rački mu je tamo i uputio pismo:

»Narodna je stranka izgubila veću bitku negoli godine 1868, jer je onda bila poražena kod izbora, što se napokon lasno događa u životu političkom, ali sada je ona predala se Madžaru na milost i nemilost. Sramota, da veća ne može biti! Ni jedno načelo našega programa nije spašeno, ni jedna točka predloga Vašega od 8. stud. pr. god. nije uvažena. Madžari mogu se radovati s takove lasno stečene potpune pobjede. Ne znam, jeste li dali kakovo očitovanje u zapisnik. Žao bi mi bilo, ako niste, jer narod i onako gubi pouzdanje u sama sebe i svoje vođe.«

Hrvatska delegacija u Pešti odrekla se Strossmayerova elaborata: »zakonske osnove« od 8. studenoga 1872. i pristala ne madžarski prijedlog, prema kojemu se revizija Nagodbe, osim nekih manjih promjena, sastojala u pravu na redovno sazivanje Sabora i u zamjeni paušalne svote od 2,200.000 forinti, koja je činila budžet Hrvatske, tangentom od 45 % od hrvatskih prihoda, čijim je ubiranjem i dalje upravljala vlada u Pešti.

Ako se upitamo zašto su mnogi prvaci Narodne stranke, kao Mrazović, Mažuranić, Vončina i drugi prihvatili ovu zaista kapitulantsku reviziju, odgovor se može tražiti samo u činjenici da su se bojali »novog rauchijanizma«, koji je tada tako brutalno i ujedno perfidno predstavljao Vukanović. Da taj strah pred nepopustljivošću Madžara, koju je podržavao car, a u samoj Hrvatskoj pomagali stari madžaroni, kojima su listom pristupili Srbi, nije bio bez temelja pokazat će deset godina kasnije khuenovština, taj pravi »novi rauchijanizam«, prema kojemu je međučin Mažuranićeve vladavine i na temelju ovako »revidirane« Nagodbe bio velik dobitak.

Ipak mnogi su hrvatski političari nastavili borbu. Na čelu opozicije bio je tada mladi publicist i narodni zastup-

nik Milan Makanec, koji je još 26. lipnja 1872. istupio iz kluba Narodne stranke, prosvjedujući protiv njezina kompromisa s unionistima koji su nasiljem i korupcijom došli u Sabor. Kada se Sabor potkraj ljeta godine 1873. opet sastao da odobri reviziju, Makancu se pridružio i Rački i istupio iz Narodne stranke zajedno sa zastupnicima dr. Dežmanom i župnikom Odžićem.

SPORAZUM SA STRANKOM PRAVA

Rački 6. rujna 1873. piše biskupu: »Kod glasovanja bilo je 79 glasova za, a 10 glasova protiv. Mato (Mrazović), Mišković itd. nisu ništa govorili, jer vele, da se revizija braniti ne može, te ju primaju samo iz nevolje, da se tobož zemlja uredi.« U istom pismu Rački je navijestio: »i ja ću se povući s političkog polja, budem li vidio, da nemogu ništa dobra učiniti u Saboru, ni u kulturnih pitanjih«. Time je mislio slijediti Strossmayera koji se u tim ljetnim mjesecima odlučio povući iz političkog života i, štoviše, tražio da mu se vrati kaucija, koju je položio za »Obzor«, list Narodne stranke.

Ipak, Strossmayer i Rački nisu se mogli tako jednostavno »povući«. Iako se za vrijeme Mažuranićeva banovanja (1873 — 1880) nisu neposredno miješali u politički život, ipak je njihov interes za politiku ostao i dalje jak, a osobito je živnuo za vrijeme velike krize istočnog pitanja, koja je počela bosansko-hercegovačkim ustankom u ljetu 1875, jer su se ponadali da bi njezino rješenje moglo ispasti u smislu njihove jugoslavenske koncepcije, koju još uvijek nisu napuštali. Dapače, ta je koncepcija, osobito kod Račkog, u to vrijeme planula posljednjim i stoga gotovo očajničkim sjajem.

Strossmayer i Rački su i nakon odustajanja Srbije od ugovorenog programa 1867. i njezina oslona na Madžare zadržali svoj stari stav o potrebi dalekosežne suradnje, za razliku od Mrazovića i drugih prvaka Narodne stranke, koji su, uvidjevši nerealnost takvih nastojanja, stali tražiti

riješenje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije i u tom smislu i proveli reviziju Nagodbe.

Već u doba prusko-francuskog rata i nakon ljubljanskog sastanka Strossmayer u pismu Mrazoviću (20. XII. 1870) ponovno svaljuje na Srbiju odgovornost za sudbinu Hrvatske: »Što se nas tiče, najveća naša nesreća od nekoga vremena je bila i danas jest: Srbija. Da je ona umiela i htiela se poslužiti ovom zgodnom prilikom danas bi orientalno pitanje u bitnih svojih elementih već riešeno bilo, jer Srbia, Bosnia i Hercegovina i Crna Gora ujedinjene, i eto ti južnoslavjanskog pitanja u bitnost riešena. Srbija je današnja grdna naša rana.« Stoga inzistira na povezivanju s liberalima u Srbiji. Nije, dakle, čudo da su i on i Rački stali pomno osluškivati sirenske glasove koji su, kao i sredinom 60-ih godina, stali početkom 1874. stizati iz Beograda u vezi s pripremama da se Bosna i Hercegovina ujedine sa Srbijom, odnosno Crnom Gorom. U tome novom povezivanju glavni je posrednik i opet bio Orešković.

U srpnju 1874. čini se da su Rački i Strossmayer, koji je tada prošao kroz Zagreb na putu iz Đakova za Rogašku Slatinu, sudjelovali u izradi programa od devet točaka (objavljen u zagrebačkim »Novostima« 7. II. 1926, a sačuvan u ostavštini Slavoljuba Vrbančića u Sveučilišnoj knjižnici) koji po svojemu stilu i sadržaju upućuje na izravni utjecaj srpske i crnogorske vlade.

Prva točka toga programa glasi: »Najskrajnji cilj zajedničkih težnja i zajedničkoga rada narodnoga kod Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca, da bude njihovo ujedinjenje u nezavisnu i slobodnu, narodnu i državnu zajednicu Jugoslavensku. Kakva oblika i kakve politične naravi da bude ta državna Jugoslavenska zajednica i kad bi bila moguća, nebi bilo niti potrebito niti pametno, prije zemana opredijeliti.« U tu svrhu treba pristupiti propaganđi »narodnog Jugoslavenskog jedinstva« i izgradnji međusobne solidarnosti. U VII. se točki, koja očito otkriva pobude ovoga programa, kaže: »Najpreča i najglavnija sadašnja zadaća zajedničkog narodnog rada na političkom polju da bude oslobođenje onog dijela Jugoslavenstva, što je u Turskoj Carevini, otpočinuvši oslobodjenjem Bosne i Hercegovine.« To je i u samom tekstu označeno kao »glavni cilj«. U daljnjim se točkama preporučuje »da se uz Crnu Goru i Kneževinu Srpsku okupi i prisajedini što više moguće Jugoslavenskijeh krajeva i zemalja«, koje su se tada nalazile pod turskom vlašću, a oko Trojedne kraljevina sve južnoslavenske zemlje i pokrajine u Monarhiji.

Kada je sredinom srpnja 1875. u Hercegovini buknuo ustanak pod vodstvom don Ivana Musića, koji je ubrzo zahvatio i Bosnu, knez Milan Obrenović obratio se Strossmeyeru da se sastanu. Sredinom kolovoza poslao je u Đakovo i svoje izaslanike Oreškovića i Milutina, sina glasovitog Ilije Garašanina. O tome Strossmayer izvještava Račkog 22. kolovoza 1875:

»Jučer je bio kod mene Orešković i Garašanin. Oni misle da Srbija mora aktivnom postati, jer da je inače knez izgubljen. Ujedno mi reče Orešković, da vlada srpska želi, da se Turska Hrvatska priključi po staromu pravu Hrvatskoj. Ali da to bude, morala bi Hrvatska pri oslobođenju sudjelovati, a to jest, po mnijenju vlade srpske, imala bi se u Hrvatskoj zastava oslobođenja podići pod imenom i firmom Hrvatske, u ono otprilike isto doba, kad Srbija aktivnom postane. Morale bi se dobrovoljne čete hrvatske organizovati, koje bi u Tursku Hrvatsku navalile itd. Od vlade hrvatske ništ se drugo ne bi zahtijevalo, neg da zažmiri i ustanak hrvatski pod rukom podupire. Isti Orešković pripravan bi bio pod hrvatskim stijegom u Turskoj Hravatskoj raditi i stvar rukovoditi.

Dakako, da bi se stvar tako oprezno izvađala, da se vlada ne bi kampromitovala.

Ja Vam iskreno kažem, maeni se čini, da bi za Hrvatsku i sramotno i štetno bilo, ako se ne bi u ovomu metežu, koji se rađa, za staru svoju postojbinu ozbiljno pobrinula. Ja dakako znam, da se to mimo dinastije naše učiniti ne bi moglo. Buduć pako da je u evidentnom interesu dinastije, da se Hrvatska podupire i krijepi, i buduć mi glsovi iz Beča dolaze, da se u dinastičkih krugovih zaista o tomu misli i radi, scijenim, da bi se ovo, što rekoh, priopćiti moglo banu, da on sam o tomu obavijesti dinastiju i da joj rekne, da ima u nas ljudi zamašnog upliva, koji bi u tom pravcu dinastičke interese i čelje, odgovarajuće željam i interesom hrvatskoga naroda, podupirali, ali je nužno znati, što o tom uzvišena dinastija misli i želi. Ban bi naravni posrednik bio među dinastijom i onimi muževi, koji nešto u tom pravcu učiniti mogu. Ja opetujem, meni se čini, da bi se ovo s. (svijetlome) banu moglo priopćiti i da bi ban po svomu položaju mogao o tomu Nj. Veličanstvao obavijestiti, da saznade što je volja i namjera Njg. Veličanstva. Nije li volja Njg. Veličanstva da se u tomu obziru štogod učini i radi, onda treba prepustiti da stvari naravnim svojim pravcem teku. Sudite Vi sami, može l' se ovo priopćiti banu. Budete li sudili, da se ovo banu priopćiti može, Vi priopćite; budete li sudili da se ne može ovo priopćiti banu, a Vi šutite. Na svaki pako način ovaj list poderite i uništite«.

Nakon dva dana javlja mu da je poslao tisuću forinti za bosansko-hercegovačke bjegunce Kaliću u Zadar. Ban Mažuranić u isto je vrijeme pošao u Peštu, ali su Madžari bili odlučno protiv upletanja u bosansko-hercegovačke stvari i za status quo, jer su se bojali povećanja slavenskog elementa u Monarhiji. Ni u Beču ban nije bio bolje sreće, jer car iako je okupaciju Bosne i Hercegovine želio još od vremena gubitka sjeverne Italija, zbog međunarodnih prilika i otpora u zemlji nije smio ništa poduzeti. U tome smislu ban i zapovjednik vojske u Zagrebu, general Molinari, dobili su upute, o kojima Rački javlja:

»Stoga ne bi smjeli trpiti, da se čete javno kupe i da kano takve prelaze preko granice. Ali zažmirili bi oči, što se izvodi potajno i bez buke. Ovdje se već tako radi. Novci sakupljeni troše se na puške i džebanu. Ovih dana otišla su dvojica u Beč u to ime. Poklanjaju se puške i šalju u Bosnu. Božić je onamo poslan. Otišlo i nekoliko oficira krajiških. Ako Srbija i Crna Gora udare, neće se moći ustegnuti ni Hrvati, da bar kano dobrovoljci pripomognu.« Ali pismo završava ovim, za njega u to vrijeme karakterističnim riječima: »Izgleda da južnom Slavenstvu sviče zora, pa i ne sudjelovali Hrvati pod svojim stijegom.«

Taj je stav došao do ekstremnog izražaja u času kada je srpska vojska uapla u Bosnu, i kad Rački piše Strossmayeru (29. VI. 1876): »Srbi su dakle prešli granicu. Mislim da idu stvari za Slavenstvo dobro... Preko Hrvatstva preći će dakako nova historija na dnevni red. Ali neka se samo izbavi Južno Slavenstvo; za plemenske osobine je najmanje.«

Nad ovim riječima zapanjo se čak i Vlada Čolović u svojoj »Istoriji Jugoslavije«: »Šireg i plemenski neobičnijeg shvatanja našega narodnog problema nije bilo u celoj našoj prošlosti, kazana od čoveka, koji je bio u isto vreme odličan hrvatski patriot i jedan od ljudi sa najviše znanja i mudrosti u celoj našoj sredini.« Da te riječi Račkog nisu bile izljev trenutnog raspoloženja ili neodgovorne euforije, vidi se iz drugih sličnih izjava što ih on tih mjeseci priopćava Strossmayeru. Osobito su njih obojica bila kivni na bosansko-hercegovačke franjevce koji su tražili priključenje Monarhiji. Fra Grgu Martića Rački naziva: kukavica, himbenik i licemjerac, a Strossmayer

mu sekundira: »Martić bi zaslužio konopac, koji mu ne bi falio ako bi naši Srbi pobijedili.«

No, srpska je vojska bila potisnuta iz Bosne, a na scenu su stupile velike sile: Rusija i Austro-Ugarska. U češkom dvorcu Reichstadt sastali su se 8. srpnja 1876. austrijski car Franjo Josip i ruski car Aleksandar II. i dogovorili da Austro-Ugarska anektira Bosnu i Hercegovinu, što je potvrđeno tajnim ugovorom, potpisanim u Budimpešti 15. siječnja 1877, kojim Austro-Ugarska za neutralnost u rusko-turskom ratu dobiva slobodne ruke prema Bosni i Hercegovini. Berlinski je kongres (13. VI – 13. VII. 1878) zbog protivljenja Turske, umjesto aneksije, na koju je Rusija već prije pristala, odobrio samo okupaciju. No, i samu mogućnost okupacije Strossmayer i Rački kategorički su isključivali do posljednjeg časa, tj. do Berlinskog kongreasa, kao što su jednako tako deset godina prije isključivali mogućnost sporazuma između Austrije i Madžarske uoči stvaranja dualizma. Štoviše, jedan su drugog nukali kako bi trebalo otići u Beč (u veljači 1878) i od ruskog poslanika Novikova zatražiti da Rusija Bosnu i Hercegovinu nikako ne prepusti Austro-Ugarskoj, ali ni jedan nije pošao, jer su vjerojatno osjećali svu iluzornost takva pokušaja.

Ali kada je stvar već bila jasna, prvi se snašao Strossmayer, kojeg je o pregovorima u Berlinu obavijestila ruska kneginja Trubeckaja. On o tome piše 28. VI. 1878. Račkom:

»Austrijanci dobivaju Bosnu i jedan dio Hercegovine. Ona mi veli, da joj je jedan od plenipotencijera evropejskih rekao: a la fin, que ces pays-là soient unis a la Croatie. Ja joj otpisujem, da bi Evropa, dajući Austriji Bosnu i Hercegovinu, imala i pravo i dužnost, da taj uvjet nametne Austriji, koji odgovara i interesom i same Austrije i tih zemalja, ali da ja u to ne vjerujem, dok Madžari na kormilu stoje. Vidit ćemo!«

Dapače, pozdravio je ulazak austrougarske vojske u Bosnu s generalom Josipom Filipovićem na čelu: »Pače, našoj vojsci idem i ići ću vazda svakim načinom na ruku. Na odlučnom mjestu uvijek ću reći: fizička okupacija nije još nipošto moralna i realna. Ovo što biva, može biti il početak poprave i zdravlja, il početak pogoršanja i propasti.« (27. IX. 1878). Dakle, pitijska formula koja se zapravo miri sa svršenim činom. S povijesnom činjenicom morao se, dakako, pomiriti i Rački, iako se takvu ishodu on najmanje bio nadao, i premda su time zauvijek pokopane njegove nade da će doživjeti ostvarenje svojeg jugoslavenskog sna.

I sada dolazi do spektakularnog obrata: Dok Starčević, koji je dosljedno ostao na oštroj osudi austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, usmjeruje Stranku prava u rusofilskome duhu, nadajući se da će Rusija i Hrvatskoj, kao nedavno Bugarskoj, pomoći do slobode, zauzimajući pomirljiv stav prema Srbima, dotle se Strossmayer i Rački priklanjaju gledištu Narodne stranke, koja je bila odlučno za okupaciju, vjerujući da će time te zemlje pripasti Hrvatskoj, makar u daljoj perspektivi. I politika Srbije doživljava zaokret, jer se knez Milan Obrenović osjetio izigran od Rusije, koja ga nije podržala u borbi za Bosnu i Hercegovinu, i postupno se vezao uz Dvojnu monarhiju, sklopivši s njome u lipnju 1881. i trajnu konvenciju, kojom se, uz ostale ustupke, odrekao pretenzija na spomenute pokrajine. Takav stav službene Srbije Monarhiji je dobro došao i u Hrvatskoj, jer je tu uspjela vezati uz režim Srbe i usmjeriti ih protiv zahtjeva hrvatske opozicije.

Sve te promjene Strossmayer osjeća i predosjeća. Stoga zapada u melankoliju i depresiju, tako sličnu onoj koja

ga je zahvatila nakon što se bilo izjalovilo ugovaranje sa Srbijom 1868. Kroz cijelu godinu 1879. i kasnije u nizu pisama on varira istu temu: »Često sam Vam tako tužan, da bi sve ostavio i u mir se kudgod povukao. Tako vam je loše moralno i materijalno stanje naše zemlje i tako ne vidim nikakvih elemenata, koji bi u stanju bili osloboditi narod od sramotnoga položaja, u koji ga postavi indolencija mentis et cordis« (11. III. 1879). Doduše, u istome pismu on još iznosi staru i njima obojici tako dragu misao »da je Hrvatstvo i Srpstvo samo sredstvo, posljednji pako cilj da je jedinstvo narodno«, ali ona kao da se već utopila u žalopojkama.

Za ovo sanjano jedinstvo ostala im je još jedina mogućnost rada na vjerskom i crkvenom planu, i Strossmayer se te mogućnosti to čvršće prihvatio što mu je politička brže izmicala. Kao što je nakon 1868. glavno težište s političke aktivnosti prenio na kulturno-prosvjetno polje, tako sada i u tijeku 80-ih godina davna ideja o sjedinjenju Katoličke i Pravoslavne crkve postaje za njega prava opsesija. Da bi je propagirao, on se koristi svakom prilikom, od okružnica do svoje katedrale u Đakovu.

Još u listopadu 1876, u jeku bosansko-hercegovačkog ustanka i zaoštravanja istočne krize, Strossmayer je podnio ruskoj vladi promemorij o potrebi konkordata između Rusije i Katoličke crkve, koji Šišić smatra najznačajnijim Strossmayerovim spisom.

Kada je papa Lav XIII. 30. rujna 1880. izdao glasovitu encikliku »Grande munus« u čast slavenskih apostola Ćirila i Metoda, Rački odmah objavljuje komentar u »Obzoru«. Taj je članak važan najviše po tome što se u njemu Rački konačno odrekao svojega integralnog jugoslavenstva, koje je utemeljio točno dvadeset godina prije u poznatom članku »Jugoslovjenstvo« (»Pozor«, 31. X, 2. i 3. XI. 1860).

Članak »Misli povodom okružnice Lava XIII. od 30. rujna« počinje u sasvim drugome tonu:

»Riješenje triju velikih pitanja, koja duboko zasijecaju u sudbionu čovječanstva, pridržano bi našoj dobi, pitanje naime talijanskog, njemačkog i slavenskoga. Od ovih prva dva jesu već u velike riješena. Jedinstvo Italije i Njemačke ne može se doduše smatrati ustaljenim; još je dvojbeno, hoće li to jedinstvo u onom političkom obliku, kojim još poslije god. 1866. i 1870. zaodjenuto, sposobno biti da prkosi budućim navalam, koje se spremaju. Ali načelo jedinstva tako je u tih narodah ukorijenjeno, da ne žele više vratiti se u onakovu državnu rascjepkanost, u kojoj bijahu igračkom svojih susjeda. U slavenskom pitanju ne radi se o državnom i političkom jedinstvu, jer je u pojedinih plemena slavenskih narodna osobina poviješću njihovom tako razvijena, da svako od njih želi živjeti svojim životom.«

Tu je, dakle, pojedinim slavenskim narodima, koje Rački u daljem tekstu nabraja, doduše ne u punome broju (od pravoslavnih samo Ruse, Bugare i Srbe, a od katoličkih Poljake, Čehe, Hrvate i Slovence), priznat status posebnih nacija. Na sasma drugi način papinoj se enciklici odazvao Strossmayer. U okružnici od 2. svibnja 1881. on kaže:

»Zna sv. Otac papa Leon XIII. da je Božja providnost jedan dio svetih i neumrlih namjera naših apostola na nas Južne Slavene prenijela i da svi stariji i noviji događaji na to smjeraju, da se ponajprije ovdje ona kobna razmirica, koju ruka tuđinska u nas unese, dokonča i da se položi temelj svetoj onoj ljubavi, slozi i jedinstvu, koja se odavle na sve slavenske narode s vremenom rasprostrijeti i njima u obitelji i evropskih i azijskih naroda najčasnije i najodličnije mjesto opredijeliti ima.« Tom okružnicom

biskup poziva na »sjajno hodočašće u Rim iz svih slavenskih krajeva«, za početak srpnja 1881.

Na Strossmayerovu se okružnicu najprije oborio karlovački prota Nikola Begović, koji je u njoj našao »osramoćenje srpskoga naroda i crkve pravoslavne«. Slijedio je napadaj Teofana Živkovića, episkopa gornjokarlovačkog, u besjedi održanoj 31. svibnja 1881. U toj besjedi episkop Teofan govori o »nečistom duhu, koji se sa strane zaletio ovi dana medju nas ovamo, a na krili teškog slavoljublja i proste sebičnosti od ovoga svijeta, da nam zamuti naše najpobožnije misli, naša najsvetija osjećanja sa kojima smo mi odrasli i sa kojima mi hodimo našem duševnom spasu na susret u našoj pravoslavnoj i srbskoj narodnoj crkvi«.

Episkop u istome tonu nastavlja o ideji unije, koja hoće »da razorimo našu srbsku narodnu crkvu, da pregorjemo naše ime narodno, s kojim smo se dosada ponosili vazda, pa da tako odbijeni od čokota našeg pradjedovskoga, koji nas je dosele ranio i krepio i za ovaj i za onaj život, kao pravoslavni Srblji izčeznemo sasvim sa ovoga svijeta...« i o Strossmayeru, kojega ne spominje po imenu, nego ga zove »nečistim duhom zanešen vrtljavac taj«, da bi zaključio: »dokle je nama naše nikada neokaljane najpožrtvovanije podaničke vjernosti za našega najmilostivijega i cara i kralja Franca Josipa I i njegove najviše otačke milosti i njegovi zemaljski zakona krova nad nama: dotle ga nema i nije ga rodila majka, ko bi bio kadar da nas uznemiri ovdje i potisne van iz ovoga najkrasnijeg raja božjeg, vodio koga duh nečisti koliko njemu drago, i ispredao i prepredao on zlatne žice i medene besjede kako njemu drago«.

Ubrzo zatim javio se i Stefan Knežević, episkop dalmatinski i istrijski, poslanicom datiranom u Zadru na dan Sošestvija sv. Duha 1881, napadajući uniju i one koji

»kroz javnu propovijed i kroz pastirske poslanice, i kroz javne listove počeše bezzazorno napadati na vjeru našu i pozivati pravoslavne da pogaze vjeru otaca, da se odreknu zavjetnoga svoga vjerovanja, da zapuste crkve svoje, pa da lete k onome središtu, iz kojeg je najmanje dobra po čovječanstvo poteklo«.

Njima se svojom okružnicom u istome stilu priključio i episkop kotorski Gerasim Petranović. Sve te okružnice objavio je zatim u cijelosti zagrebački »Katolički list«, a bile su pretiskane i u »Obzoru«. O tome je Strossmayer nekoliko puta pisao Račkom, a tako i 28. kolovoza 1881:

»Što se tih preludih i prezlobnih okružnica pravoslavnih tiče, meni bi uopće draže bilo, da se u polemiku sa glupaci ne upušćam, kad bi samo bilo kod redakcije »Katol. Lista« čovjeka, koji bi ih mogao dobro i učeno obrisati. Ja ću međutim nešto sastaviti i Vami poslati, pak će Vaše biti suditi, da li bi se u novine dalo pod mojim imenom ili bi bolje bilo, da se ono, što valja, upotrijebi kano materijal. Na svaki način, što se barem mene tiče, ima stvar vremena. I sam sudim, da se opozicija ima posve opredijeliti sa strankom srpskom, koja se u Srijemu stvara. Ja mislim, ako budem odgovarao vladikami ili ovim il onim načinom, ništ ne reći, što bi moglo razborito uvrijediti srpstvo.«

Odgovorio je u korizmenoj okružnici 4. veljače 1882. na kraju koje kaže: »Biti će ih, ko što ih je i lani bilo, koji će sve ovo što rekoh tumačiti kao uvrijedu za narod srbski; ja pako odvraćam sa sv. Pavlom: Bog vidi i zna da istinu govorim kad velim: da ja naš narod, krstio se on ovim ili onim imenom, ravnom ljubavlju ljubim i da bi ga rad u ukupnosti njegovoj žrtvom svoga života oslobodio od svih zala.« U tom duhu on je i dalje pisao i govorio, osobito na posvećenju đakovačke katedrale 1. listopada 1882, koja je čitava, i slikama i oltarima i čak ispisanim

geslima imala služiti toj ideji »jedinstva narodnog i crkvenog«. Ali ono je baš u to vrijeme, kada Austro-Ugarska odlikuje Milana Obrenovića najvećim počastima, i kada se u skladu s time Srbi u banskoj Hrvatskoj vežu uz Peštu i madžarone, a u Dalmaciji uz Beč i autonomaše, bilo dalje no ikada.

Pravoslavni narodi u Strossmayerova nastojanja jednostavno nisu vjerovali. O tome ga iskreno i prijateljski izvještava Rački (18. VI. 1883): »Vi ste na pr. uživali u Rusiji veliko pouzdanje u svoj inteligenciji; sada Vas pako smatraju – ako i nehotičnim – oruđem austrijske politike na Balkanskom poluotoku! Znam, da je to krivo shvaćanje, ali ono je tu. Ovamo dolaze češće profesori iz Rusije; bio je prije nekoliko dana jedan iz Petrograda (Palmov), još je sada drugi iz Kazana (Smirnov), pak svi shvaćaju Vaš rad tako, te im ne mogu izbiti iz glave, da mi (i ne znajući) konspiriramo proti Slavenstvu. Naša dakle pozicija nije postala ništa jačom u Rimu, a znamenito je oslabila u Slavenstvu. Stoga bi mislio, da nam valja ostati u prikrajku, dok Rim ne progovori definitivno. Tada će položaj bar jasniji biti.«

Malo dalje nadovezuje: »Kada sam čitao, da je Tondini umoren (prem nije, hvala Bogu , istina), nisam se tomu čudio, jer su u Srbiji u njemu nazirali agenta austrijanskoga, od Vas tamo poslanoga, prem nije istina ni jedno ni drugo. Tako su Vam sada raspoloženi prema katolištvu i u Bugarskoj. 'K čemu – pitao me je nedavno jedan ugledni bugarski dostojanstvenik – sada nastoji Rim podići u Sofiji katoličku biskupiju. Takove mi ne ćemo trpiti, jer bi takav biskup odaniji bio katoličkom Zapadu negoli nama'.«

Strossmayer mu odgovara: »Nemaju Rusi pravo što se barbarstvom srpskim zavesti daju. I jedni i drugi kleveću najvećega svoga prijatelja.«

A kada su Srbi iz Ugarske i Hrvatske na zboru 25. ožujka 1884, uoči izbora za Ugarski i Hrvatski sabor donijeli zaključak: »Zadahnuti patriotskim duhom kao ustavni ugarski državljani radit će Srbi zajednički sa ostalim građanima ove zemlje na suvremenim načelima na tome, da se ugarska država u svakom pogledu razvija i ojača, da time do općeg blagostanja dospije« – Strossmayer je napisao za nj gotovo nevjerojatne riječi koje je uputio prijatelju Račkom 10. travnja 1884:

»Narod nam je u vrlo opasnom položaju. Srbi su nam krvavi neprijatelji. Dobro je rekao – mislim Marković – da dočim se mi ljuto borimo prot Madžara, Srbin brat iza leđa na nas navaljuje. Pak da bi to barem bilo njemu na uhar, nego bi mogao onaj grob kog Srbi nama kopaju, ujedno i njih pokopati! Već o tomu i vanjske novine pišu, to jest, kako su se Srbi sa Madžari spojili samo da nas utuku. To je glavna narav i glavna svrha njihove pomirbe sa Madžari. Ufajmo se u Boga, i nikad duhom ne klonimo.«

Dva i pol mjeseca kasnije Rački je u »Obzoru« objavio niz članaka o prijedlogu što su ga članovi srpskog kluba podnijeli Hrvatskom saboru, tražeći da se ozakoni položaj srpske crkveno-školske autonomije, ali tako da se ta autonomija »prepušta i nadalje ugarskoj vladi, pak ova vrši na hrvatsko-slavonskom zemljištu nad velikim dijelom njegovih državljana vlast, koja po dvostranom ugovoru (Nagodbi – V.K.) i kriepošću hrvatskoga državnoga prava, pripada samo i isključivo hrvatskoj vladi«. Rački se, dakako, zauzima za srpsku crkveno-školsku autonomiju, ali koja ima stajati pod nadzorom hrvatske, a ne madžarske vlade.

Na to pitanje Rački se vratio i 1890 u članku: »Matematička politika«, također u »Obzoru«: »Prije svega Srbi u istočnoj poli monarhije osjećaju se kano jedna narodna

cjelina; stoga naši Srbi nisu nikada s vida puštali ugarske i obratno. S toga čisto saborskoga gledišta nisu ni željili Hrvatske, koja ne bi stajala u tiesnom državnopravnom odnošaju s Ugarskom. Tada biaše pače težište Srbstva u bivšoj Vojvodini prieko Dunava, a Novi Sad prosvjetno i političko središte. Ovo srbsko stanovište našlo je izraz i u zakonskom članu IX. godine 1868, kojim se uređuje crkveno-školska autonomija pravoslavne crkve srbske, a kojim je njezino težište preneseno u Budimpeštu. Nadalje srbski političari držali su, da će dualistička monarhija biti slabija, te da će takovo stanje njezino doći u prilog Srbstvu preko Save.« Federatvna Austrija prema srpskom mišljenju – razlaže dalje Rački – ne samo da bi konsolidirala stanje u Podunavlju, nego bi k sebi mogla podvrgnuti i Srbiju i Bugarsku.

Ali unatoč svemu Strossmayer se nije prestao zanositi idejama svoje mladosti, kao što se vidi i iz govora što ga je 9. studenoga 1884. izrekao prilikom otvaranja Akademijine palače u Zagrebu i otvaranja galerije slika i za koji njegovi biografi Cepelić i Pavić kažu »da je to bila oporuka biskupava hrvatskom narodu«.

Još manje je zaboravljao svoju, da tako kažemo, svjetsko-historijsku misiju unije Katoličke i Pravoslavne crkve. O tom pitanju on je raspravljao i s Francuzima, Englezima (s Gladstoneom i lordom Actonom) i Talijanima, ali najradije, naravno, s Rusima, osobito s teolozima kakvi su bili njegov i Račkoga prijatelj glasoviti filozof Vladimir Solovjev, ili Muraviev, ili ruski isusovci Pierling i Martinov, ali najmarkantniji izraz dao joj je u brzojavu, koji je 27. srpnja 1888. uputio rektoru Kijevskog sveučilišta u povodu 900. godišnjice pokrštenja Rusije, kojoj želi, da »pored svih svojih ostalih zadaća i onu veličajnu svesvjetsku zadaću, koju joj Promisao božija opredijeli, sretno, spasonosno i slavodobitno ispuni«.

Taj brzojav ljuto su mu zamjerili, kao što je i predvidio, »i u Zagrebu i u Pešti i u Beču«, a također »i kratkoumnici i kratkovici i u Rimu«. Sam car i kralj Franjo Josip iste jeseni na manevrima u Bjelovaru oštro ga je napao, izrazivši sumnju da je morao biti bolestan kada je skupu u Kijevu, gdje da se konspiriralo protiv europskog poretka, poslao takav brzojav. Biskup mu je mirno odvratio: »Vaše Veličanstvo, moja savjest je čista.« Taj sukob je kasnije dobio ime »Bjelovarska afera«.

Ali od velikih ideja Hrvatska nije mogla živjeti. To je uvidio i Strossmayer, a osobito njegov sudrug Rački, koji se sve više okreće interesima Hrvatske i konkretnim političkim problemima. Iako je Rački već 1875. položio mandat saborskog zastupnika, ipak se priključio Neodvisnoj narodnoj stranci, koju je 1880. osnovao Mrazović zajedno s Kostom Vojnovićem, Vrbančićem i još dvadesetak zastupnika iz protesta što je saborska većina donijela odluku o učenju madžarskog jezika za činovnike financijskog ravnateljstva u Zagrebu, što je bila očita povreda Nagodbe. Nova je stranka kao svoj program prihvatila načela iz spomenutog elaborata što ga je Strossmayer dao izraditi prilikom pregovora za reviziju Nagodbe.

U isto vrijeme, zapravo odmah sa završenom okupacijom Bosne i Hercegovine u rujnu 1878, opet je na političku scenu Hrvatske stupila Stranka prava, koja tada u Sušaku pokreće list »Sloboda«, dok Starčević daje u Saboru ponovno svoj nacrt saborske adrese.

Od ponovne pojave Stranke prava počeli su pokušaji da se ona ujedini s onim narodnjacima, koji su bili u opoziciji protiv vladajućeg režima, a jedan od najistaknutijih među njima bio je uvijek Rački. Tako već početkom ožujka 1879. na njegov poticaj Šime Mazzura javlja Strossmayeru:

»Nakon poduljega i zreloga razmišljanja mladi rodoljubi složili su se u programu, koji mi je čast priopćiti Vašoj Preuzvišenosti na blagohotnu rasudbu. Biti će milo Preuzvišenosti Vašoj, bude li pod tim programom vidila ime Dra. Lorkovića, Dra. Zahara, Dra. Vrbanića, Dra. Marjanovića i Folnegovića, jer ova imena mogu Vašoj Preuzvišenosti biti jamstvo da će načela navedena u programu imiti potporu mladih doduše, ali sigurno vještih publicista.«

Posljednja trojica bili su pravaši, doduše umjereniji, ali je Folnegović pripadao vodstvu stranke. Program nije priznavao Nagodbu ni njezinu reviziju, tražeći samostalnost Hrvatske, osobito u gospodarskom pogledu. »Opozicija želi« – kaže se dalje – »da i ostali narodi Austro-Ugarske monarhije zadobe položaj politički odgovarajući njihovoj snazi i važnosti za monarhiju. U koliko se ispunjenju toga pravednoga zahtjeva protivi postojeći dualistički sustav, opozicija ne bi nimalo oklijevala pristati na to, da se taj sustav zamijeni drugim, u koliko se tom promjenom ne bi dirnulo u državno-pravni odnošaj zemlje i u interese hrvatskoga naroda.«

Što se tiče teritorijalnog opsega, na koji bi se imao odnositi rad opozicije, program je, kao uostalom i mnogi drugi hrvatski politički programi sve do pada Monarhije, imao u vidu tri kruga: u središtu interesa bila je Trojedna kraljevina Hrvatska, Dalmacija i Slavonija, uz napomenu da se Dalmacija (a u ono vrijeme još i Vojna Krajina) tek imala ujediniti s Banovinom. Što se tiče drugog, šireg kruga, program zahtijeva »da se utre put grupiranju oko Hrvatske onim južnim krajevima slavenskim monarhije Austro-Ugarske, kojih pučanstvo nazrijeva osjeguranje svojih uvjeta narodnoga života u tješnjem zajedničkom životu sa Trojednom kraljevinom«. Napokon, u trećem, najširem krugu, tj. »među slavenskimi plemeni na Jugu«, program veli da će opozicija »krepko unapređivati slogu... i njihovo duševno i literalno jedinstvo« i »najtoplijimi simpatijami pozdraviti njihovo grupiranje u veću zajednicu«.

Dakako, Starčevićeva »Sloboda« taj je program odbacila, a ni Strossmayer nije bio previše oduševljen, jer da »opozicija današnja manje više – barem se meni tako čini – inspiracije Starčevićeve slijedi«, a »Starčeviš je prava budala, koja nam kvari mladež«. Tražio je jamstvo da opozicija neće dirati u prava Katoličke crkve i vjere, a što je najvažnije, odbio je dati novac za kauciju glasila koje je ta opozicija namjeravala pokrenuti.

Dvije godine kasnije Rački objavljuje u »Obzoru« članak u pet nastavaka (4 — 9. veljače 1881) pod naslovom »Stranka prava«. Iz ovog spisa vidi se da je Rački, unatoč svoj kritičnosti, gotovo naslućivao i donekle priželjkivao ujedinjenje opozicije, tj. Neodvisne narodne stranke i Stranke prava, za koju na kraju kaže: »Odavle je podpuno i korjenito preustrojstvo stranke potrebito, koli obzirom na politički program i na taktiku, toli glede organa, koj imade načela njezina zastupati, ako se hoće, da joj bude »ratio existendi« u narodu opravdana. Takova kakva je sada, imade samo razorne, a ne tvorne sile.«

Ali sredinom 1883. u Hrvatskoj je došlo do otvorenog narodnog revolta protiv madžarske prevlasti. Signal za bune, koje su zahvatile osobito Zagorje i Baniju, dali su Zagrepčani kada su 15. kolovoza poskidali nove grbove s financijske uprave. Ti su grbovi umjesto prijašnjih samo s hrvatskim natpisom imali još i madžarski tekst, a u flagrantnoj suprotnosti s Nagodbom, koja je i za zajedničke poslove predviđala upotrebu samo hrvatskog jezika, dao ih je postaviti Antun David, financijski upravitelj, zbog čije je madžarske škole prije tri i pol godine došlo do rascjepa u Narodnoj stranci. Na hrvatski bunt Tiszina vlada u Pešti odgovorila je izvanrednim stanjem, smje-

njivanjem bana Pejačevića i postavljanjem 3. IX. generala Hermanna Ramberga za komesara u Hrvatskoj, koji je proveo masovna hapšenja pobunjenih seljaka.

U tom kritičnom momentu od Strossmayera je potekla inicijativa za ujedinjenje opozicije: »Sad je po mom čvrstom uvjerenju vrijeme« – piše on 30. rujna 1883. – »da sve partije u zemlji napose bolji i plemenitiji njezini članovi, ozbiljno o tomu misle, kako bi se složili i pogibelj skrajnu, koja zemlji prijeti, uspješno od nje odvratili. Napose pako mislim, da bi bilo najzgodnije vrijema, da se dvije opozicije u zemlji slože. U tu svrhu mislim, da bi najsposobniji posrednik od Stranke prava bio Folnegović.« Nakon što je naveo četiri »točke, u kojih bi se otprilike stranke složiti imale«, a to je financijska samostalnost, neovisan položaj bana, te priključenje Rijeke i Dalmacije, on izražava uvjerenje, da bi se u tome »dvije opozicije lako složile. Starčevići (Ante, David i Mile – V.K.) to ne ćeju dašto nikad učiniti, ali Folnegović i umjereniji članovi skrajne opozicije imali bi to u interesu naroda našega učiniti«.

Rački po običaju na njegovo oduševljenje parira skepsom na što se i Strossmayer pokolebao, dajući usput kratku, ali izvanredno jasnu definiciju hrvatskih političkih stranaka u to vrijeme: »Jedna je stranka trula i skroz na skroz pokvarena. Skrajna stranka je nepraktična. Neodvisna slaba i bez ikakvoga vođe.« Rački se, međutim, bacio na organizaciju Neodvisne stranke, za koju je u studenome sastavio i program kojim se priznaje dualizam, ali se zahtijeva novo uređenje odnosa između Hrvatske i Ugarske na ravnopravnoj osnovi, jer bi Hrvatski sabor trebao imati zakonodavnu vlast u svim poslovima, u prvome redu gospodarskim i financijskim, a tako i hrvatska vlada. Osim toga, tražio je i pripojenje Dalmacije i Rijeke. Taj program koji je početkom prosinca 1883. Neodvisna narodna stranka u cijelosti prihvatila,

Rački je obrazložio u »Obzoru« u pet članaka pod naslovom »Na raspuću«.

Ta je akcija u Strossmayeru pobudila nove nade: »Vaš program i Vaši su članci krasni. S otakim programom mogli bi ostati uvijek sa Strankom prava u prijateljskom kontaktu i u solidarnom podupiranju u vitalnih stvarih. Ele u tu svrhu hoće se mudrosti i umjerenosti, koje dotle ne će biti, dok je Starčevića. Inače ne bi ni ja mario, što se ta partija po zemlji širi.« Štoviše primio je u Đakovu Frana Folnegovića sredinom ožujka 1884. u svrhu da između obje opozicije dođe do sporazuma: »Njemu se ne može drugo reći nego: sloga; a sad već, kako stvari stoje, nesloga bi bila puka ludost i puka zloća.«

Na žalost, do sporazuma tada nije došlo, jer su razlike među programima, a još više među ljudima bile prevelike. Baš u to vrijeme zavladao je Hrvatskom ban Khuen Hedérváry, tirolsko-madžarski grof, koji je izvanrednom upornošću i lukavošću uspijevao da kroz dvadeset godina razbija i onemogući svaku opasniju opoziciju u zemlji. Ipak, ta dva desetljeća obilježena su upornom borbom protiv madžarizatorskog režima. Doduše, mnogi hrvatski političari, za koje je Strossmayer vrlo mnogo učinio, već su ga bili napustili i prešli u protivnički tabor, kao Josip Miškatović, Mirko Horvat, Armin Pavić, Isidor Kršnjavi. No, poneki iz nove generacije okupljaju se i dalje pod njegov barjak, iako je hrvatska omladina tada bila listom pravaška. Ali poštovalaca velikog biskupa i mecene ima i među njima.

Međutim, uoči izbora za Sabor 1887, Nezavisna stranka, čiji su se redovi već dobrano prorijedili, fuzionirala se s tzv. Centrumom, koji je vodio grof Ivan Drašković, priznavši Hrvatsko-ugarsku nagodbu (»umjerena opozicija« nasuprot pravaša). Strossmayer je u početku odobravao politiku Centruma, njegov list »Agramer Tagblatt« i akci-

ju grofa Draškovića, za kojega se nadao da će postati ban i pokrenuti dvor na reviziju Nagodbe. »Tiem se putem došlo do njeke vrsti trialisma, koji bi bio po mom čvrstom uvjerenju početak pravog spasa monarhije« – piše on 8. veljače 1887. mladom zastupniku Nezavisne stranke Milanu Amrušu, koji je inače bio protivnik fuzije sa Centrumom. Nekoliko mjeseci kasnije Strossmayer je oštro osudio fuziju s Centrumom, našavši se na potpuno istoj liniji s Amrušem, nasuprot Račkome, Vojnoviću (glavni zagovornik fuzije) i drugim »neodvišnjacima«. Štoviše, opet je izrazio mišljenje da bi bilo bolje kada bi se Nezavisna stranka spojila sa Strankom prava, ali to nije moguće, dok je živ Starčević (pismo Amrušu 11. X. 1887). No, fuzija s Centrumom se već nakon godinu dana raspala pa je tako opet postao aktualan sporazum s pravašima. Zaista, koalicija obiju stranaka, na koju je konačno pristao i Starčević, a za koju se tada snažno zauzeo i Rački, napokon je sklopljena 18. prosinca 1892. U tome smislu 20. lipnja 1893. sastali su se Strossmayer i Starčević, dva stara barda hrvatskog političkog života, koji su tada bili već više simboli nego stvarni vođe. Ipak, taj događaj imao je golem odjek u narodu, kao i hrvatsko slavlje prilikom otkrivanja Gundulićeva spomenika tih dana u Dubrovniku, pri čemu su sudjelovali Rački i Folnegović.

Međutim, pravaši su inzistirali na fuziji, na stvaranju jedinstvene stranke, što su »nezavišnjaci« ili »obzoraši«, kako su ih obično zvali po njihovu glsilu, napokon prihvatili. Tako je počela redakcija zajedničkog programa, o kojem je također postignut sporazum 14. travnja 1894, dakle, dva mjeseca nakon smrti Račkog. Ta smrt možda je i bila razlog što i pored zajedničkog »uglavljenog programa« ni tada nije došlo do ujedinjenja opozicije.

Taj će program Stranka prava, koja dotada nije uopće imala pisano formuliran stranački program, zadržati i

pod vodstvom J. Franka i kasnije sve do kraja Monarhije. Njegova prva i najvažnija točka glasi:

»Hrvatska sjedinjena opozicija stojeći na temelju državnoga prava i narodnog načela raditi će svima zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Međumurju, Bosni i Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo u okviru habsburške monarhije, te će podupirati i svom snagom nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovome državnome tijelu prikupe.«

I Rački je prije svoje smrti pristao na taj »pravaški« program, kao što se vidi iz jedne opske Antuna Radića: »Pok. je Kumičić, kažu, skakao od veselja, kad je pok. Rački priznao, da je Bosna hrvatska« (Sab. djela, IX. 144).

Obje su se stranke razišle na pitanju imena nove stranke. Pravaši su inzistirali da se nova stranka zove Stranka prava, odnosno dopuštali su da se nazove: Hrvatska (ili Sjedinjena) stranka prava, na što »nezavišnjaci«, osobito Tadija Smičiklas, koji je od Račkog naslijedio ne samo položaj u historiografiji nego i u stranci, nisu htjeli pristati.

Dublji razlog razlazu nalazio se zapravo u različitom tumačenju položaja Hrvatske u Monarhiji: Dok su pravaši priznavali samo vladara kao vezu s ostalim zemljama, dotle su »nezavišnjaci« ili »strossmayerovci« priznali Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Njima je ostao zauvijek tuđ pravaški radikalizam. Starčevićanci su išli na razbijanje Monarhije i polagali velike nade u budući svjetski rat Rusije i Francuske protiv Njemačke i Austro-Ugarske, dok su »obzoraši« unatoč simpatijama za jugoslavenstvo, koje se tada rasplinulo u dalek ideal, računali na opstanak Monarhije.

No, ubrzo su se uloge stale mijenjati. Pravaštvo se poči-

nje raspadati (prva secesija već 1895. nakon spaljivanja madžarske zastave na Jelačićevu trgu, čime iduća generacija sa Stjepanom Radićem na čelu ulazi u politički život – što je Folnegović osudio) i jednim dijelom prilazi programu jugoslavenstva, a drugim dijelom (pod vodstvom Josipa Franka) programu trijalizma u okviru Monarhije. Frankovci tako napuštaju stari program razbijanja Monarhije i postaju njezini vjerni branići, dok obzoraši, koji će uskrsnuti u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, preuzimaju zapravo, iako ne otvoreno, pravaški cilj njezina rušenja.

Ali u to vrijeme ni Strossmayera više neće biti među živima. Umro je u Đakovu 8. travnja 1905.

IZVORI, BIBLIOGRAFIJA I LITERATURA

I. IZVORI

1. Arhivska građa

Autoru ovih redaka, kao asistentu Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrabu, bilo je povjereno sređivanje Strossmayerove ostavštine u Arhivu JAZU, koje je trajalo, uz prekide, preko tri godine. Plod toga rada bio je, pored ostalog, i opširan prikaz Strossmayerove ostavštine ne samo u Arhivu Akademije, nego i ostalih fondova, u kojima se nalaze Strossmayerovi spisi u Zagrabu, Hrvatskoj i Jugoslaviji. Taj prikaz objavljen je u tri nastavka u Historijskom zborniku (Vladimir Koščak, Strossmayerova ostavština, H. Z., XI — XII, 1958 — 1959, str 351 — 375; XIII, 1960, str. 263 — 275; XIV, 1961, str. 329 — 352).

Strossmayerova ostavština u Arhivu Jugoslavenske Akademije (SOAJA) sadržava preko 15.360 dokumenata. Dakako, tako veliki arhivski fond, koji je uz to sastavljen od različitih vrsta dokumenata, zahtijeva *klasifikacijski sustav* po kojem će biti sređen, kako bi bio pregledniji i kako bi rukovanje njime bilo što lakše.

Sustav usvojen kod SOAJA, osniva se u prvom redu na formalnoj prirodi dokumenata, zatim na abecednom i kronološkom redu, a samo izuzetno na tematici. Prema tome, čitav fond podijeljen je na četiri temeljne skupine: korespondencija, dokumenti, posjetnice i fotografije.

Od četiri temeljne skupine najveća i najvažnija je korespondencija; ona sama broji preko 12.000 pisama i telegrama. Korespondencija se dijeli na četiri skupine. Prva obuhvaća onaj dio

korespondencije koji je bio upućen od Strossmayera raznim adresatima, druga dio koji je od strane raznih autora bio upućen Strossmayeru, treća sva pisma koja nisu bila upućena Strossmayeru niti potječu od njega, ali su nađena u ostavštini, a četvrta grupa obuhvaća tzv. »Bjelovarsku aferu«. Prava i druga podgrupa korespondencije dijele se na odsjeke, o čemu će biti kasnije govora. Druga podskupina, dokumenti, broji svega 367 spisa, koji su razvrstani u osam daljih podskupina. Posjetnice nemaju podskupina, a fotografije se dijele na providene imenom i na one za koje nije poznato koga predstavljaju.

Da bi sustav, po kojemu je SOAJA sređena, bio što jasniji, priložena je tabela.

SASTAV STROSSMAYEROVE OSTAVŠTINE

A. KORESPONDENCIJA

1. *Upućena od Strossmayera*
   a. adresirana
   b. neadresirana
2. *Upućena Strossmayeru*
   a. pisma pojedinaca
   b. pisma društava
   c. anonimna pisma i pisma nečitljivo potpisana
   d. pismene čestitke, molbe i zahvale
   e. brzojavne čestitke
      aa. prigodne
      bb. 40 god. bisk.
      cc. 50 god. bisk.
      dd. 60 god. misništ.
3. *Neupućena pisma Strossmayeru*
4. *Bjelovarska afera*

B. DOKUMENTI

1. Svjedodžbe i oporuka
2. Autografi
3. Diplome
4. Spisi o umjetninama
5. Đakovačko vlastelinstvo
6. Računi i potvrde
7. Stampata
8. Razno

C. POSJETNICE

D. FOTOGRAFIJE

Govoriti o značenju Strossmayerove ostavštine u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti znači pokušati odrediti vrijednost koju ona ima za historiografiju. Drugim riječima, postavlja se pitanje da li i ukoliko ona može pridonjeti razumijevanju ne samo historijskog lika Strossmayerova već i njegova doba.

Već prvo saznanje o SOAJA premda najopćenitije, daje odnos njenih osnovnih masa: korespondencija, dokumenti, posjetnice i fotografije. Korespondencija zaprema 4/5 ostavštine; ostala petina nema te važnosti ni po svom karakteru. Doduše, nekoliko desetaka dokumenata iz te skupine predstavlja veliku vrijednost, ali je njihov ostatak manje zanimljiv. Posjetnice i fotografije imaju uglavnom ilustrativnu ulogu, no u slučajevima kad su one jedini dokaz o postojanju Strossmayerove veze s odnosnom osobom, njihova će važnost porasti.

Korespondencija, prema tome, zaslužuje glavnu pažnju. Kako je ona prilično heterogena po svom sastavu, to se i njeni pojedini dijelovi uvelike razlikuju s obzirom na povijesnu vrijednost. Od četiri podskupine bez sumnje je relativno najvrednija prva: korespondencija upućena od Strossmayera, jer se on rijetko kad latio pera, a da pritom nije napisao nešto od trajnog značenja, iako i tu ima i čestitaka i zahvala na čestitke.

Korespondencija upućena Strossmayeru golema je, ali njen sadržaj nije ni približno na toj visini kao u njegovim pismima. U prvom redu tu ima gotovo 2500 brzojavnih čestitaka. Doduše, one daju živu sliku o izvanrednoj popularnosti Strossmayerovoj, ali tek u rijetkim slučajevima mogu poslužiti objašnjenju nekoga posebnog pitanja. Odsjek pismenih čestitaka, molbâ i zahvala od manje značajnih pojedinaca također jedva da ima veću povijesnu vrijednost, osim da popuni poznavanje Strossmayerova karitativnog rada. Mnogo su zanimljivija anonimna pisma, jer

odražavaju stanoviti dio javnog mnijenja, ali njih dakako nema mnogo. Pisma društava jesu po svom sadržaju, uz male iznimke, čestitke, molbe za pomoć, odnosno zahvale, ili imenovanja za počasnog člana. Takav sadržaj ima također sasvim relativnu vrijednost.

Od svih odsjeka koji čine korespondenciju upućenu Strossmayeru, najveći i neusporedivo najvažniji čine pisma pojedinaca. Ima ih preko šest i pol tisuća, dakle dobrano preko jedne trećine cijele ostavštine, pa je to ujedno i njena najveća skupina. Ona, zajedno s pismima upućenim od Strossmayera čini temeljnu povijesnu građu ostavštine, dok sve ostale skupine i podskupine mogu poslužiti tek kao dopuna i ilustracija one problematike, koja je tu sadržana.

Kao što je istaknuto, pisma pojedinaca nisu sva od iste vrijednosti. Sigurno nije pretjerano tvrditi da dvije trećine autora nisu od osobitog interesa, što znači da od poldrug njih, koliko ih tu ima, dolazi u obzir za normalnu znanstvenu eksploataciju svega oko 500. Omjer samih pisama je drukčiji, jer relevantni autori imaju u najviše slučajeva po nekoliko ili po nekoliko desetaka i katkada čak preko stotinu pisama, dok su nevažni autori, kao što je razumljivo, uglavnom s jednim ili dva pisma. No ni sva pisma važnih autora nemaju istu vrijednost, jer je jedan, doduše uvijek manji dio, sastavljen od čestitaka ili sasvim privatnih obavijesti. Ipak, uza sve ograde, broj pisama, koja bi zavrijedila publiciranje, ne bi iznosio manje od 3 — 4 tisuće. Ako se tome doda do tisuću Strossmayerovih pisama zajedno s odgovarajućim spisima iz ostalih skupina, onda se vidi da za historiografsku eksploataciju u punom smislu dolazi u obzir gotovo 5000 dokumenata.

Osim same Strossmayerove ostavštine Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti posjeduje Strossmayerove spise u okviru dviju ustanova: Arhiva i Zavoda za književnost i teatrologiju.

U *Arhivu Akademije* osim Strossmayerove ostavštine, koju se ovdje ispušta iz vida, Strossmayerovi spisi, gotovo isključivo korespondencija, nalaze se u nekoliko fondova. U prvom redu dolazi u obzir službeni arhiv Akademije od samoga njezina početka. U tom fondu Akademijine administracije nalaze se dopisi Strossmayera, a on je bio ne samo utemeljitelj već i do smrti pokrovitelj Akademije, dopisi Akademije njemu, kao i spisi, koji se odnose na njihovu međusobnu djelatnost. Svih tih akata nema relativno mnogo, ali dobro ilustriraju Strossmayerov odnos prema Akademiji.

Kao prvi akt u katalogu službenog arhiva navedena je Strossmayerova darovnica od 50.000 forinti za utemeljenje Akademije, ali se ona više ne nalazi na mjestu. Sačuvano je Strossmayerovo popratno pismao od 2. listopada 1868, kojim šalje darovnicu za svoju galeriju, popis slika i osnovu zakladnice, ali ni tih dokumenata nema. Dobar dio spisa odnosi se na 40.000 forinti koje je Strossmayer uložio 1869. za Assoziazione Dalmatica, a polovica te svote imala je pripasti Akademiji. Tu je Strossmayerovo pismo od 26. ožujka 1875. o 40.000 forinti poklonjenih za zgradu Akademije i zatim 27. ožujka 1888. o daljih 10.000 za galeriju, Strossmayerov odgovor na izvještaj o združenju akademijine i sveučilišne knjižnice od 2. veljače 1878, dopis o novčanoj pomoći za sahranu Račkog i poslanica prigodom svečane sjednice 10. prosinca 1894. Osim spisa o novčanim dotacijama (na primjer Vlahu Bukovcu) postoji mnogo čestitaka za imendan i ostale zgode, pozivi na svečane sjednice Akademije, kao i Strossmayerove zahvale.

Od ostavština različitih ličnosti, koje se čuvaju u Akademijinom Arhivu, treba da u prvom redu spomenemo Jelačićevu. U njoj se nalaze dva Strossmayerova pisma banu iz Beča (30. kolovoza 1848. i 25. lipnja 1850), koja je publicirao Šišić u DIK.

U Arhivu JAZU postiji posebna skupina pod naslovom: »Ostavštine književnika i javnih radnika«. Od 19 ostavština te skupine 7 sadrže i Strossmayerova pisma. Ličnosti, u čijim se ostavštinama ona nalaze (njihov broj se navodi u zagradama uz godine datuma), prema redu arhivskog kataloga, jesu: Ivan Črnčić (5, 1869 — 96), Mijo Krešić (1, 1862), Đuro Daničić (4, 1861 — 74), Fran Kurelac (1, 1868), Ivan Tkalčić (13, 1885 — 1903), Đuro Horvatović (1, 1875), Bogoslav Šulek (5, 1860 — 79). Četiri od ovih imena zastupana su i u Strossmayerovoj ostavštini: Črnčić, Daničić, Šulek i Tkalčić. Takav paralelizam u jednom te istom arhivu problem je koji se rješava, vjerojatno, najbolje dvostrukim katalogiziranjem.

U *Zavodu za književnost i teatrologiju* JAZU čuva se također

priličan broj ostavština, uglavnom hrvatskih književnika. Među njima dolazi u obzir ostavština Ivana Trnskog, u kojoj se nalazi 46 pisama Strossmayera Trnskom; jedno je iz 1860, dva su bez datuma, a sva ostala iz vremena od 1874. do 1905. Ta pisma dopunjuju ona pisma Trnskom koja se nalaze u Strossmayerovoj ostavštini. U Zavodu je i 17 Strossmayerovih pisama Korneliji Dežman (1876 — 97), od toga 13 autografa, i 6 pisama Milivoju Dežmanu (1893 — 1900), od toga tri autografa. U Šulekovoj ostavštini ima jedno Strossmayerovo pismo iz 1874. i saučešće udovi prilikom njegove smrti. Osim toga, u Zavodu se čuva i jedno pismo Strossmayera astronomu Otonu Kučeri iz 1904.

Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu čuva u svojoj rukopisnoj zbirci priličnu množinu Strossmayerovih spisa. Oni bi se mogli podijeliti na pisma (u raznim ostavštinama) i na dokumente (uglavnom nekoliko članaka u rukopisu).

U ostavštini Ljudevita Gaja postoje dva Strossmayerova pisma iz 1849. koja je publicirao Šišić u DIK. Postoje 32 pisma i 3 telegrama Ivanu Mažuraniću (1851 — 90); među njima nalazi se pismo O. Nikole Šokčevića Strossmayeru iz 1863. koje je on poslao Mažuraniću, ali popratnog pisma nema, i jedno pismo Strossmayera Božidaru Mažuraniću iz Rima 1871. Sva su ta pisma uglavnom privatnog karaktera, različite preporuke i zahvale na čestitkama, ali ima i politički značajnih podataka. Tu se nalazi i kopija jednog pisma zagrebačkom nadbiskupu i kardinalu Mihaloviću iz 1885. i 2 pisma Vatroslavu Jagiću iz 1868.

Najveću skupinu čini 180 pisama Kosti Vojnoviću u vremenskom rasponu od 1864. do 1900. U svakoj godini ima jedno ili dva pisma, osim od 1885 — 90, kada za svaku godinu postoji i do 30 pisama. Na omotu je bilješka, sigurno od ruke Luje Vojnovića (od kojeg su pisma kupljena): »Pri prenosu iz Pariza u Sain-Cloud izgubila su se pisma od 1883. godine.« Prema svemu izgleda da ih nije bilo više od 2 — 3. Sva pisma su autografi osim jednog pisanog rukom Anđelka Voršaka (24. XII. 1888). Sva pisma su upravljena na Kostu Vojnovića (»Dragi moj brate Kosto«), osim dva, koja su upravljena na njegovu ženu. Mnoga pisma imaju veliko značenje za upoznavanje političkog i stranačkog života u Hrvatskoj, osobito Strossmayerova odnosa prema pokretu u Dalmaciji i njegove borbe s režimom u Hrvatskoj. Kako u Strossmayerovoj ostavštini postoje svega 4 pisma Strossmayera Kosti Vojnoviću, to su ova ovdje dragocjena nadopuna za onih 450 Vojnovićevih pisama u Arhivu Akademije.

Postoji 30 pisama Šimi Mazzuri (1871 — 1901). Sve su to autografi, osim jednog pisma bez datuma koje je od ruke tajnika, ali sa Strossmayerovim potpisom. Sadržaj se odnosi na Strossmayerovo dijeljenje stipendije, na đakovačku ekonomiju, čestitke i slično. Politički zanimljivih podataka nema mnogo. Postoji 5 pisama Luji Vojnoviću (1888 — 99). Tek jedno od njih ima šire značenje, jer sadrži Strossmayerove poglede na odnose Hrvata i Srba.

Od dokumenata u sveučilišnoj knjižnici čuva se Strossmayerov rukopis njegovih poznatih »Tri rieči našem sveučilištu od biskupa bosanskoga i sriemskoga«; zatim preporuka nekom Radivoju Francu za put oko svijeta (29. IX. 1901). Tu je i mali svežanj Strossmayerovih priloga za Katolički list, pisanih rukom njegova tajnika Tordinca. Radi se o tri propovijedi, jednoj biskupskoj poslanici i pismu Strossmayera Piu IX (18. X. i papinom odgovoru 25. XI. 1850). Sve je to tiskano 1851, a poslanica 1860.

Arhiv Hrvatske u Zagrebu ima nekoliko fondova koji bi došli u obzir. To su u prvom redu saborski spisi onih sabora, na kojima je Strossmayer sudjelovao (zapisi, interpelacije). Zatim su tu spisi Zemaljske vlade, tj. Banskog vijeća (1848 — 52), Banske vlade (1852 — 53) i Bosanskog namjesništva (1854 — 60). Fondu Hrvatske dvorske kancelarije u Beču (1860 — 68) pripadali su prije i spisi bečke vlade o hrvatskim poslovima za doba apsolutizma (1850 — 60), koje je Mažuranić skupio po bečkim ministarstvima i uredima i priklopio arhivu svoje kancelarije. Oni su u posljednje vrijeme odijeljeni u poseban fond. Postoji i skupina spisa Hrvatskog ministarstva u Pešti (1868 — 1918) koji su nam po Mirovnom ugovoru 1926. vraćeni. U svim tim fondovima (a sigurno i u drugim) našlo bi se prema dobivenim informacijama, Strossmayerovih spisa, osobito u skupini Dvorske kancelarije, koja ima poseban dosje Biskupije đakovačke i srijemske.

Arhiv grada Zagreba ima Strossmayerovih spisa u fondu »Hrvatsko pjevačko društvo Kolo« i u ostavštini obitelji Jelačić. U prvoj skupini ima 12 Strossmayerovih pisama društvu; od toga su 2 autografa (6. I. 1855. i 22. VIII. 1893), a govore o kulturnoprosvjetnom radu društva, dok je 10 pisama (1877 — 94) od

ruke biskupova tajnika sa Strossmayerovim potpisom. To su sve zahvale na čestitke, osim prvog pisma (upravljeno na predsjednika Miju Krešića), u kojem Strossmayer poklanja 100 forinti, i drugog gdje se radi također o pomoći. U ostavštini obitelji Jelačić postoji Strossmayerov telegram prilikom smrti Đure Jelačića, njegova dugogodišnjeg prijatelja.

U *Dijecezanskom muzeju* u Zagrebu postoje 2 Strossmayerova pisma: Pjevačkom društvu »Zvonimir« u Beču (10.II.1888) i banu Mažuraniću (29.I.1880), kojim moli za posredovanje kod kralja za pripomoć iz krajiških zaklada za dogradnju Akademijine zgrade i izdavanje Akademijina rječnika i Diplomatičkog Zbornika.

Što se tiče *Nadbiskupskog arhiva* u Zagrebu, došla bi u obzir jedino ostavština kardinala Haulika, koja je još nesređena, dočim ostavštine njegovih nasljednika kardinala Mihalovića i nadbiskupa Posilovića ne postoje.

Pored Arhiva JAZU najviše Strossmayerovih spisa ima u *Dijecezanskom arhivu u Đakovu.* Dijecezanski arhiv je sređen po godinama. Unutar pojedinih godina akti slijede prema brojevima, koje su dobili prilikom rješavanja na konzistorijalnim sjednicama i ubilježavanjem u exhibita. Exhibita sada služe kao registri, jer se u njima nalazi kratak sadržaj svakog prispjelog akta i njegovo rješenje. Akti teku od konca 18. stoljeća (kada su sjedinjene biskupije bosanska i srijemska) do najnovijeg doba. Taj arhiv, premda se odnosi isključivo na dijecezansku administraciju, sadrži ogromnu građu o Strossmayerovu javnom djelovanju za čitavo vrijeme njegovog biskupovanja, tj. preko pola stoljeća. Važnost Dijecezanskog arhiva za historiografiju najbolje ilustrira ona masa dokumenata u Šišićevu izdanju »Dokumenti i korespondencija, knjiga I, od god. 1815. do god. 1859.«, za koje je Šišić naveo da se nalaze u Dijecezanskom arhivu u Đakovu. Međutim, u Dijecezanskom arhivu nalazi se skupina od 50 svežnjeva koji sadrže dokumente i drugi pisani i tiskani materijal, također od početka bosansko srijemske biskupije do 1870. Postoji mišljenje da je taj materijal skupio i razvrstao u spomenute svežnjeve prepošt Matija Pavić. Svežnjevi su numerirani rimskim brojevima od I. do LI, a dva su bez broja. Prvih 26 svežnjeva sadrži materijal o historijatu biskupije do Strossmayera, a

ostali obuhvaćaju dokumente o Strossmayeru i njegovu djelovanju.

Materijal u svežnjevima koji se odnosi na Strossmayera, sređen je tek u gruboj formi. Pisma nisu odvojena od dokumenata već se često nalaze u istim svežnjevima. Skupine su formirane po tematskoj srodnosti dokumenata (Vatikanski koncil, članci o Balkanu, Osječko sirotište i bolnica u Zagrebu), ili po srodnoj provinijenciji (pisma i okružnice kardinala Haulika, Strossmayerove školske svjedodžbe, Bosna), ili po srodnosti autora pisama (kanonici sv. Jeronima, pisma od aristokracije, pisma književnika, pisma i molbenice različitih privatnih osoba). Prema tome, trebat će još dosta posla da se taj fond sredi po suvremenim arhivističkim načelima. Međutim, on je u ovom prikazu podijeljen, makar idealno, na dvije osnovne skupine: korespondenciju i dokumente.

1) Pisma su uglavnom sređena po autorima, ali se često poneko pismo istog autora nađe i u drugom svežnju. Abecedni slijed autora nije, dakako, vođen, a tako ni kronološki unutar pojedinog autora. Prema najsumarnijoj procjeni, u fondu bi se moglo nalaziti preko tisuću pisama upućenih Strossmayeru i nekoliko desetaka koncepata Strossmayerovih pisama upućenih drugima, najviše autografa. Velik dio tih pisama od goleme je historijske vrijednosti, jer ona potječu pretežno iz doba kada je Strossmayer sa svom svojom aktivnošću sudjelovao u političkom životu Hrvatske (1860 — 67). Tu su u prvom redu spomenuta 102 pisma Račkog, koja Šišić nije objavio. Ona su svrstana prema kronološkom slijedu. Prvo nosi datum 21. siječnja 1858, a posljednje 23. veljače 1896. Dakle, to je upravo razdoblje, za koje Šišić u predgovoru prve knjige »Korespondencije Rački — Strossmayer« kaže: »Naročito teško se osjeća nedostatak pisama Račkoga... Po svemu se čini, da je Rački pomnije čuvao biskupova pisma, a to se i lako može razumjeti.« Međutim, sada je jasno da je i Strossmayer čuvao pisma svoga prijatelja s istom pomnjom, ako ne i većom. Vrlo je značajno da sačuvani, a neobjavljeni niz pisama Račkog počinje već početkom 1858, dok Strossmayerovi odgovori, koji se čuvaju u Akademijinu Arhivu i koje je Šišić objavio, počinju tek potkraj 1860. Radi se, dakle, o prednosti od tri godine, za koje razdoblje su ova pronađena

pisma Račkoga (17) jedini dosad poznati dio njihove korespondencije.

Osim pisama Račkoga, u ovom fondu đakovačkog Dijecezanskog arhiva čuvaju se pisma i drugih istaknutih ličnosti Hrvatske u 50-im i 60-im godinama prošloga stoljeća. Mnogi autori tih pisama uopće nisu zastupani u ostavštini u Arhivu Akademije. Od takvih u prvome redu treba spomenuti 6 pisama bana Jelačića iz 1850 — 52, mahom službena sadržaja. Korespondencija s banom Šokčevićem je vrlo obimna i sadrži oko 100 pisama na hrvatskom i njemačkom jeziku, a mogla bi se podijeliti na privatna i službena. Također postoji jedno pismo bana Coroninija i podbana Benka Lentulaja. Zatim postoji 7 pisama hrvatskog kancelara u Beču Ivana Mažuranića i 3 koncepta Strossmayerovih odgovora, sve iz g. 1862 — 65. Što se tiče drugih političara, vrlo značajnu skupinu čini stotinjak pisama Ambroza Vraniczanyja (1853 — 62), od kojega Akademijin Arhiv ne posjeduje ni jedno pismo Strossmayeru. Ta pisma su vrlo značajan izvor za razumijevanje prilika u Hrvatskoj u vrijeme apsolutizma. Isto je takav unikum i 9 pisama Eugena Kvaternika (1860 — 64) i njegov značajan spis o stvaranju Velike Hrvatske od 11. prosinca 1860, kao i vrlo opširno Strossmayerovo pismo njemu iz 1861. Tu se nalazi i 7 pisama kardinala Haulika (1851 — 62), 7 pisama Andrije Brlića (1864 — 67) i tridesetak pisama bosanskog biskupa Marijana Šunjića (1851 — 60).

Velik je broj autora, od kojih su neki zastupani, a neki nisu, u Strossmayerovoj ostavštini u Akademijinu arhivu, a ovdje se nalazi tek jedno ili nekoliko, najviše desetak, njihovih pisama. Neka budu samo nabrojeni: Ožegović, Preradović, Pavlinović, Klaić, Avelin Ćepulić, Vojnović, Theiner, Perkovac, Stratimirović, mitropolit Mihajlo, Daničić, Utješenović, Sundečić, Atanacković, Subotić, Nikola Pucić, Miškatović, Vončina, Kukuljević, Lopašić, Šulek, Jagić, Ljubić, Ban, Bogišić, Bleiweis, Kurelac, Veber, Pilar, Kazali, Nodilo, Giorgi, Buratti, Buzolić, Kaboga, Donegani, Grga Martić, Martin Nedić, Pejaković, Topalović. Od Matije Mrazovića sačuvana su 34 pisma.

Za razumijevanje Strossmayerova odnosa prema Vatikanu i njegove politike u pogledu glagoljice i slavenskog bogoslužja, crkvenog jedinstva i osobito zavoda sv. Jeronima, veoma je važan izvor pedesetak pisama kanonika svetojeronimskog kaptola

u Rimu: Voršaka, Crnčića, Parčića, Mlinarića i Sica (1860 — 67) i nekoliko Strossmayerovih odgovora.

2) Dokumenti su u ovom fondu Dijecezanskog arhiva zastupani još obilnije nego korespondencija, a mogli bi se podijeliti u četiri skupine (ta podjela se samo donekle poklapa s onom koju slijede svežnjevi, sređeni, kao što je istaknuto, bez konsekventnog reda): a) autografi Strossmayerovih članaka, govora, propovijedi, okružnica i različitih predstavaka, b) dekreti, bule i svjedodžbe, c) različiti spisi, zapisnici, predstavke i računi, d) stampata.

Strossmayerovih autografa ima velik broj. U prvom redu dolazi u obzir niz koncepata njegovih, uglavnom saborskih govora, koji su skupljeni u dva svežnja, zatim govor u svojstvu velikog župana virovitičkog i govor u Vukovaru »Pri umieštenju velikog župana«, jedna okružnica na svećenstvo o osnutku sjemeništa (lat.) i nekoliko propovijedi. Postoje i autografi njegovih članaka, od kojih se osobito ističe članak: »Hoćemo li u Reichsrat« (u dvije verzije) i »Još jednu i to posljednju prijatelju Hrvatske«. Strossmayerovih se predstavaka također sačuvao lijep broj: neka bude spomenuta ona banskoj vladi od 4. prosinca 1850, zatim na bana Šokčevića i kancelara Mažuranića o osnutku Jugoslavenske akademije od 20. siječnja 1862. i predstavka na bana kojom se odriče časti velikog župana (3. III. 1862).

Jednu od najvrednijih skupina čitavog fonda čine autografi koji se odnose na Vatikanski koncil, a skupljeni su u posebni svežanj. Među njima se osobito ističu koncepti 5 — 6 govora (koncept govora s datumom 2.VI.1870. ima naslov »Oratio ultima«, a na drugom stoji zabilježeno olovkom: »non fuit dicta«) i koncept tužbe na predsjedništvo Koncila zbog postupka prilikom govora na plenumu, datiran Romae 23.III.1870. Sačuvana je još jedna predstavka na predsjedništvo Koncila i velik broj drugih autografa, koji se svi odnose na Koncil.

U posebnu skupinu dokumenata idu: kopija carskog dekreta i prijevod papinske bule o imenovanju Strossmayera za đakovačkog biskupa i mnoge školske svjedodžbe u originalu i prijepisu.

Među raznim spisima zanimljivi su oni o đakovačkoj katedrali, dokumenti o školama, sirotištu i bolnici u Zagrebu, prijevod Tommaseova spisa o Dalmaciji i sl, a ima dokumenata i privatnog karaktera, kao što su oni o kupovini kuće u Osijeku.

Od tiskanih stvari najveću skupinu čine saborski spisi iz g. 1848, 1861. i 1865. i materijal s konferencije biskupa u Beču 1856.

Muzej Slavonije u Osijeku (rodni grad i poslije Đakova glavno Strossmayerovo boravište) posjeduje tek 2 Strossmayerova pisma: jedno je upravljeno na Virovitičku županiju (9. IX. 1850) iz Beča, kojim najavljuje dolazak u Đakovo na ustoličenje u čast biskupa, a drugo na osječki magistrat (datum nije javljen, ali je sigurno iz iste godine) kojim zahvaljuje Osječanima za svečani doček. Osim toga Muzej posjeduje Strossmayerovu »Oratio«, tiskanu u Beču 1850, pastirski list iz 1852, »Besjedu« – Đakovo 1884. i slično.

Historijski arhiv u Varaždinu ima 5 pisama: jedno od Metela Ožegovića (6. III. 1862), a ostala od Strossmayera, i to jedno Ambrozu Vraniczanyju (30.I.1862) i 3 Ivanu Kukuljeviću (4. V. 1872, 31. VIII. 1872. i 24. II. 1888). Kukuljevićeva pisma nalaze se u njegovoj ostavštini. Rudolf Wissert[1] , uspoređujući sadašnje stanje ostavštine s podacima u Smičiklasovoj raspravi »Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskog«,[2] navodi da nema više 3 Strossmayerova pisma (1. VII. 1853, 25. X. 1856. i jedno iz 1859). Pisma Kukuljevića koja se danas čuvaju u Varaždinskom arhivu, nalaze se i u Arhivu Akademije u prijepisu, koje je poslao upravitelj arhive, a ostala već otprije.

U *Trakošćanskom muzeju* nalazi se original značajnog Strossmayerova pisma grofu Ivanu Draškoviću od 4. ožujka 1887. To je Strossmayerov opširan odgovor na Draškovićev poziv da se politički aktivira, u kojem mu je rastumačio da je to u tadašnjim prilikama nemoguće, i uputio na Račkoga za dalje razjašnjenje. Drašković se zaista obratio Račkom, o čemu svjedoči pismo Račkog Strossmayeru 10. ožujka 1887.[3] Kopija tog pisma Draškoviću nalazi se u Arhivu Akademije (Cepelićevom rukom).

Narodna biblioteka Vitezić u Vrbniku čuva 18 Strossmayerovih pisama Dinku Viteziću (1888 — 1904). Uz pisma se nalazi dopis Jugoslavenske akademije (20.III.1906) kojim vraća upravi Narodnog doma »Vitezić« u Vrbniku 19 (!) Strossmayerovih pisama, poslanih »da ih uzmognemo prepisati i pohraniti među spisima blagopokojnog biskupa«. Danas se u Arhivu Akademije nalazi samo prijepis pisma od 5. travnja 1889.

[1] R. Wissert, Arhiv Ivana Kukuljevića Sakcinskog. Arhivist, Beograd 1952, sv. 1.
[2] Rad JAZU 109, 1892.
[3] Arhiv obitelji Lubienski.

Iz Zadra javila je jedino *Naučna biblioteka* da posjeduje jedno Strossmayerovo pismo Mariji Ružički-Strozzi od 19. kolovoza 1900.

U Dubrovniku nađene su jedino u klerikatu *Dominikanskog samostana* 4 Strossmayerove zahvale na čestitke iz 1898/9.

Bogišićeva knjižnica u Cavtatu ima 5 Strossmayerovih pisama Baltazaru Bogišiću (o Tkalčićevoj knjižnici i crnogorskim poslovima) i jedno Crkovinarstvu u Dubrovniku (zahvala na čestitki 21. II. 1888), i jedan Bogišićev telegram na latinskom, također povodom Strossmayerove zlatne mise.

Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu javio je da posjeduje stanoviti materijal u vezi s osnivanjem nove katoličke hijerarhije 1881. i u vezi sa zaprekama da Strossmayer obavi posvećenje sarajevskog nadbiskupa. Postoji također izvještaj o hodočašću 1881. u Rim na uvođenje slavenske liturgije.

U arhivima samostana franjevačke provincije Bosne Srebrne (Fojnica, Visoko, Kreševo, Kraljeva Sutjeska, Tolisa) čuvaju se poneka Strossmayerova pisma. Tako Arhiv franjevačkog samostana u Fojnici ima nekoliko dopisa koji se odnose na pitanje bosanskih starina koje je Strossmayer poklonio Akademiji, i na dvije Tizianove slike iz Fojnice.

Arhivsko odjeljenje *Cetinjskih muzeja* u Cetinju posjeduje 13 Strossmayerovih pisama knezu Nikoli i koncept jednog kneževa pisma Strossmayeru, što je sve objavljeno u Zapisima XIII, i o čemu će biti govora u idućem poglavlju.

U Arhivu *Srpske akademije nauka i umetnosti* ima 3 Strossmayerova pisma Vuku Karadžiću (1851, 1852, 1862). U Arhivu Istoriskog instituta iste Akademije postoje ova Strossmayerova pisma: 3 Jovanu Ristiću (uz nekoliko čestitaka) od 1. siječnja 1871. (o glasovima da Srbija radi na tome da dobije Bosnu i Hercegovinu), od 28. ožujka 1871. (o svom putu u Peštu i razgovorima s Andrássyjem) i od 10. rujna 1880. (da se Daničića ne bi pozvalo u Beograd, kako bi mogao nastaviti rad na Rječniku); 1 knezu Milanu od 10. rujna 1880. o Daničiću (u Arhivu JAZU) i 1 nepoznatom adresatu od 25. studenoga 1871. o položaju Katoličke crkve u Srbiji. Od pisama upućenih Strossmayeru ima jedan Ristićev

koncept od 14. ožujka 1871. u kojem izražava suglasnost s njegovim idejama o jedinstvu. Osim toga postoji pismo mitropolita Mihajla J. Ristiću, kojim dostavlja koncept svojeg odgovora Strossmayeru od 11. veljače 1871. (koncepta nema), Tončićev izvještaj o sastanku sa Strossmayerom u Beču, gdje se govori i Strossmayerovu gledištu na želju Srbije da prisajedini sebi Bosnu i Hercegovinu, i pismo arhimandrita Dučića (15. rujna 1878), u kojem komentira Strossmayerov dopis o uređenju katoličke crkve i škole u Kneževini Srbiji.

Među svim obiteljskim arhivima i zbirkama arhivalija, *Arhiv obitelji Lubienski* u Zagrebu dok je postojao, bio je najznačajniji, jer je po množini Strossmayerovih spisa dolazio na treće mjesto, tj. poslije Dijecezanskog u Đakovu i Akademijina arhiva.

Članovi obitelji, s kojom je Strossmayer korespondirao pet decenija, jesu ovi: njegova sestra Magdalena Pupić-Strossmayer, udata barunica Unukić, njegova nećakinja Albertina barunica Unukić, udata pl. Adrowski, njen muž Heinrich pl. Adrowski, koji je kasnije svojem prezimenu dodao još i Unukić, i njegova djeca Mary, Albert i Zlata. Sredinom 1954. godine susretljivošću Zlate pl. Adrowski-Unukić, udate grofice Lubienski, bilo je moguće popisati Strossmayerov fond, koji se sastoji isključivo od pisama. Fond je trebalo najprije srediti, jer su pisma upravljena Strossmayeru bila još u paketima, kako ih je zapečatio sam Strossmayer, napisavši na njima da imaju biti predana Albertini Adrowski, kao što je poslije njegove smrti i učinjeno. Kako je u tom fondu pronađen stanovit broj pisama, koja se ne odnose na obitelj Adrowski-Unukić, to se on može podijeliti na korespondenciju s članovima obitelji i na korespondenciju s ostalima.

Korespondencija s članovima obitelji Adrowski-Unukić dijeli se na dva dijela: na Strossmayerova pisma i pisma njemu upućena, kojih ima mnogo više jer ih je on očevidno mnogo bolje čuvao. Strossmayerova pisma su autografi, a upravljena su: Magdaleni (1, 1894), Albertini (208, 1871 — 1905), Heinrichu (1, 1894), Zlati (6, 1903 — 1905). Pisma upućena Strossmayeru potječu od Magdalene (136, mnogo nedatiranih, dok su granične godine datiranih 1879 — 1901), Albertine (983, uglavnom nedatirana, granične godine datiranih 1868 — 1905), od Heinricha (61, 1882 — 1905), Mary (51, 1893 — 1905), Alberta (14, 1892 — 1905) i Zlate (3, 1902 — 1905). Ovi brojevi pisama, osobito od Albertine, su približni, jer može biti, da bi kod ponovnog sređivanja varirali, iako samo neznatno. Osim pisama ima još 28 telegrama i 6 razglednica upućenih Strossmayeru.

Značenje ove korespondencije je veliko. Ono daje u prvom redu detaljan uvid u prilike svakodnevnog Strossmayerova privatnog života, o čemu (osim Vidinovićeve knjižice o njegovim posljednjim danima) nema gotovo izvora. U Strossmayerovim pismima Albertini ima vrlo zanimljivih podataka i o političkom i javnom životu. Po broju danas poznatih i sačuvanih pisama Strossmayera jednom adresatu Albertina dolazi odmah poslije Nikole Voršaka (208:235). Još je izrazitiji slučaj s njenim pismima. Zajedno s onima, koja se nalaze u Arhivu Akademije, pisama od Albertine ima preko jedne tisuće. To je za trećinu više od prvog autora do nje; Koste Vojnovića (630, u Arhivu Akademije i Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci). Ipak, valja primijetiti da će Albertinina pisma povjesničar moći samo s velikom poteškoćom upotrijebiti, jer su gotovo sva bez datuma. Što to znači kod tolike množine, može sebi predstaviti samo onaj tko je već jedanput pokušao rekonstruirati slijed zbivanja iz nedatiranih pisama.

Ima još pet osoba koje također, u neku ruku, idu u krug obitelji Adrowski-Unukić, a pisale su Strossmayeru. To su pomoćnice barunice Magdalene Unukić: Adela Narančić (10, 1882 — 84), Jenny Rast (14, 1891 — 93), Berta von Vieten (8, 1894) i Josipa Janda (47, 1896 — 1905), te odgojiteljica djece obitelji Adrowski Suzana Lillek (5, 1894 — 96). Ima i 2 pisma potpisana imenom Gizela (4 pisma iz Beča također s potpisom Gizele nalaze se i u Arhivu Akademije), ali se nije moglo ustanoviti tko je ona.

Na kraju valja još spomenuti da od članova obitelji osim Albertine, ima i u Arhivu Akademije 6 pisama od Magdalene Unukić i 6 od Heinricha Adrowskog. Ondje su, također, zastupane sve pomoćnice i odgojiteljice. Ta su pisma sigurno na neki način zaostala izvan onih skupina određenih za obitelj i tako dospjela s glavninom ostavštine u Akademiju.

Kao što su neka pisma obitelji Unukić-Adrowski došla pomutnjom u Arhiv Akademije, tako ima stanovit broj pisama koja su na isti način dospjela u ovaj obiteljski arhiv. Njegovu pravu dra-

gocjenost predstavljaju dva originalna pisma Franje Račkog Strossmayeru (10.III.1887. i 29.III.1888), za koja Šišić također nije znao pa ih nije ni objavio u KORS. Zatim su tu dva pisma Koste Vojnovića (21.VI.1890. i 17.V.1899) i 4 biskupova tajnika Milka Cepelića (1887 — 1900).

Vrlo vrijednu skupinu čini 21 autor, svaki sa po jednim pismom. Navode se abecednim slijedom i s godinom datuma: Julija Arnberg – 1876. (bez početka), Beer J. Ludwig – 1901, Donegani – s.d. (to pismo, u kojem su se nalazile karikature Doneganija, u međuvremenu je izgubljeno), grofica Draškovich – 1890, Kaiser Josef – 1891, Kallivoda dr. Josip, fizik Virovit. županije – 1871, Keisewetter Olga – 1890, Kulmer Alexandrine – 1896, Lex de Marie – 1884, Manzoni Alojzije – 1902, Marčelić J, biskup – 1899, Milinović, nadbiskup – 1899, Milinović, nadbiskup barski – 1890, Minghetti Laura – sine anno, Murde A. – 1887, Normann Anna – 1878, Pilar Drago – 1892, Rieger dr. – 1882, Roth Oberleutnant – 1888, Troubetskoi Lise – s.d., Vogri Hrabroslav Otmar, kapelnik – s.d., Zechmeister – 1884. Osim toga u taj fond je putem poklona dospjela Strossmayerova zahvala grofu Miroslavu Kulmeru na novogodišnju čestitku od 6. siječnja 1885.

Nakon smrti grofice Lubienski 1969, kuća u Jurjevskoj ulici broj 27, gdje se opisani obiteljski arhiv čuvao, došla je u posjed novih vlasnika, dok se arhivu zametnuo trag.

U *Arhivu obitelji Brlić* u Brodu čuva se 68 Strossmayerovih pisama Andriji Torkvatu Brliću. Kako nisu javljeni datumi ovih pisama, ne može se reći kakav je odnos između njih i onih 38 objavljenih u Građi za povijest književnosti hrvatske 1948. Kao zanimljivu činjenicu ističem da je Ignjat Brlić u pismu od 5. travnja 1877. (u Arhivu Akademije) javio Strossmayeru da mu šalje 6 njegovih pisama bratu Andriji Torkvatu, pisanih u kolovozu i rujnu 1849. Danas se u Arhivu Akademije nalazi 7 Strossmayerovih pisama A.T. Brliću.

U Zagrebu ima još nekoliko privatnika koji posjeduju Strossmayerova pisma. Tako se u ostavštini Benka Horvata nalazi stanovit broj pisama Nadi Pruckner, sestri Benka Horvata, i eventualno majci, ali nije moguće ustanoviti ni koliko tih pisama ima, ni iz kojeg su vremena. Od 4 Strossmayerova pisma

Stjepanu Radiću iz 1896. dva se nalaze kod obitelji Radić, a dva kod obitelji ing. Košutića. Jedno Strossmayerovo pismo (9. II. 1893) Ksaveru Šandoru Đalskom nalazi se kod obitelji Glaser-Đalski.

U ostavštini Antuna Grškovića u Krku nalaze se 33 Strossmayerova pisma rimskom kanoniku Ivanu Črnčiću (1880 — 1890). Budući da se u Arhivu Akademije nalazi do 70 Črnčićevih dopisa, a svega 5 Strossmayerovih odgovora, to je ovaj fond vrlo važan. Iz njega se vidi Strossmayerov stav prema Vatikanu u to doba, a ima dakako podataka i o zavodu sv. Jeronima, umjetninama, slavenskoj liturgiji i slično.[4]

2. Objavljena građa

Strossmayer je tijekom svog dugog života ispunio na tisuće strana svojim krupnim rukopisom, ali je relativno malo napisao s izravnom namjerom da to bude tiskano. On je bio čovjek akcije a ne pera, i zato je pisanje bilo tek popratna pojava njegova djelovanja. Karakter njegovih spisa to odlično ilustrira: radi se o govorima, propovijedima, poslanicama i okružnicama i, nadasve, o pismima. Ipak, Strossmayer je pišući imao onu svijest velikih ljudi da sve što radi ima javno značenje. Stoga su i njegova posve privatna pisma bila sastavljena tako da se jednog dana mogu objaviti. Zaista, već od početka njegova djelovanja publicirana je, osim govora i drugih sastava, i velika množina pisama. Za života je to publiciranje bilo sastavni dio političke i kulturne borbe. Poslije smrti publiciranje je nastavljeno, ali tada umjesto političkih pobuda stupaju u prvi plan interesi znanosti, dakle historiografije. Prema tome se i mijenja tip publikacija. Uz dnevno novinstvo počinju se Strossmayerovim spisima baviti i znanstvene publikacije.

Ustanova čija izdanja nose prvenstvo u publiciranju Strossmayerovih spisa jest, kao što je i razumljivo, Akademija. U obzir dolazi 5 serija njenih izdanja: *Različna izdanja, Posebna izdanja, Građa, Rad i Ljetopis.*

U seriji »Različna izdanja« objavljen je *Nacrt života i djela bis-*

[4] Pisma je priredio za tisak prof. Vjekoslav Štefanić. Od njega i potječu navedeni podaci.

kupa J. J. Strossmayera i izabrani njegovi spisi: govori, rasprave i okružnice. Napisao i sabrao Tadej Smičiklas (1906). To je zapravo drugi rad Smičiklasov o Strossmayeru jer je još 1888. u »Radu« objavio njegov životopis pod naslovom: *Misli i djela biskupa Strossmayera.* Premda je preko Smičiklasa, kao što je pokazano, ostavština došla u Akademiju, on se njome malo poslužio. Sam kaže: »Ja sam donekle upotrijebio pisma samoga biskupa. Ni malo nisam upotrijebio pisma biskupu pisana, premda sam ih većim dijelom pregledao, koliko sam samo mogao.« A upravo ta »pisma biskupu pisana« najopsežniji su dio ostavštine. Strossmayerova pisma, koja je Smičiklas katkada i preopširno citirao, nalaze se sva u SOAJA, osim pisma grofu Jankoviću (16. I. 1861), knezu Nikoli, kardinalu Franchiju i »jednom velikom europskom državniku« (radi se o pismu Gladstoneu od 13. III. 1879. – publiciranom kod Watsona). Ako ta pisma Smičiklas nije dobio na uvid od nekog drugog, onda to znači da su u međuvremenu nestala iz SOAJA. Od pet govora, koje Smičiklas donosi, u SOAJA se čuva koncept i autograf govora prilikom otvaranja Galerije slika 1884. Smičiklasov *Nacrt* važan je i zato što spominje i neke strane publikacije u kojima se nalaze Strossmayerovi spisi i pisma.

Seriju »Posebna izdanja« čini pet knjiga koje su sve posvećene Strossmayeru. Radi se o dobro poznatim edicijama Ferde Šišića: *Korespondencija Rački – Strossmayer* (1928 — 1931) u 4 sveska i o svesku *Dokumenti i korespondencija* (1933). O tim edicijama napisan je u svoje vrijeme lijep broj recenzija, u kojima je istaknut zaista stručan i izvanredan Šišićev rad. Pri tome nije nitko upozorio na propuste, koji su također znatni.

Već je navedeno da u Dijecezanskom arhivu u Đakovu ima 102, a u arhivu Lubienski 2 pisma Račkoga koja Šišić nije objavio. Ovdje treba istaknuti da su u SOAJA prilikom konačnog sređivanja pronađena 3 pisma Račkog (2. VI. 1875, 16. IV. 1891. i 17. III. 1892) i 18 telegrama koje Šišić nema i koji se, prema tome, čuvaju među ostalom korespondencijom, a ne među pismima Račkoga Strossmayeru. Isti je slučaj i sa Strossmayerovim pismom Račkomu od 26.IV.1871, zapravo konceptom. To znači da zajedno s pismima i telegramima ima, koliko je danas poznato, 125 dopisa Račkoga i 1 Strossmayerov dopis koje bi trebalo objaviti kao nadopunu Šišićevoj ediciji.

U istu seriju ide značajna i u mnogom pogledu zanimljiva Šišićeva publikacija *Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija. Knjiga I, od god. 1815 — 1859.* (1933). Za razliku od korespondencije Rački – Strossmayer, koja je sva na jednom mjestu, za ovu publikaciju Šišić je morao upotrijebiti nekoliko arhiva.

Šišićev pothvat da izda cjelokupnu građu o Strossmayeru, kako se on ocrtava u ovoj prvoj knjizi, bio je više nego zamašan. Da je izveden do kraja, bila bi to najopsežnija dokumentacija jedne ličnosti kod nas, a bio bi bez mnogo primjera i u svjetskoj literaturi. I upravo veličina tog pothvata vjerojatno je uzrokom da je on ostao torzo, prekinut na samom početku. Ta samo u SOAJA ima preko dvanaest tisuća pisama i telegrama! Neka bi kao historijski relevantna građa bila objavljena tek jedna trećina, to znači četiri tisuće dokumenata ili deset tomova samo za SOAJA, a gdje su drugi arhivi i publikacije, što ne bi zahtijevalo mnogo manje. Treba, naime, da imamo na umu da upravo poslije 1860. dolazi do pune Strossmayerove djelatnosti na svim poljima i s tim u vezi do silnog bujanja arhivskog materijala. Pred golemošću toga zadatka Šišić je stao i preko jednog decenija, koliko ga je dijelilo od prve knjige DIK do konca života, nije više u tom pravcu ništa pokušao.

Doduše, on se i dalje bavio mišlju o publiciranju ali, čini se, namjeravao se ograničiti na korespondenciju, što se vidi iz riječi kojima je započeo svoj prilog u »Spomenici Maurovićù«, 1934. (»U Strossmayerovij korespondenciji iz godine 1862, a koju spremem za štampu među edicijama Jugoslavenske akademije...«). Međutim, osim te anticipacije od 5 pisama (u »Rešetarovu zborniku« je još 1931. donio u izvacima 6 Pucićevih i 2 Bukovčeva pisma – sve u SOAJA) nije kasnije ništa više objavio.

Od ostalih Akademijinih serija dolazi u obzir »Građa za povijest književnosti hrvatske«, u čija tri sveska ima i Strossmayerovih pisama. Tako je Velimir Deželić u knjizi: *Pisma pisana dr Ljudevitu Gaju i njeki njegovi sastavci* (VI, 1909) objavio dva Strossmayerova pisma iz 1849. koja je objavio i Šišić u DIK, a čuvaju se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci. Vlasta Marković i Camilla Lucerna u prilogu *»Iz korespondencije sveuč. prof. Franje pl. Markovića«* (XIII, 1938) navode da u Markovićevoj ostavštini ima 12 Strossmayerovih pisama, priopćujući tek njihove datu-

me (1881 — 1902). »Po sadržaju ova su pisma većinom privatne prirode, tiču se porodičnih događaja i dana, ali prvi i veoma opsežni list izazvan kobnim događajem na hrvatskom Sveučilištu suspenzijom dvaju profesora dra Frana Vrbanića i dra Koste Vojnovića upravljen je na Markovića kao tadašnjeg rektora«. To pismo (24.VI.1881) jedino je publicirano. Gdje je to pismo s ostalih 11, nije jasno jer se ona među Markovićevom ostavštinom (koja je iz Boranićeva stola dospjela u Akademijin Zavod za književnost) nisu pronašla.

Ivana Brlić-Mažuranić je još 1933. najavila objavljivanje korespondencije A. T. Brlića iz obiteljskog arhiva[5], među ostalima i sa Strossmayerom. Do toga je došlo tek poslije posljednjeg rata, i to u »Građi« (XVI, 1948). Tu se nalazi 38 Strossmayerovih pisama prijatelju Brliću iz 1848/49. i 4 pisma Mate Topalovića iz 1848, od kojih 2 Strossmayeru, a 2 zajedno njemu i Brliću.

Ukazano je i na 3 knjige »Rada« (32, 47 i 48), u kojima su objavljena značajna pisma Strossmayera Franji Račkom kao predsjedniku Akademije, a koja se čuvaju u originalima u službenom arhivu Akademije.

Od Akademijinih edicija valja još spomenuti »Ljetopis« (1888), premda u njemu nije publicirano ništa važnije od Strossmayerovih spisa.

Iako Akademija predvodi i po količini i po značenju objavljenih dokumenata, mnogo je i drugih publikacija, uglavnom časopisa, u okviru kojih su našli mjesta i Strossmayerovi spisi. Dakako, u ovom prikazu, koji nije bibliografija niti može imati takav zadatak, bit će navedeni samo glavni prilozi.

Prikaz treba da započnemo sa znanstvenim publikacijama. Među takvima zauzima istaknuto mjesto »Narodna starina« u kojoj je Milan Prelog objavio 16 Strossmayerovih pisama Erazmu Barčiću, pisanih od 1872. do 1900. (1923, II), a Josip Matasović Strossmayerova pisma Milanu Obrenoviću, Jovanu H. Pecikoviću i Marijanu Derenčinu i pismo potonjega Strossmayeru. Ništa se od toga ne nalazi u SOAJA. Za Barčićevu korespondenciju Prelog veli da je u posjedu Dušana Nikolajeva Plavšića. Zanimljive su njegove riječi, kojima objašnjava zašto je publicirao ta pisma, naime »da se tako sačuvaju kao materijal za izdanje cjelokupne Strossmayerova korespondencije, koja bi morala da što prije nađe svoga izdavača. Kod nas se uopće vrlo malo pažnje posvećuje izdavanju korespondencije naših istaknutih ljudi, a ipak je takova korespondencija veoma često važno i znamenito historijsko vrelo«. Prelog je osim toga priopćio i u »Jugoslavenskoj Njivi« (1922, II) neka druga Strossmayerova pisma Barčiću[6]. Gdje se nalaze pisma iz Matasovićeva priloga, teško je reći jer to nije naznačeno, ali sudeći po tome što je za prva dva rečeno da su koncepti, možda potječu iz Dijecezanskog arhiva u Đakovu.

U »Arhivu za pravne i društvene nauke« III, 1907, Stojan Novaković je u okviru rasprave: *Katolička crkva u Srbiji* publicirao 9 Strossmayerovih pisama upravljenih njemu i 1 svoje Strossmayeru. Od toga nema u SOAJA ništa.

U cetinjskim »Zapisima« objavljeno je 14 pisama kneza Nikole Strossmayeru (1935, XIII, sv. 1 — 6); od toga se 5 nalazi u kopiji u SOAJA, gdje se također čuvaju kopije daljih 10 pisama, kojih u »Zapisima« nema. U istom svesku je i pismo Nikole iz 1883. i 2 bez datuma, a u drugom (1939, XXI) jedno iz 1879, gdje su još i dva pisma izmijenjena između Strossmayera i kardinala Rampolle. Sundečićevih pisama je u »Zapisima« (1935, XIV) publicirano 30 (od toga 2 u prijepisu u SOAJA, dok 2 nisu objavljena), Strossmayerovih njemu tek 2 (u SOAJA ih ima 80).

U »Franjevačkom vjesniku« je fra Rastko Drljić objavio nekoliko priloga. Pod naslovom: *Iz korespondencije biskupa Štrosmajera sa bogosl. zborom bosanskih franjevaca bogoslova u Pećuhu* (1937, VI — VII) priopćuje 6 Strossmayerovih pisama iz 1887 — 1893, koja imaju pretežno prigodan karakter. Zanimljivo je navesti njegove riječi iz uvoda: »Ovi će odnošaji biti u cijelosti osvijetljeni, kad se objavi Štrosmajerova korespondencija očuvana u arhivu Provincijalata Bosne Srebrne i u drugim starim samostanima.« U prilogu: *Iz korespondencije S. S. Kranjčević – J. J. Strossmayer* (1941, II — III) objavio je 5 Kranjčevićevih pisama, od kojih 3 iz SOAJA (od ukupno 4, koliko ih ima), a 2 iz Dijecezanskog arhiva u Đakovu. Osim toga, Drljić je objavio: *Iz dokumenata o vezama Slovenaca s biskupom J. J. Stros-*

[5] Obzor, 1933, broj 294.

[6] Prema informaciji, dobivenoj za života Dušana N. Plavšića, originali pisama koje je Prelog objavio nalazili su se u njegovu posjedu.

smayerom (1940, X — XI) i 2 pisma u prilogu: *Strossmayer prema Srbiji* (1939, X — XI).

Časopis, koji je – tako reći ex offo – donosio Strossmayerove spise, bio je »Glasnik Biskupije bosanske i srijemske«; on je tako postao prava riznica, osobito za biskupovu djelatnost na crkvenom polju. Pastirske poslanice, propovijedi i okružnice na svećenstvo povodom raznih prilika u više od tri decenija (»Glasnik« je počeo izlaziti 1873) Strossmayerova biskupovanja tu su redovito publicirana. Od takvog materijala u SOAJA se nalazi uopće vrlo malo, i to među autografima u grupi dokumenata. No u »Glasniku« su objavljena i pisma još za Strossmayerova života u velikoj množini, a također i kasnije. Nemoguće je ovdje dati makar i približni popis tih pisama, razasutih po jedno, katkada po nekoliko, kroz duga godišta i razne brojeve »Glasnika«. Dakako da je još teže provjeravati gdje se ona danas nalaze.

Sve to u punoj mjeri vrijedi i za ostale časopise i listove, koji su donosili Strossmayerove spise, a u čemu je prednjačio »Pozor«, odnosno »Obzor«, organ Narodne i kasnije Neodvisne narodne stranke, najuže povezanih sa Strossmayerom i njegovim političkim idejama. U tom listu Strossmayer nije samo inspirirao mnoge članke i cijele kampanje (o čemu ima dokaza i u njegovoj korespondenciji), već je i sam pisao. »Pozor« (Obzor) objavio je velik broj Strossmayerovih pisama, s čime je nastavio i poslije njegove smrti.

Sličan odnos prema Strossmayeru, samo na crkvenoj liniji, imao je zagrebački »Katolički list«, u kojem će istraživač naći mnogo materijala: članaka, propovijedi, okružnica i pisama. Kao pisac; Strossmayer je sudjelovao u »Viencu« (*Osvrt na moj putni izlet u Njemačku i Češku 1875*), a u tom časopisu objavljeno je također nešto iz korespondencije.

Ostale časopise i listove, koji su objavljivali Strossmayerove spise, u prvome redu pisma, od kojih neki tokom vremena desetak i više, navest ćemo samo po imenu, no ni taj se popis ne može smatrati potpunim. To su: *Škola, Hrvatski učitelj, Dan, Narodne novine, Narodna obrana, Glas Hercegovca, Slovenec, Agramer Tagblatt, Edinost, Savremenik, Jugoslavenska pošta, Hrvatski pokret, Novosti, Il diritto croato, Nova revija, Nastavni vjesnik, Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt, Obrana, Smotra, Jedinstvo, Riječ, Narodna omladina, Slovan, Vjesnik*

Županije virovitičke, Novo doba, Jugoslavenska njiva, Hrvatska domovina, Primorac, Slovenski narod, Vjesnik za prosvjetu i za upravu, Soča, Branik, Narodni list, Crvena Hrvatska, Slawonische Presse, Slobodna tribuna, Naša sloga, Slovenka, Pravda, Hrvatska straža, Hrvatski narodni glas.

Svi ti listaovi, kako za Strossmayerova života tako i kasnije, objavljivali su spise koji su tematikom bili srodni intencijama pojedinog lista. Prema tome, publiciran je čitav niz pisama različitih autora i još više različitim adresatima. Međutim, ima ličnosti, čije su veze sa Strossmayerom osobito zanimale publicistiku. To je bio engleski državnik William Ewart *Gladstone* i ruski teolog Vladimir Sregejevič *Solovjev*.

U knjizi *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy* (1911) R. W. Seton-Watson objavio je kao »Appendix XVII« pod naslovom: *The correspondence of bishop Strossmayer and Mr. Gladstone* 3 Gladstoneova i 14 Strossmayerovih pisama in extenso, dok je 3 dalja Strossmayerova pisma samo naveo s jednim kraćim izvatkom. Watson je ta pisma dobio iz Gladstoneove ostavštine zajedno s dozvolom da ih publicira, što je i učinio prevevši ih s njemačkog i francuskog na engleski.

Ova su pisma pobudila veliku pažnju i evropske publicistike, a osobito naše. Već početkom iduće godine »Obzor« (1912, 19) donosi prijevod čitavog »Appendix-a« osim prva 4 pisma. Iste godine donosi u prijevodu sva pisma i beogradski list za nauku i književnost i društveni život »Delo«[1], a samo jedno cetinjski »Dan«[2]. Poslije prvoga svjetskog rata opet je oživio interes za tu korespondenciju, pa je list »Jedinstvo«[3] iz Petrinje objavio 5 pisama, a nešto kasnije beogradsko »Podne«[4] sva navedena. Vjerojatno je još poneki časopis objavio pisma iz Watsonove knjige, no to svakako nije od osobitog interesa.

O odnosu Strossmayer – Gladstone također se i pisalo. Osim samog Watsona, koji je u spomenutoj knjizi posvetio čitavo poglavlje Strossmayeru (*Bishop Strossmayer and the Renaisance of Croatian Cultura*), neka budu spomenuti još članci V. Novaka

[1] 1912, 63 — 65.
[2] 1912, 3 — 4.
[3] 1921, 504.
[4] 1924, 42, 44, 46, 47.

u beogradskoj reviji »Čovječanstvo«[5] i R. Drljića u »Franjevačkom vjesniku«[6], u kojem je priopćeno pismo Šandora Bresztjenskog Strossmayeru (Plesa, 19.X.1896), neka upozori Gladstonea da nisu Madžari nego Hrvati pozvani da rade na jedinstvu crkava, radi čega da je i pokrenut list »Balkan«.

Pisma Vladimira Solovjeva objavljena su u Petrogradu 1908. U prvom svesku našla su mjesto i njegova pisma Strossmayeru i Račkom, koja je priopćio T. Smičiklas[7]. Od 9 dopisa Solovjeva, koliko ih ima SOAJA, publicirana su svega 4, i osim toga sastavak M. Cepelića o odnosima Strossmayera i Solovjeva. U tom sastavku, koji je vjerojatno Cepelić napisao na zahtjev Smičiklasa, nalazi se i odlomak Strossmayerova pisma kardinalu Vannutelliju i posljednji telegram, koji su Solovjev i Strossmayer izmijenili o Božiću 1896; njih u SOAJA nema. U toj zbirci ne nalazi se ni jedno Strossmayerovo pismo, dok u SOAJA ima svega jedno. U ostavštini Račkog ima 20 pisama, a u petrogradskoj zbirci objavljeno je svega 13. Nije jasno, da li ostatak nije Smičiklas našao ili ih je redakcija izostavila.

Korespondencija sa Solovjevom nije kod nas publicirana tako često kao s Gladstoneom (2 pisma u »Slovencu«, 1924, br. 29), ali postoji više osvrta o odnosima Solovjeva sa Strossmayerom: od Vladimira Rozova,[8] Petra Grgeca,[9] Ivana Esiha,[10] J. Pasarića,[11] Dr F. G.[12] i drugih.

Postoji još nekoliko ličnosti, oko čijih se veza sa Strossmayerom koncentrirala veća pažnja publicistike. Takav je bio još i za života Franjo *Rački*, zatim crnogorski knez *Nikola* i hrvatski istraživač Konga Dragutin *Lerman*. Poveći broj njihovih pisama razasut je po različitim našim listovima.

Od dokumenata doživjele su velik publicitet Strossmayerove darovnice za Akademiju 1860, Sveučilište 1866, zgradu Akademije 1875. i Medicinski fakultet 1888, a također i oporuka iz 1895, dakako poslije njegove smrti. Nekoliko puta objavljena je i Strossmayerova spomenica (memorandum) ruskoj vladi.

[5]1940, 1.
[6]1941, 1.
[7]Katolički list, 1909, 11.
[8]Obzor, 1938, 147.
[9]Hrvatska straža, 1931, 33.
[10]Obzor, 1930, 200.
[11]Strossmayerov kalendar, 1912.
[12]Katolički list, 1909, 11.

Dva su događaja, koja su osobito zainteresirala štampu, dvije krupne manifestacije Strossmayera kao istaknute historijske ličnosti – Vatikanski koncil 1869/70. i Bjelovarska afera 1888. Osim u službenim izdanjima i historijama koncila, Strossmayerovi govori štampani su kod nas i u inozemstvu u posebnim edicijama,[13] a pojavili su se i pamfleti i falsifikati. Nasuprot Vatikanskom koncilu, za koji u SOAJA nema dokumenata, Bjelovarska afera čini čak posebnu podgrupu. No, tu nema Strossmayerova telegrama kijevskom sveučilištu, koji je objavljen nekoliko puta, kao što su objavljena Strossmayerova pisma Lavu XIII i drugima povodom toga događaja, koji je izazvao velike komentare u našoj i svjetskoj štampi.

Brzojavne čestitke, koje u SOAJA čine vrlo brojnu grupu, publicirane su pojedinačno i u čitavim skupinama. Takve skupine predstavljaju brzojavi povodom Strossmayerovih jubileja (60-godišnjice misništva 17.II.1898. i 50-godišnjice biskupovanja 8.IX.1900) objavljeni u »Obzoru«.

Od edicija posvećenih isključivo Strossmayeru neka bude u prvom redu spomenut njegov kalendar – *Strossmayer koledar*, u izdanju Gospojinskog društva za podignuće spomenika (kasnije Matice hrvatske), izašao je od 1907. do 1912. u 5 brojeva. Tu su okupljeni mnogi članci iz pera hrvatskih književnika, a ima i Strossmayerovih spisa: govor na grobu bana Jelačića, »pisan g. 1886, ali ne izrečen«, koji je priopćio M. Cepelić, govor »De episcopis«, izrečen na Vatikanskom koncilu, i dva govora na hrvatskom saboru 1861. i 1866. Priopćena su pisma Gjeni Vojnović, Baštijanu, M. Grloviću, P. Tomiću, I. Kršnjavom i Hrvatskom pjevačkom društvu »Kolo«.

Nenadoknadivo djelo o Strossmayeru, prema kojem se svi kasniji prikazi odnose kao prema izvoru, jest Cepelić-Pavićeva pomen-knjiga prilikom 50-godišnjice biskupovanja *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i sriemski*, Zagreb 1900 — 1904. U toj knjizi, na gotovo tisuću strana velikog formata, dana je panorama čitavog Strossmayerova života i djelovanja preko njegovih vlastitih spisa i govora. Bezbrojni citati, koji čine ovo djelo, daju mu dokumentarnu vrijednost prvoga

[13]John Emeric Acton, Zur Geschichte des Koncils, Freiburg 1903; Janko Oberški, Strossmayerovi govori na Vatikanskom koncilu, Zagreb 1929; Andrija Spiletak, vidjeti str. ???

reda. Građa je crpljena (osim osobnih zapažanja u dugogodišnjem kontaktu sa samim Strossmayerom i pripovijedanja očevidaca) u prvom redu iz »Glasnika bioskupije«, saborskih zapisnika, dnevne štampe, ali i Dijecezanskog arhiva. Izvori su uglavnom naznačeni, bilo na kraju poglavlja, bilo iza pojedinih citata. U vrijeme sastavljanja Spomenice pretežni dio korespondencije već je bio nekoliko godina u Akademiji, pa prema tome SOAJA nije upotrijebljena. To se očituje u sasvim sumarnom prikazu Strossmayerovih osobnih veza, osobito s inozemstvom. Još mnogo prije ovog svog životnog djela, Cepelić je napisao Strossmayerov životopis, dakako u glavnim linijama.[14] Objavio je i poneki Strossmayerov spis, a čini se da je imao i vlastitu zbirku Strossmayerovih pisama[15] za koja je teško reći kuda su dospjela.

Još jedan đakovački kanonik, Andrija Spiletak, posvetio se proučavanju Strossmayerova djelovanja. On je objavio niz rasprava, uglavnom u »Glasniku biskupije« i »Bogoslovskoj smotri«, a neke su izašle i samostalno: Biskup J. J. Strossmayer i pravoslavlje, Strossmayerova spomenica ruskoj vladi 1876,[16] Strossmayer i pape,[17] Strossmayerovo dopisivanje sa srijemskim velikim županom Svetozarom Kuševićem (više vrlo zanimljivih pisama iz Dijecezanskog arhiva),[18] Biskup J. J. Strossmayer u vatikanskom saboru, govori, predstavke, prosvjedi.[19] Je li Strossmayer bio liberalan katolik i pobornik pokreta za otkrivanje narodne crkve,[20] Strossmayer o slobodnim zidarima,[21] Strossmayer o socijalnom pitanju.[22]

Nakon godine 1945. nastavljeno je s objavljivanjem građe, koja se odnosi na Strossmayera, kao što se vidi iz slijedećeg popisa:

I. Brlić-Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*, Građa JAZU, knjiga 16, 1948, 91 — 234.

M. A. Mujić, *Tri turska izvještaja o djelovanju J. J. Strossmayera*, Prilozi OF, VI — VII, 1956 — 57, 259 — 274.

[14]Slovan, 1884, Glasnik Biskupije bos. i srijem. 1898.
[15]Vjesnik Županije virovitičke, 1921, 24.
[16]Bogoslovska smotra, 1935.
[17]Glasnik Biskupije bos. i srijem. 1925, 6 — 24, i u posebnoj knjizi, Đakovo, 1934.
[18]Glasnik Biskupije bos. i srijem. 1935, 5 — 12.
[19]Zagreb, 1929.
[20]Zagreb, 1931.
[21]Zagreb, 1932.
[22]Zagreb, 1933.

S. M. Traljić, *Pisma Mihovila Pavlinovića F. Račkom i J. J. Strossmayeru šezdesetih godina XIX. stoljeća*, Radovi instituta JAZU u Zadru, X, 1963.

Luka Đaković, *Iz korespondencije Štrosmajer-Štadler 1891 — 1900. godine*, Godišnjak DI, Sarajevo 1965.

J. Šidak, *Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868 — 71*, Historijski zbornik, XIX — XX, 1966 — 67.

P. Strčić, *Dopisivanje Dinko Vitezić – Josip Juraj Strossmayer*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XIV, 1969, 173 — 264.

Vera Ciliga, *O rušenju mita oko »jugoslavenske« politike Josipa Jurja Strossmayera*, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1971, 2 — 3, str. 254 — 266.

Vera Ciliga, *Josip Juraj Strossmayer i pitanje Bosne i Hercegovine 1870 — 1878*, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1972, 1, str. 47 — 60.

Vera Ciliga, *O stavovima pravaša i narodnjaka prema političkim pojavama svoga vremena (1867 — 1871)*, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1973, 2, str. 77 — 101.

Petar Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici (1848 — 1870)*, Zagreb 1986.

Vasilije Đ. Krestić, *Jugoslovenska politika Josipa Jurja Štrosmajera*, Istorijski glasnik, Beograd 1969, 1, str. 9 — 30.

Vasilije Đ. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1860 — 1873*, Beograd 1983.

Kosta Milutinović, *Strossmayer i narodni preporod u Dubrovniku*, časopis Dubrovnik, 1962, 3 — 4.

Kosta Milutinović, *Strossmayer u borbi za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio hist. arh. i hist. umj. 1960/1, 1, Zadar 1963.

Kosta Milutinović, *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*, Novi Sad 1976, 281 str.

Ivo Sivrić, *Bishop J. Strossmayer: New Light on Vatican I*, Chicago-Rome, Ziral and Franciscan Herald Press, 1975, 320 pp.

Andrija Šuljak, *Il vescovo G. G. Strossmayer e il concilio Vaticano I*, Roma 1971.

Andrija Šuljak, *U povodu 75. obljetnice smrti đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera*, Glas koncila, 4. i 18. svibnja 1980.

Rita Tolomeo, *Korespondencija Strossmayer – Tondini*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost 1984.
Tomo Vereš, *Ketteler o Strossmayeru*, Crkva u svijetu, Split, XVIII/1983, 4, str. 369 — 376.
V. Vučković, Ristić, *Strossmayer i Wagnerova afera*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo II, Beograd 1955.
Nikola Žic, *Strossmayer i Istra*, Riječka revija, 1954, 1 — 2.
Katalog izložbe *J. J. Strossmayer (1815 – 1905)*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1980, 40 str.

II. BIBLIOGRAFIJA

Kao što je već istaknuto Strossmayer nije bio pisac, odnosno književnik, ni u užem ni u širem smislu te riječi. Već je i Matoš primijetio: »Iako bijaše Strossmayer naučenjak i čovjek od ukusa, ne ostavi, osim nekoliko poslanica i govora, ni jednog cezarskog književnog djela« (*Sabrana djela*, II, 186). Zapravo da se saberu sve njegove poslanice i okružnice, odnosno propovijedi, ispalo bi i nekoliko knjiga. Ti tekstovi objavljeni su uglavnom u »Katoličkom listu« i »Glasniku Đakovačke biskupije«. Glavnina njegovih političkih spisa i govora donosi se u autorovoj ediciji (Vladimir Košćak, *J. J. Strossmayer – F. Rački, Politički spisi*, Zagreb, Znanje, 1971). Dva članka objavljena u »Pozoru« pod naslovom »Hoćemo li u Reichsrat« (1863, br. 27 i 28) i »Još jednom Reichsrat« (1863, br. 51 — 53) nisu priopćeni, jer se tematika manje više podudara s govorima održanim u Saboru, o kojima je govoreno. Već je naprijed spomenut putopis, objavljen u »Vijencu«.

III. LITERATURA

O Strossmayeru postoji veoma obimna literatura. U Leksikografskom zavodu u Zagrebu registrirano je preko tri tisuće naslova iz dnevnog i periodičnog tiska. Sve su to fragmentarni prikazi, jer osim već spomenutih pokušaja T. Smičiklasa i M. Cepelića s M. Pavićem, još nitko se nije usudio dati prikaz cjelokupne političke, a kamoli i ostale djelatnosti ove svestrane ličnosti. Takva sintetička monografija o Strossmayeru tek čeka svojeg autora. Ovdje se donosi kratak izbor radova čija je tema, osim nekoliko izuzetaka, Strossmayerova ličnost i djelatnost, prema abecednom slijedu autora.

Ivo Bogdan, *Biskup J. J. Strossmayer*, Hrvatska revija, Buenos Aires 1955, str. 227 — 264.

Stjepan Bosanac, *Strossmayer i Rački na zajedničkom poslu* (Prema korespondenciji), Obzor, br. 1, Zagreb 1929.

L. S. Bubčev, *Strossmayer i Bugari*, Obzor, br. 300, Zagreb 1926.

Franjo Bučar, *Strossmayer i sokolstvo*, Obzor, br. 300, Zagreb 1926.

Milko Cepelić, *Martić i Strossmayer*, Spomen knjiga fra Grge Martića, Sarajevo 1906.

Vera Ciliga, *Narodna stranka i južnoslavensko pitanje* (1866 — 70), Historijski zbornik, XVII, Zagreb 1964.

Vera Ciliga, *Slom politike Narodne stranke*, (1865 — 1880), Matica Hrvatska, Zagreb 1970.

V. I. Frejdzon, *Korespondencija Rački-Štrosmajer kak istočnik po istorii Horvatii v vtoroj poloviny XIX v.*, Slavjanski Arhiv, 2, Moskva 1959, 139 — 172.

Jakša Herceg, *Štrosmajer i Sveti Sava*, Split 1939.

Jovan Hranilović, *Biskup Strossmayer u Bosni*, Obzor, br. 213, Zagreb 1896.

Jovan Hranilović, *Nadbiskup Stadler i biskup Strossmayer*, Obzor, br. 207, Zagreb 1900.

G. Jakšić – V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila*. Prvi balkanski savez, Beograd 1963.

Slobodan Jovanović, *Štrosmajerova spoljašna politika*. Iz naše istorije i književnosti, Beograd 1931, 91 — 113.

Marija Jurić-Zagorka, *Magjari o Strossmayeru* (Istinit događaj), Obzor, br. 64, Zagreb 1898.

Blaž Jurišić, *Strossmayer iza kulisa*, Hrvatska Revija, br. 3, Zagreb 1929.

Blaž Jurišić, *Strossmayer prema Bosni*, Hrvatska Revija, br. 5, Zagreb 1933.

Blaž Jurišić, *Strossmayerovo pomirenje sa Starčevićem*, Kalendar »Napredak«, 1933.

Ante Kadić, *Vladimir Solovjev and Bishop Strossmayer*, The American Slavic and East European Review, Indiana University, No. 2 (April 1961), 163 — 188.

Ante Kadić, *Strossmayer and the Bulgarians*, East European Quarterly, vol. V, no. 2, Washington D. C. 1971, 134 — 151.

D. Kermauner, *Hegemonistična prekonstrukcija jugoslavenskega kongresa v Ljubljani leta 1870*, Zgodovinski časopis, br. 16, Ljubljana 1962.

D. Kermauner, *Še iz prezgodovine jugoslov. kongresa v Ljubljani decembra 1870*, Zgodovinski časopis, br. 19 — 20, Ljubljana 1965 — 1966.

Vladimir Koščak, *Kako je nastao »Gundulićev San« Vlaha Bukovca*, Narodni list, 25.IV.1952.

Vladimir Koščak, *Kako je čuvena Albertinellijeva slika dospjela u Strossmayerovu galeriju*, Narodni list, 26.VI.1952.

Vladimir Koščak, *J. J. Strossmayer u pismima Carolyne Wittgenstein*, Kolo Matice hrvatske, godišnjak 1953, 167 — 174.

Vladimir Koščak, *Strossmayerova korespondencija*, Vjesnik, 13.III.1955.

Vladimir Koščak, *Strossmayerova galerija slika*, Čovjek i prostor, 15.III.1955.

Vladimir Koščak, *Strossmayer i njegovo doba*, Vjesnik, 25.II — 14.IV.1966. (49 nastavaka).

Ante Kovač, *Jugoslavenski razgovori Strossmayer – Laza Kostić*, Revija, br. 5, Osijek 1963, str. 91 — 94.

Krsto Kržanić, *Pavlinović i Strossmayer*, Nova Revija, br. 1, Makarska 1941.

Ljerka Kuntić, *Prilog politici hrvatske opozicije 1865 — 68*, Historijski Zbornik, X, Zagreb 1957.

Rudolf Maixner, *Preradovićevo posredovanje između narodnjaka i Lónyaya*, Građa JAZU, br. 24, Zagreb 1953.

Julije Makanec, *Starčević i Strossmayer na Saboru 1861*, Hrvat-

ska Revija, Zagreb 1935, str. 449.
Joso Modrić, *Strossmayer i Milinović*, Obzor, br. 168, Zagreb 1900.
Filip Lukas, *Strossmayer i hrvatstvo*, Zagreb 1926, str. 30.
Vladimir Lunaček, *Kulturno znamenovanje J. J. Strossmayera*, Obzor, br. 33, Zagreb 1921.
Kosta Milutinović, *Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena*, Rad JAZU, 330, Zagreb 1962.
Kosta Milutinović, *Strossmayer i narodni preporod u Zadru*, Zadarska Revija, br. 4, Zadar 1962, str. 257 — 277.
Kosta Milutinović, *Strossmayer u borbi za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom*, Radovi fakulteta u Zadru, 1860 — 61, Zadar 1963.
A. G. Matoš, *Strossmayerov spomenik*, 1906, Sabrana djela, II, 181 — 188.
A. G. Matoš, *Štrosmajer*, 1905, Sabrana djela, XI, 158 — 160.
A. G. Matoš, *Kult energija*, 1913, Sabrana djela, XII, 220 — 225.
Vladimir Mažuranić, *Biskup J. J. Strossmayer*, Obzor, br. 33, Zagreb 1921.
Ivan Mužić, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split 1969.
Josip Nagy, *Strossmayer i Francuska*, Hrvatsko Kolo XVII, Zagreb 1938.
Viktor Novak, *Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka*, Istoriski časopis, br. 1, Beograd 1949.
Viktor Novak, *Biskup J. J. Strossmayer na međunarodnoj sceni*, Život i škola, br. 4 — 5, 6 — 7, Osijek 1955, str. 2 — 8, 11 — 14.
Ante Orešković, *Malo više svjetlosti*, Beograd 1895.
M. Pavić – M. Cepelić, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i sriemski, god. 1850 — 1900*, Prigodom njegova pedesetgodišnja biskupovanja, Zagreb 1900 — 1904, str. 965.
Mih. Polit-Desančić, *Pomen dru Franji Račkom*, Novi Sad 1895, str. 71. (ćir.)
Dinko Politeo, *Biskup Strossmayer kao politički čovjek*, Obzor, br. 205, Zagreb 1900.
Dinko Politeo, *Starčević i Strossmayer*, Obzor, br. 141, Zagreb 1893.
Franko Potočnjak, *Štrosmajer kao političar prema našoj narodnoj misli*, Beograd 1905.
Milan Prelog, *Strossmayer i Rački o Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina*, Šišićev Zbornik, Zagreb 1929.
Stjepan Radić, *Što nam je bio Strossmayer*, Hrvatska misao, Zagreb, 1905, god. IV, sv. 8.
Stjepan Radić, *Moji susreti s našim biskupom*, Hrvatska misao, Zagreb 1905, prilog »Novi Vijenac«, god. IV, sv. 8 — 9.
Stjepan Radić, *Mjesto Strossmayeru – Aponyiu*, Hrvatska misao, Zagreb 1905, god. V, svez. 2.
J. Albreht v. Reiswitz, *Belgrad-Berlin, Berlin-Belgrad 1866. bis 1891*, München-Berlin 1936.
Svetozar Ritig – Rudolf Maixner, *Strossmayer Spomen-Spis*, Zagreb 1926.
Dimitrije Ruvarac, *Štrosmajer i Anđelić i nekadašnji i današnji Srbi*, Zemun 1893, str. 96. (ćir.)
Jovan Skerlić, *Eseji o srbsko-hrvatskom pitanju*, Zagreb 1918, str. 99.
Tadija Smičiklas, *Misli i djela biskupa Strossmayera*, Rad JAZU, Zagreb 1888.
Tadija Smičiklas, *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izabrani njegovi spisi i govori, rasprave i okružnice*, JAZU, Zagreb 1906.
Andrija Spiletak – Ivan Esih – Josip Pasarić, *Josip Juraj Strossmayer*, Obzor, Spomen-Knjiga 1860 — 1935, Zagreb 1936, str. 234 — 240.
Vasa Stajić, *Matica Srpska i vladika Štrosmajer*, Obzor, br. 301, Zagreb 1926.
Mile Starčević, *Strossmayerov jubilej*, Zagreb 1914.
B. Stopar, *Kvaternik, Starčević i Strossmayer o jugoslavenskom problemu*, Zagreb 1917.
Fran Supilo, *Napadaji na biskupa Strossmayera*, Obzor, br. 185, Zagreb 1900.
Jaroslav Šidak, *Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji*, Historijski pregled, br. 2 — 3, Zagreb 1963.
Jaroslav Šidak, *Prilog razvoju jugoslavenske ideje do g. 1914*, Naše Teme, br. 8 — 9, Zagreb 1965.
Jaroslav Šidak, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvog svjetskog rata, Encyclopaedia Moderna, br. 3 — 4, Zagreb 1967.*
Ferdo Šišić, Biskup Štrosmajer i južnoslavenska misao I. (ćir.),

Srpska književna zadruga 162, 1922.
Ferdo Šišić, *Strossmayer u Beču 1848*, Riječ, Zagreb, 7.XI.1926.
Ferdo Šišić, *Ante Starčević protiv Strossmayera*, Riječ, Zagreb 7.XI.1926.
Ferdo Šišić, *Ideje biskupa Štrosmajera* (ćir.), Ratnik, Beograd 1928. (i posebno).
Ferdo Šišić, *Prve slike Vlahe Bukovca i Strossmayer, Iz dubrovačke prošlosti*, Rešetarov zbornik, Zagreb 1931. (i posebno).
Ferdo Šišić, *Štrosmajer i ideja narodnog ujedinjenja*, Politika, Beograd 6.V — 13.V.1932.
Ferdo Šišić, *Sukob između biskupa Strossmayera i cara Franje Josipa 29. aprila 1867.* Na osnovu neštampanih izvora, Novosti, Zagreb 16.IV.1932.
Ferdo Šišić, *Biskup Strossmayer*, Tvůrcové dějin, IV, Prag, str. 452 — 460.
Ferdo Šišić, *Jugoslavenska misao. Istorija ideje jugoslavenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja* (ćir.), Balkanski institut, Beograd 1937, str. 280.
Angelo Tamborra, *Imbro I. Tkalac e l'Italia*, Roma 1966.
Harold Temperley, *The Yugo-Slav movement in British eyes 1860— 71*, Šišićev Zbornik, Zagreb 1929.
Lujo Vojnović, *Strossmayer i Gladstone*, Savremenik br. 1 i dalje, Zagreb 1912.
Nikola Žic, *Strossmayer i Rački o Istri i Dobrili*, Obzor, br. 102 — 105, Zagreb 1933.

O AUTORU I OVOJ KNJIZI

Sve ima svoj korijen i ishodište. I Strossmayer kao povijesna ličnost u ovoj knjizi, i autorova knjiga o velikom Osječaninu također. Ona se ne pojavljuje u Osijeku zato da bi bila zaogrnuta plaštom Strossmayerovih jubileja, 175. obljetnice rođenja i 85. obljetnice smrti, i ne objelodanjuje se upravo zato u njegovu rodnom gradu, poslije Đakova glavnom Strossmayerovu boravištu, u kojem se, sve donedavno, nije moglo ni znalo ništa dostojno njegova imena učiniti. Kada bi se radilo samo o kooperaciji jubilarne simbolike i nedodirljivosti jubilarca, i ova knjiga bila bi slavljenička: pridruživala bi Strossmayera prigodnim publikacijama i podsjetnicima, u kojima ga se ponajčešće prizivalo i petraficiralo, a ne bi ga, osloncem na znanost, izručila čitatelju da se njime utemeljenije bavi, te ne bi mogla biti ni znanstveno uspješna. Međutim, ne radi se o kooperaciji takve vrste, niti o autoru koji bi mogao, nakon dugotrajnih istraživačkih napora posvećenih Strossmayeru, prisiliti svoju historiografski ovjerenu znanstvenu misao da se prigodice iskaže svojim nepristranim uvidom.

Autor ove knjige, ugledni hrvatski povjesničar dr. Vladimir Koščak, među suvremenim historiografima prvorazredni je znalac, tumač i obrađivač ukupne Strossmayerove ostavštine. Ujedno, on je kova onih dragocjenih istraživača koji nam svojim dokumentacijski potkrijepljenim radovima ukazuju da činimo pravo i da smo na pravom putu kada, idući za dinamikom povijesnih saznanja o Strossmayeru, poniremo u gotovo nepregledne izvore i građu. U njima se jedino na pravi i nov način istinski razotkriva što je Stossmayer kao osobnost superiornoga intelektualnog integriteta koja cijeloga svog života nije uživala potporu niti jednog autoriteta, što je on kao inokosnik i kao patriot neporecive odanosti svome hrvatskom narodu – kao pokretnim silama svojih namjera i postupaka – što je takav Strossmayer povijesno pridonio njegovu značenju, ulozi i ugledu u jugoslavenskim razmjerima i evropskim okvirima, i što svom narodu danas u njima povijesno znači.

Ova knjiga, idući ka njezinu ishodištu i značenju, iako nema obilježje cjelovite monografije, jest još jedan od autorovih kreativnih doprinosa davnom potaknuću Milana Grlovića, zapisanom prije punih 90 godina u njegovu Albumu zaslužnih Hrvata: *Mnogo će Drave proteći dok se bude moglo i o Strossmayeru mirno, stvarno i pravedno pisati. Hrvati bi pako bili najnezahvalniji narod na svietu kad već danas ne bi Strossmayeru ono priznali što on zaslužuje.* U otklonu od toga prijekora, autor se opredijelio za takav pristup. Međutim, imajmo prethodno na umu za autora i čitatelja nimalo olakšavajuću činjenicu da se od natuknice iz Grlovićeva Albuma o Strossmayeru od mnogih napisalo podosta, počesto i na svjetskim jezicima, a da on ipak, više od pedeset godina, sve od nemimoilaznog povjesničara Ferde Šišića do našeg autora Košćaka, nije bio izručen fundamentalnim istraživanjima, tj. nije ušao, nije mogao postati, niti biti cjelovitije sagledan u interesnom obzorju suvremene znanosti, nakon čega jest moguće »mirno, stvarno i pravedno pisati«. Zato je o njemu pisano fragmentarno i parcijalno. Zato ga se u recepciji reduciralo. U tom unižavanju nije se odustajalo od polaganja prava na »svog« Strossmayera, uglavnom sažetog na nacionalne i nadnacionalne »opreke i protimbe«, ni stiglo dalje (ni u intelektualnim krugovima) od svoje pretpostavljene slike o njemu. Ništa neobično, barem što se recipiranja velikih ljudi tiče. Stojimo, dakle, još na pragu jednoga od nonsensa suvremene hrvatske znanosti: u svoje vrijeme »biskup nad biskupima« Strossmayer, zaslužni Hrvat i svjetsko ime koje je opčinjavalo svoje suvremenike neodoljivom silom historijske vizije,i koji je kroz 19. stoljeće prošao krupnim koracima, podižući vidokovce dvadesetom, jedini je (a prvi!) utemeljitelj, graditelj i izdašni pokrovitelj najviših nacionalnih institucija prosvjete i kulture, znanosti i umjetnosti hrvatskoga i južnoslavenskih naroda koji o sebi, od smrti pa do prvoga Međunarodnog znanstvenog skupa u Osijeku, njemu posvećenoga (u svibnju 1990), nije imao niti jedan drugi, koji nema niti jedan znanstveni zbornik o sebi, a jednako tako od smrti do danas, o njemu nema niti jedne objelodanjene cjelovite ni znanstveno fundirane biografske monografije. Štoviše, autor ove knjige istaknuo je poraznije opstojnost, da iako smo još uvijek u stoljeću u kojem je umro Strossmayer, ipak »malo tko zna nešto više i podrobnije o toj najmarkantnijoj pojavi naše moderne povijesti«. Aktualnost te »nevjerojatne činjenice« objasnio je sav već u prvome svom radu o Strossmayerovoj ostavštini (1959), ponovio u svojoj prvoj knjizi o njemu (1971) i opetovao u ovoj: »Razlog (...) treba tražiti ne samo u izvanrednom bogatstvu i raznolikosti njegove ličnosti, pogleda i djelovanja nego još više u činjenici da je historijska dokumentacija o njemu – jednako toliko raznolika – ostala do danas teško pristupačna, razasuta po svim našim i evropskim arhivima i starim publikacijama, dobrim dijelom nesređena i neobjavljena. Monumentalno djelo, koje je započeo Ferdo Šišić (...), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti nije dalje nastavila. A upravo sabiranje i objavljivanje cjelokupne historijske građe o Strossmayeru omogućilo bi širokom krugu povjesnika i kulturnih radnika da se upoznaju s izvorima koji su danas dostupni tek rijetkom istraživaču«.

Upravo te dugoročne zadaće istraživanja i konfrontiranja fundamentalnih izvora i građe na kojima će moći ostvariti konstruktivan pomak u nova saznanja i sveudiljno očekivanu monografsku obradu Strossmayera – poduhvatio se povjesničar Košćak. Zasigurno, takve knjige ne nastaju prekonoć, niti se pišu po poruci, nego se ipak, dozrijevajući, otkidaju sa znanstvenog stabla kao istraživački plod, to privlačniji što je više prilagođen i namijenjen širokom krugu zainteresiranih čitalaca. A to jest ova Košćakova knjiga. Tako njezinom pojavom, daleko poslije Strossmayerove smrti i istraživačkog zastoja, ponovno nadolaze u prvi plan interesi znanosti, lukubracije i prisutnog neopozitivizma s pozitivnim predznakom, dakle historiografije zasnovane na rapports de fait, na suočavanju i osmišljavanju zatečenih i novih činjenica o Strossmayeru. Zato ova knjiga nije zakasnjeli prijekor. Pobliže osvjetljujući Strossmayerovu ličnost, posebice kao javnoga političkog i prosvjetno-kulturnog djelatnika, ona je i novo potaknuće znanstvenicima i historiografskim istraživanjima otvorenim javnosti. Tako je, uostalom, bilo i pojavom prve Košćakove knjige o Strossmayeru i Račkom, osnažene izborom izvornih dokumenata i preglednom studijom o svim depozitima i fondovima arhivske građe o Strossmayeru u Jugoslaviji, s bibliografijom i literaturom (1971), poslije koje su uslijedila dugoročna projektna istraživanja Pedagoškog fakulteta Sveučilišta u Osijeku, koje od ove godine nosi ime Josipa Jur-

ja Strossmayera, i spomenuti međunarodni simpozij, njemu posvećen.

Povijesnog znanstvenika dr. Vladimira Košćaka (rođenog u Zagrebu 1921) odlikuju i kao Strossmayerova biografa disciplinarne kontaktnosti komplementarne obilježju višestrukog djelovanja Strossmayerove mnogostrane ličnosti, koje se rijetko stječu u jednom profesionalnom znanstveniku. Upućuju na njih i značajke njegove biografičnosti i znanstvenog rada. Bio je zagrebački srednjoškolac i student, pa borac NOV-a protiv fašizma i tuđinske okupacije zemlje, ratni izvjestitelj i novinski urednik, diplomirani pravnik Pravnog fakulteta i profesor opće i nacionalne povijesti s diplomom Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Već 1948. godine postigao je doktorat pravnih znanosti i postao znanstveni asistent Historijskog instituta JAZU u Zagrebu, opredijeljen za arhivistička istraživanja, usmjeren na zadaću istraživačkog sređivanja Strossmayerove ostavštine i znanstveni rad. Pomoćne povijesne znanosti i interdisciplinarna znanja usavršavao je specijalističkim studijima u zemlji i u zemljama djelatno i korespondentno bliskim Strossmayeru: Francuskoj, Italiji, Austriji i Engleskoj. Od 1961. do 1977. godine slobodni je znanstveni radnik i publicist u području povijesti, a potom je ponovno djelatnik Historijskog instituta JAZU u zvanju višega znanstvenog suradnika, sve do umirovljenja 1983. godine. Od tada do danas nastavlja surađivati sa znanstvenim ustanovama, istupati na znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu (Pariz, Spoleto, Salerno, Chicago, npr.) i objelodanjivati u domaćim i stranim historiografskim i drugim edicijama, kao i u periodici. Žanrovski razvrstano, Košćak nam se razotkriva kao plodan povijesni pisac, biograf pojedinih značajnih povijesnih ličnosti, feljtonist i putopisac. Međutim, povijesnotematski promotreno, Košćakov historiografski profil ogleda se ponajprije u opsegu njegova cjelovitoga znanstvenog opusa, koji je impozantan, a svrstava ga u red onih danas već malobrojnih povjesničara čiji se znanstveni interes prelijeva u sve vremenske epohe hrvatske povijesti, od doseobe Hrvata do 20. stoljeća. Povrh toga, u svojim znanstvenim radovima on se tematski nije ograničio na političku povijest: ona samo obilježuje njegovu temeljnu, ali ne i jedinu zaokupljenost. Košćaka podjednako zanima društvena, gospodarska, pravna, vojna i kulturna strana povijesne stvarnosti, bilo da obrađuje pojedino razdoblje, interesno područje ili

ličnost. To obilježje ponajbolje se ogleda, uza svu ekskurzivnost istraživanja historiografske tematike, unutar nekoliko skupina u koje je moguće svrstati veći dio njegovih radova. Prva skupina obuhvaća tako *povijest Dubrovnika*, »zatvoreno« poprište koje je mnogom našem povjesničaru omogućavalo da izlaskom iz »kruga« naširoko ovjeri i razvije svoje istraživalačke moći, od analize dokumenata do sinteze cijele epohe. Kao takvi, zapaženi su mu radovi: Korespondencija Dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim; Korespondencija Dubrovačke vlade sa Sjevernom Hrvatskom; Dubrovačka Republika prema Rijeci Senjskoj do osnutka konzulata; Travnički sporazum; Cvijeta Zuzorić; Posljednje razdoblje Dubrovačke Republike.

Drugoj skupini pripadaju Košćakovi radovi u kojima se bavi *razvojem jugoslavenske ideje*, zaokupljen genezom i nosiocima u pojedinim njezinim fazama, pri čemu ostvaruje veće historiografske tekstove na više žanrovsko-stilskih razina, potvrđujući pritom sposobnosti arhivističkog istraživača, biografa i publicista. Među njima osobito se izdvajaju historiografski koneksi dograđivani velikom pomnjom: Stossmayerova ostavština u Arhivu JAZU; Strossmayerova ostavština – ostali fondovi i Strossmayerova ostavština u JAZU (objelodanjeni u »Historijskom zborniku«, 1958-1959, 1960, 1961). Njima svoju pripadnost zahvaljuje publicistički prilog Strossmayer i njegovo doba (feljton u 49 nastavaka) i poznata njegova knjiga Josip J. Strossmayer – Franjo Rački, Politički spisi (Zagreb, Znanje, 1971). Nadalje, skupinu ilustriraju radovi: Djela Pavla Vitezovića; Osnivanje Jugoslavenske akademije; Stjepan Radić – 40 godina nakon smrti; Frano Supilo – arhitekt južnoslavenskog zajedništva; Hrvatstvo i jugoslavenstvo Frana Supila; Mladost Stjepana Radića; Život i misao Stjepana Radića (feljton u 51 nastavku); Formiranje hrvatske nacije i slavenska ideja; Što je nacija, te u nekim člancima i prilozima.

Treća skupina Košćakovih radova okrenuta je *povijesti hrvatskog pomorstva i hrvatskog primorja, osobito kvarnerskog*. Problematiziraju je radovi: Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi; Jadranska orijentacija feudalne Hrvatske; Prve borbe za Jadran; Stoljeća našeg pomorstva (feljton u 22 nastavka).

Posebno značenje četvrtoj skupini daju Koščakove povijesne rasprave posvećene *1848. godini u Hrvatskoj*, i to samo dvije: Madžaronska emigracija 1848. i Hrvatska politika 1848/9. Svoje značenje one zadobijaju činjenicom što autor u njima staru izvornu građu vrednuje na nov način, a ponajprije iznalaženjem, iznošenjem i usustavljivanjem nove dokumentacijske građe.

Od 1973. godine Koščak otpočinje nalaziti sve veća potaknuća i formativno-genetski smisao svojih historiografskih proučavanja u radovima pete skupine, upućenim *hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka*. Oni već nose iskustvo odmjerenog poznavaoca nacionalne kulturno-povijesne dimenzije i izvora iz kojih se ona izvodi i na kojima počiva, a rezultat im se ogleda u njegovu Komentaru i zamjedbama drugom izdanju poznate dvotomne knjige Josipa Horvata »Kultura Hrvata kroz 1000 godina« (Zagreb, 1980), a on zaprema četvrtinu ovog izdanja. Skupinu obilježuju opširne Koščakove rasprave, uglavnom objelodanjene u »Historijskom zborniku«: Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925 — 929 (1980/81); O nekim pitanjima hrvatske povijesti ranog srednjeg vijeka (1984); Dolazak Hrvata (1987) i ciklus radova o počecima Dubrovnika, koje objedinjuje studija Epidaurum-Ragusium-Laus-Dubrovnik u »Analima« Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku (1989).

Tim petorim skupinama komplementarna je zasebna, a odnosi se na povijest hrvatske kulture, područje koje privlači stalnu autorovu pažnju. Ono očituje i njegov osjećaj za interdisciplinarnu vrijednost i značenje izvornoga povijesnog podatka u kulturnopovijesnom mediju. Uz već spomenute autorove zamjedbe Horvatovoj knjizi, valja nam upozoriti da takvo obilježje nose i kulturnopovijesni eseji iz Koščakove rukopisne knjige Uzorci vremena (od 14, dosad je emitiran i objavljen samo jedan), kao i već poznati njegovi radovi: Problemi suvremene historiografije; Pobjeda i poraz patrijarhata; Dragutin Lerman istraživač; Naši krajevi i običaji u zapisima starih putopisaca; Stoljeća naše gerile (feljton u 62 nastavka). Valja im pribrojiti i autorove vlastite putopise Historijska šetnja Italijom i S puta po Francuskoj.

Naposljetku, istaknimo kao zasebnu vrijednost Koščakovu osobinu koja odlikuje sve njegove historiografske radove i intermedijalne tekstove, a svrstava ga među odabrane povijesne pisce: one koji su uspjeli ujediniti znanstvenu metodu s pouzdanom

obaviještenošću i akribiju sa širokom kulturom, lijepim jezikom i živopisnim stilom, rasterećenim od znanstvene aparature, ako nije od prijeke potrebe, pristupačnim i ugođenim na žicu što šireg kruga obrazovanog čitateljstva. Ta autorova oblika svojstvena je i ovoj njegovoj biografskoj knjizi o Josipu Jurju Strossmayeru, o kojem je i engleska spisateljica Rebecca West, zaključujući Strossmayerovu umjetničku biografiju u svojem dnevničkom putopisu kroz Jugoslaviju »Crno janje i sivi sokol« (1939), zapisala: »Ovo jest jedan od najljepših života zabilježenih u novijoj povijesti«.

Akron, Ohio (USA), kolovoza 1990.

Stanislav MARIJANOVIĆ

KAZALO

Vladimir Košćak
Josip Juraj Strossmayer
– političar i mecena

recenzenti
prof. dr. Stanislav Marijanović, prof. dr. Andrija Šuljak

urednik
Josip Cvenić

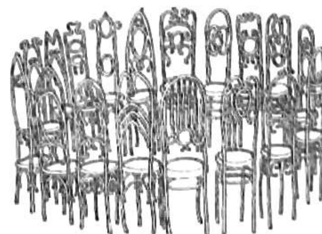
za izdavača
Zlatko Janković

lektor
prof. dr. Stanislav Marijanović

korektor
Blanka Samardžić

grafička oprema i naslovna stranica
Jovica Maričić

fotografija
Marin Topić

KOŠĆAK, Vladimir

Josip Juraj Strossmayer, političar i mecena / [Vladimir Košćak]. — Osijek : Revija, Izdavački centar Otvorenog sveučilišta Osijek, 1990. (Čakovec : »Zrinski«). — [20] str. : ilustr., 299 str. ; 29 cm.

Str. 291 — 296 : O autoru i ovoj knjizi /Stanislav Marijanović

ISBN 86-7023-030-5

